

Wspólne dziedzictwo

pogranicze słowacko-polskie
w epoce brązu

Spoločné dedičstvo

slovensko-poľské pohraničie
v dobe bronzovej

Common heritage

the Slovakian-Polish borderland
in the Bronze Age

UNIwersYTET RZESZOWSKI
PREŠOVSKÁ UNIVERZITA V PREŠOVE

Wspólne dziedzictwo
pogranicze słowacko-polskie
w epoce brązu

Spoľočné dedičstvo
slovensko-poľské pohraničie
v dobe bronzovej

Common heritage
the Slovakian-Polish borderland
in the Bronze Age

Rzeszów 2018

Recenzent | Recenzent | Reviewed by:

Elżbieta M. Kłosińska

Redaktorzy | Redaktori | Edited by:

Martin Javor, Sylwia Jędrzejewska, Joanna Ligoda

Tłumaczenie na język słowacki | Preklad do slovenčiny | Translation into Slovakian:

Jozef Jurčišin

Tłumaczenie na język angielski | Preklad do angličtiny | Translation into English:

Beata Kizowska-Lepiejza

Opracowanie graficzne i redakcja techniczna | Grafické spracovanie

a technická redakcia | Graphic design and technical edition:

Piotr Wiśłocki

Fotografia na okładce | Fotografia na obálke | Photo on the cover:

Rzepedź, pow. sanocki – skarb przedmiotów brązowych

(fot. D. Szuwalski, archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku)

Rzepedź, pov. Sanok – depot bronzových predmetov

(fot. D. Szuwalski, archív Historického múzea v Sanoku)

Rzepedź, Sanok district – the hoard of bronze items

(photo: D. Szuwalski; the archive of the Historical Museum in Sanok)

ISBN 978-83-65627-33-9

Publikacja dofinansowana przez Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego
w ramach programu Interreg Polska-Słowacja 2014–2020

Publikácia je financovaná Európskym fondom regionálneho rozvoja
v rámci programu Interreg Poľsko-Slovensko 2014–2020

The publication financed by the the European Regional Development Fund
under the Interreg Poland–Slovakia 2014–2020 program

Interreg
Polska-Słowacja
Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego

Spis treści | Obsah | Table of content

Martin Javor

Sylwia Jędrzejewska

Wspólny projekt Uniwersytetu Preszowskiego i Uniwersytetu Rzeszowskiego | 13

Spoločný projekt Prešovskej univerzity a Rzeszovskej univerzity | 19

A collaborative project of the University of Prešov and the University of Rzeszów | 25

Adriána Volánská

Słowacja i Europa Środkowa na tle cywilizacji epoki brązu | 31

Doba bronzová a jej miesto na Slovensku a v strednej Európe | 39

Slovakia and Central Europe in the view of the Bronze Age civilization | 47

Adriána Volánská

Przegląd kulturowy epoki brązu na Słowacji i w Europie Środkowej | 55

Kultúrny prehľad doby bronzovej na Slovensku a v strednej Európe | 63

Cultural overview of the Bronze Age in Slovakia and Central Europe | 69

Katarzyna Trybała-Zawiślak

Tomasz Tokarczyk

Między Północą a Południem – interregionalna wspólnota kultur i idei w epoce brązu | 77

Medzi Severom a Juhom – interregionálne spoločenstvo kultúr a ideí v dobe bronzovej | 89

Between North and South – an interregional community of cultures and ideas in the Bronze Age | 97

Joanna Adamik-Proksa

Marcin Burghardt

Na granicy dwóch światów, północnego i południowego – sytuacja kulturowa
w epoce brązu na terenach Polski południowo-wschodniej | 105

Na hranici dvoch svetov, severného a južného – situácia v kultúre
v dobe bronzovej na území juhovýchodného Poľska | 115

On the border between two worlds, northern and southern – the cultural situation
in the Bronze Age in south-eastern Poland | 121

Maciej Dębiec

Thomas Saile

Pradziejowe solowarstwo w dolinie rzeki Tyrawki w Górach Słonnych | 129

Praveké varenie soli v údolí rieky Tyrawka v Górach Słonnych | 135

Prehistoric salt-making in the valley of the Tyrawka River in the Słonne Mountains | 139

HubertMaćik

- Uwarunkowania prawne ochrony zabytków archeologicznych w Polsce a praktyka | 143
- Právne rámce ochrany archeologických pamiatok v Poľsku a prax | 151
- Legal conditions versus practice of protecting archaeological monuments in Poland | 159

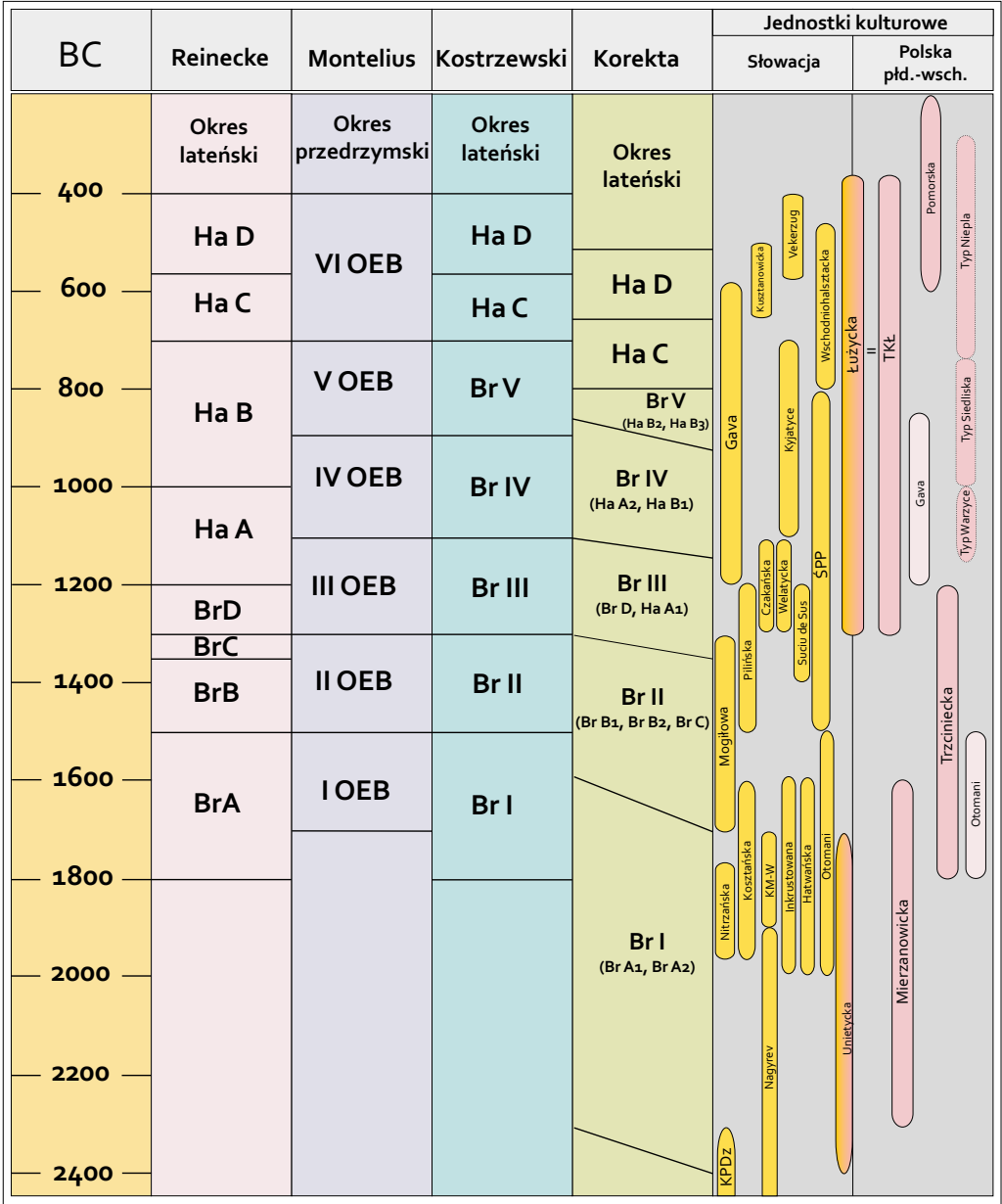
DominikPorczyński

- Muzea i kolekcje archeologiczne: między tożsamością a promocją lokalności | 167
- Múzeá a archeologické zbierky: medzi identitou a propagáciou lokálnosti | 177
- Museums and archaeological collections: between identity and local promotion | 185

INDEKS | 193

INDEX | 194

INDEX | 195

SKRÓTY: **Br** – brąz; **OEB** – okres epoki brązu; **Ha** – Hallstatt; **KPDz** – kultura pucharów dzwonowatych; **KM-W** – kultura madziarowsko-wietrzowska; **ŚPP** – środkowodunajskie pola popielnicowe; **TKŁ** – tarnobrzeska kultura łużycka

SKRATKY: **Br** – bronz; **OEB** – obdobie doby bronzovej; **Ha** – doba haľštatská; **KPDz** – kultúra zvoncovitých pohárov; **KM-W** – maďarovsko-wietrzowska kultúra; **ŚPP** – stredodunajské popolnicové polia; **TKŁ** – tarnobrzeská lužická kultúra

ABBREVIATIONS: **Br** – bronze; **OEB** – Bronze Age; **Ha** – Hallstatt; **KPDz** – Bell Beaker culture; **KM-W** – Maďarovce-Veterov culture; **ŚPP** – Middle-Danube Urn-field culture; **TKŁ** – Tarnobrzeg Lusatian culture

Schemat chronologiczny ważniejszych kultur epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na terenie Słowacji i Polski południowo-wschodniej (oprac. J. Ligoda wg S. Czopek 2003; 2007; S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak 2015; Furmánek, Mitas 2016)

Chronologický systém najdôležitejších kultúr doby bronzovej a včasnej doby železnej na Slovensku a juhovýchodnom Poľsku (sprac. J. Ligoda podľa S. Czopek 2003; 2007; S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak 2015; Furmánek, Mitas 2016)

Chronological diagram of the most important cultures of the Bronze Age and the Early Iron Age in Slovakia and south-eastern Poland (prepared by J. Ligoda according to S. Czopek 2003; 2007; S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak 2015; Furmanek, Mitas 2016)

Czopek S.
2003
Pradzieje Polski południowo-wschodniej, Rzeszów.

2007
Grodzisko Dolne, stanowisko 22 – wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem. Część I. Od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza (= Collectio Archaeologica Ressoviensis, t. 4), Rzeszów.

Czopek S., Trybała-Zawiślak K.
2015
Early Iron Age in south-eastern Poland, [w:] Wefers S. i in. (red.), *Waffen – Gewalt – Krieg. Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego – Rzeszów 19.–22. September 2012* (= Beiträge UFG Mitteleuropa, t. 79), Langenweissbach, s. 285–301.

Furmánek V., Mitáš V.
2016
Systems of Periodization Developed and Used to Study the Urnfields Period in Slovakia, *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, t. 11, s. 19–48.

Kozłowski J.K. (red.)
1999
Encyklopedia Historyczna Świata, t. 1: *Prehistoria*, Kraków.

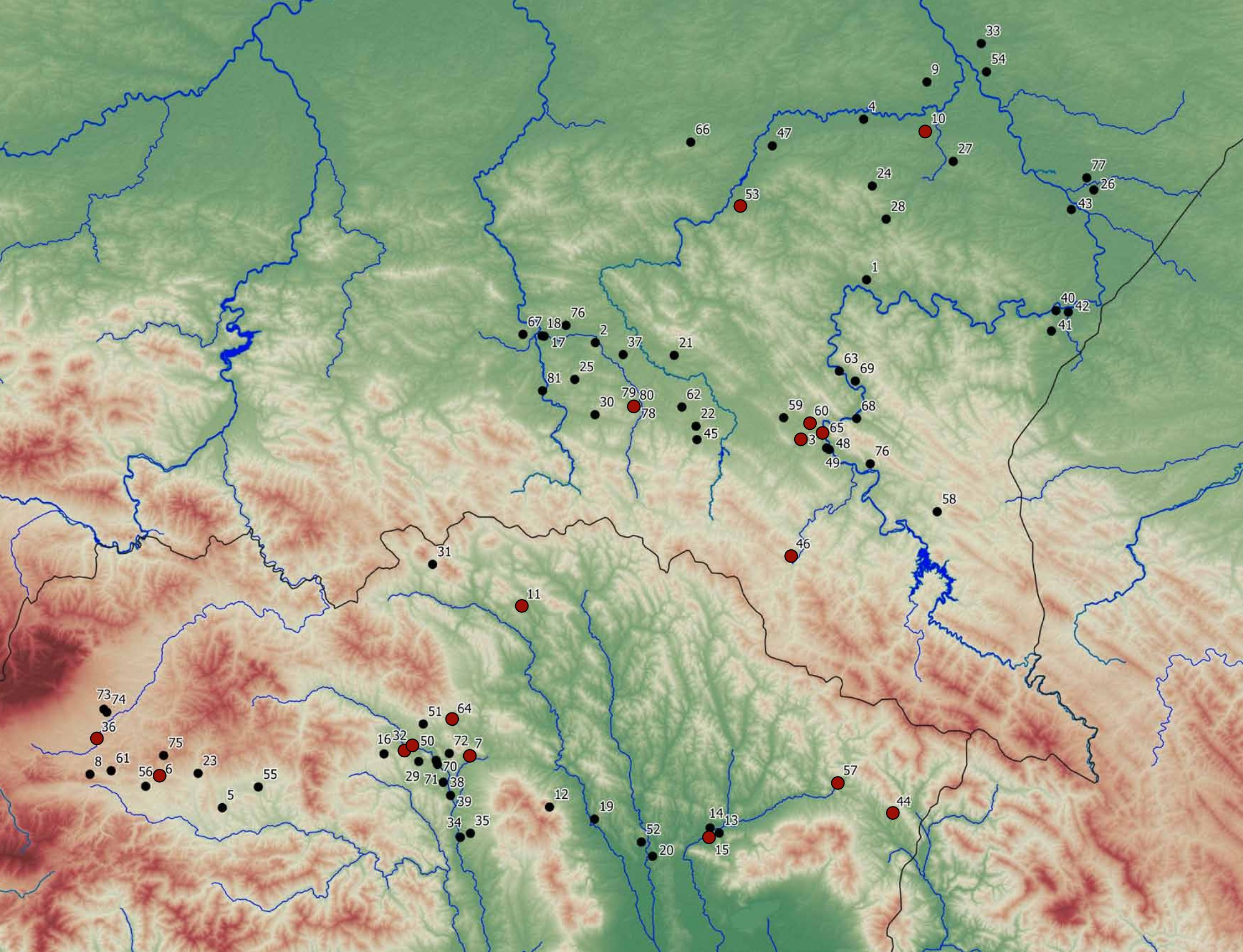
Pogranicze słowacko-polskie w epoce brązu (województwo podkarpackie, kraj preszowski) – stanowiska archeologiczne świadczące o kontaktach kulturowych między terenami położonymi na północ i południe od Karpat

Slovensko-poľské pohraničie v dobe bronzovej (Podkarpacké vojvodstvo, Prešovský kraj) – archeologické lokality svedčiace o kultúrnych kontaktoch medzi terénmi ležiacimi severne a južne od Karpat

The Slovakian-Polish borderline in the Bronze Age (Podkarpackie voivodeship, Prešov Region) – archaeological sites showing cultural contacts between areas located north and south of the Carpathians

1. **Bachórz-Chodorówka**, stan. 1, pow. Rzeszowski
2. **Brzezówka**, stan. 10, pow. jasielski
3. **Czerteż**, stan. 1, pow. sanocki
4. **Dębina**, stan. 4, pow. iańcucki
5. **Domaňovce**, stan. Za Lodinou, okr. Levoča
6. **Dravce**, stan. Do diery, okr. Levoča
7. **Fintice**, stan. Griblovec (= Prešov-Nižná Šebastová), okr. Prešov
8. **Gánovce**, stan. Hrádok, okr. Poprad
9. **Grodzisko Dolne**, stan. 1, pow. leżajski
10. **Grzęska**, stan. 2, pow. przeworski
11. **Hažlín**, stan. Belovežský vrch, okr. Bardejov
12. **Hermanovce nad Topľou**, stan. Oblík, okr. Vranov nad Topľou
13. **Humenné**, stan. Sídliisko I, okr. *loco*
14. **Humenné**, stan. Pod Sokolom, okr. *loco*
15. **Humenné**, stan. Čistička odpadových vôd, okr. *loco*
16. **Jarovnice**, stan. Močidlány – Várhegy, okr. Sabinov
17. **Jasło**, stan. 29, pow. *loco*
18. **Jasło**, stan. 42, pow. *loco*
19. **Jastrabie nad Topľou**, stan. Lipová, okr. Vranov nad Topľou
20. **Kladzany úpätie vrchu východne od cesty Kladzany - Ondavské Matiašovce**, okr. Vranov nad Topľou
21. **Korczyna**, stan. 80, pow. krośnieński
22. **Ladzin**, stan. 12, pow. krośnieński
23. **Levoča**, stan. Pri podkove, okr. *loco*
24. **Lipnik**, stan. 5, pow. przeworski
25. **Łajsce**, stan. 9, pow. jasielski
26. **Łazy**, stan. 30, pow. jarosławski
27. **Maćkówka**, pow. przeworski
28. **Manasterz**, stan. 6, pow. jarosławski
29. **Medzany**, stan. Nižný počkaj, okr. Prešov
30. **Nienaszów**, stan. 8, pow. jasielski
31. **Nižný Tvarožec**, stan. Pivničky, okr. Bardejov
32. **Ostrovany**, stan. Nad Imunou, okr. Sabinov
33. **Paluchy**, pow. leżajski
34. **Petrovany**, stan. Keveč, okr. Prešov
35. **Petrovany**, stan. Silvaš, okr. Prešov
36. **Poprad-Matejovce**, okr. *loco*
37. **Potok**, stan. 6, pow. krośnieński
38. **Prešov**, stan. Pod Kalváriou, okr. *loco*
39. **Prešov**, stan. ulica Volgogradská, okr. *loco*
40. **Przemyśl**, pow. *loco*
41. **Przemyśl-Nehrybka**, stan. 142, pow. *loco*

42. **Przemyśl-Przekopana**, stan. 125, pow. *loco*
43. **Radymno**, pow. jarosławski
44. **Ruská Volová**, stan. Dom č. 5, okr. Snina
45. **Rymanów**, stan. 25, pow. krośnieński
46. **Rzepedź**, pow. sanocki
47. **Rzeszów**, stan. A, pow. *loco*
48. **Sanok**, stan. 55, pow. *loco*
49. **Sanok**, stan. 56, pow. *loco*
50. **Šarišské Michaľany**, stan. Stredné pole, okr. Sabinov
51. **Šarišské Sokolovce**, stan. Hradova hora, okr. Sabinov
52. **Sedliská** – miestna časť Podčičva hradný kopec, okr. Vranov nad Topľou
53. **Siedliska**, pow. rzeszowski
54. **Sieniawa**, stan. 3, pow. przeworski
55. **Spišské Podhradie**, stan. Stredné hony, okr. Levoča
56. **Spišský Štvrtok**, stan. Myšia Hôrka, okr. Levoča
57. **Stakčín**, stan. Valal, okr. Snina
58. **Stefkova**, pow. leski
59. **Strachocina**, stan. 1, pow. sanocki
60. **Srogów Górny**, pow. sanocki
61. **Švábovce**, stan. Vápenica, okr. Poprad
62. **Targowiska**, stan. 14, pow. krośnieński
63. **Temeszów**, pow. brzozowski
64. **Terňa**, stan. Lysá Stráž, okr. Prešov
65. **Trepcza „Horodyszcze”**, stan. 2, pow. sanocki
66. **Trzciana**, pow. Rzeszów
67. **Trzcinica**, stan. 1, pow. jasielski
68. **Tyrawa Solna**, stan. 12, pow. sanocki
69. **Ulucz**, stan. 1, pow. brzozowski
70. **Veľký Šariš**, stan. Šarišský hradný vrch, okr. Prešov
71. **Veľký Šariš**, stan. Pod baňu, okr. Prešov
72. **Veľký Šariš** - časť Kanaš Nad prepadliskami – Žimna studňa, okr. Prešov
73. **Veľká Lomnica**, stan. Burchbrich, okr. Kežmarok
74. **Veľká Lomnica**, stan. Poľná ulica, okr. Kežmarok
75. **Vlkovce** - kóta 911.2, okr. Kežmarok
76. **Warzyce**, stan. 17, pow. jasielski
77. **Wietlin III**, stan. 1, pow. jarosławski
78. **Wietrzno-Bóbrka**, pow. krośnieński
79. **Wietrzno-Bóbrka**, stan. 4, pow. krośnieński
80. **Wietrzno-Bóbrka**, stan. 5, pow. krośnieński
81. **Załęże**, pow. jasielski
82. **Załuż**, stan. 12, pow. sanocki

Modele 3D zabytków z epoki brązu z pogranicza słowacko-polskiego:

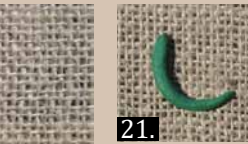
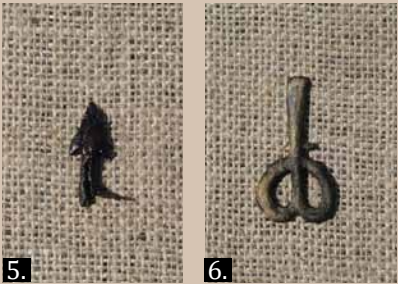
1. Siedliska, pow. rzeszowski – model 3D grotu oszczepu; 2. Trepcza, pow. sanocki – model 3D siekierki; 3. Srogów Górny, pow. sanocki – model 3D bransolety; 4. Rzepedź, pow. sanocki – model 3D bransolety; 5. Trepcza, pow. sanocki – model 3D grotu strzały; 6. Załęże, pow. jasielski – model 3D zawieszki sercowatej; 7. Czerteż, pow. sanocki – model 3D siekierki; 8. Dravce, okr. Levoča – model 3D sztyletu z nitami; 9. Ruská Volová, Snina – model 3D bransolety; 10. Załęże, pow. jasielski – model 3D sierpu; 11. Grzęska, pow. przeworski – model 3D grotu oszczepu; 12. Humenné, okr. *loco* – model 3D siekierki; 13. Hažlín, Bardejov – model 3D bransolety; 14. Załęże, pow. jasielski – model 3D bransolety; 15. Poprad-Matejovce, okr. *loco* – model 3D szpili; 16. Ostrovany, okr. Sabinov – model 3D okładziny łuku; 17. Terňa, Prešov – model 3D amuletu; 18. Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – model 3D polepy/„tynku”; 19. Stakčín, okr. Snina – model 3D siekierki; 20. Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – model 3D dłuta; 21. Prešov-Nižná Šebastová – model 3D haczyka rybackiego; 22. Ostrovany, Sabinov – model 3D szpili; 23. Šarišské Michaľany, okr. Sabinov – model 3D fragmentu pancerza; 24. Terňa, okr. Prešov – model 3D formy odlewniczej (fot. A. Voľanská)

3D modele artefaktov s doby bronzovej s pohraničia slovensko-poľského

1. Siedliska, pov. Rzeszów – 3D model hrotu oštěpu; 2. Trepcza, pov. Sanok – 3D model sekerky; 3. Srogów Górny, pov. Sanok – 3D model náramku; 4. Rzepedź, pov. Sanok – 3D model náramku; 5. Trepcza, pov. Sanok – 3D model hrotu šípu; 6. Załęże, pov. Jasło – 3D model srdcovitého prívesky; 7. Czerteż, pov. Sanok – 3D model sekerky; 8. Dravce, okr. Levoča – 3D model dýky s nitmi; 9. Ruská Volová, Snina – 3D model náramku; 10. Załęże, pov. Jasło – 3D model srpů; 11. Grzęska, pov. Przeworsk – 3D model hrotu oštěpu; 12. Humenné, okr. *loco* – 3D model sekerky; 13. Hažlín, Bardejov – 3D model náramku; 14. Załęże, pov. Jasło – 3D model náramku; 15. Poprad-Matejovce, okr. *loco* – 3D model ihlice; 16. Ostrovany, okr. Sabinov – 3D model obloženia ľuku; 17. Terňa, Prešov – 3D model amuletu; 18. Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – 3D model mazanice/„omietky”; 19. Stakčín, okr. Snina – 3D model sekerky; 20. Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – 3D model dláta; 21. Prešov-Nižná Šebastová – 3D model rybárskeho háčika; 22. Ostrovany, Sabinov – 3D model ihlice; 23. Šarišské Michaľany, okr. Sabinov – 3D model časti panciera; 24. Terňa, okr. Prešov – 3D model fragmentu kadľuba (fot. A. Voľanská)

3D models of the Bronze Age artefacts from the Slovakian-Polish borderland:

1. Siedliska, Rzeszów district – 3D model of the javelin point; 2. Trepcza, Sanok district – 3D model of the axe; 3. Srogów Górny, Sanok district – 3D model of the bracelet; 4. Rzepedź, Sanok district – 3D model of the bracelet; 5. Trepcza, Sanok district – 3D model of the arrowhead; 6. Załęże, Jasło district – 3D model of the heart-shaped pendant; 7. Czerteż, Sanok district – 3D model of the axe; 8. Dravce, Levoča district – 3D model of the bronze dagger with rivets; 9. Ruská Volová, Snina district – 3D model of the bracelet; 10. Załęże, Jasło district – 3D model of the sickle; 11. Grzęska, Przeworsk district – 3D model of the javelin point; 12. Humenné, *loco* district – 3D model of the axe; 13. Hažlín, Bardejov district – 3D model of the bracelet; 14. Załęże, Jasło district – 3D model of the bracelet; 15. Poprad-Matejovce, *loco* district – 3D model of the pin; 16. Ostrovany, Sabinov district – 3D model of the facing of the bow; 17. Terňa, Prešov district – 3D model of the amulet; 18. Prešov-Nižná Šebastová, *loco* district – 3D model of the daub / „plaster”; 19. Stakčín, Snina district – 3D model of the axe; 20. Prešov-Nižná Šebastová, *loco* district – 3D model of the chisel; 21. Prešov-Nižná Šebastová, *loco* district – 3D model of the fishing hook; 22. Ostrovany, Sabinov district – 3D model of the pin; 23. Šarišské Michaľany, Sabinov district – 3D model of the fragment of the armour; 24. Terňa, Prešov, district – 3D model of the fragment of the casting mould (photo: A. Voľanská)

Grzęska, pow. przeworski – grot oszczepu (znalezisko luźne), kultura Gáva. Zbiory: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

Grzęska, Pov. Przeworsk – hrot oš-tepu (ojedinělý nález), kultúra Gáva. Zbierkový fond Okresného múzea v Rzeszowe

Grzęska, Przeworsk district – a javelin point (stray find), Gáva culture. Collection: District Museum in Rzeszów

Terminy wyróżnione w tekście pogrubioną czcionką zostały objaśnione na marginesach książki. Zob. też indeks na s. 193–195

Hrubo zvýraznené termíny v texte sú vysvetlené na okraji knihy. Pozri tiež index na str. 193–195

The terms highlighted in the text in bold are explained on the margins of the book. See also index on p. 193–195

Martin Javor
Sylvia Jędrzejewska

Doc. PhDr. Martin Javor, PhD.
Inštitút histórie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
javor@unipo.sk

Mgr Sylvia Jędrzejewska
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
sjedrzejewska@ur.edu.pl

Wspólny projekt Uniwersytetu Preszowskiego i Uniwersytetu Rzeszowskiego

Oddawana do rąk Czytelników publikacja stanowi zwieńczenie projektu pn. *Wspólne dziedzictwo: pogranicze słowacko-polskie w epoce brązu (INT/EK/PO/1/1/B/0070)*, realizowanego od czerwca 2017 do maja 2018 roku przez Uniwersytet Preszowski (Preszów, Słowacja) – partnera wiodącego i Uniwersytet Rzeszowski (Rzeszów, Polska) – partnera mikroprojektu. Przedsięwzięcie to uzyskało dofinansowanie Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach programu Interreg Polska–Słowacja 2014–2020, podczas naboru organizowanego przez Stowarzyszenie Euroregion Karpacki i Wyższą Jednostkę Terytorialną w Preszowie. Warto podkreślić, że spośród 39 mikroprojektów, które otrzymały wsparcie z osi priorytetowej 1: „Ochrona i rozwój dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego obszaru pogranicza”, jedynie ta inicjatywa koncentrowała się na problematyce dziedzictwa archeologicznego.

Tego rodzaju spuścizna stanowi istotną część szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego. O jej specyfice decyduje wiek, rodzaj i sposób odkrywania tworzących ją pozostałości. **Archeologia** bowiem bada najdawniejsze dzieje i kulturę człowieka poprzez jego kopalne – czyli uzyskiwane metodami wykopaliskowymi – ślady z przeszłości. Są nimi wszelkie wykonane i używane przed wiekami przedmioty, takie jak naczynia, narzędzia, broń czy ozdoby, ale także zachowane w ziemi (a czasem na jej powierzchni lub pod wodą) pozostałości osad, cmentarzy, miejsc działalności produkcyjnej lub sprawowania bliżej nieznanym nam obrzędów. Wszystkie te elementy, nazywane **zabytkami archeologicznymi**, stanowią źródło do badań nad wieloma sferami życia naszych przodków. Miejsca, w których na nie natrafiamy, określane są jako **stanowiska archeologiczne**.

Dodatkowy aspekt, w którym rozpatrywać możemy dziedzictwo archeologiczne, to jego ponadpaństwowy wymiar.

ARCHEOLOGIA – nauka o przeszłości człowieka, badająca materialne ślady jego działalności, czyli źródła archeologiczne.

ZABYTEK ARCHEOLOGICZNY → ŹRÓDŁO ARCHEOLOGICZNE – pochodzący z przeszłości materialny ślad działalności człowieka, zachowany zazwyczaj w ziemi, niekiedy na jej powierzchni lub pod wodą. Źródła archeologiczne dzielone są przez badaczy na nieruchome (np. pozostałości po domach, studniach, piecach, ogniskach, piwniczkach, śmietnikach, fortyfikacjach, mostach lub grobach) i ruchome (przedmioty wytworzone przez człowieka, np. naczynia, ozdoby, części stroju, broń, narzędzia, przedmioty codziennego użytku, ale także rozmaite odpadki, np. poprodukcyjne, konsumpcyjne).

STANOWISKO ARCHEOLOGICZNE – miejsce, w którym natrafiono na ślady dawnej działalności człowieka (na źródła archeologiczne). Stanowiska archeologiczne mogą być np. miejscami stałego lub czasowego zamieszkania ludzi (osady, obozowiska), ich pochówku (cmentarze), wydobywania surowców (np. kopalnie), ukrycia grupy przedmiotów (tzw. skarby) lub znalezienia pojedynczych zabytków.

EPOKA BRĄZU – okres w dziejach, który w środkowej Europie trwał od około XXIV/XXIII do około połowy VIII w. p.n.e. Zachodzące w tym długim czasie zmiany kulturowe pozwalają wyróżnić następujące fazy epoki brązu: wczesną (od XXIV/XXIII do XIX/XVIII w. p.n.e.), starszą (od XIX/XVIII do XIV w. p.n.e.), środkową (od XIV do XII/XI w. p.n.e.), młodszą (od XII/XI do X/IX w. p.n.e.) i późną (od X/IX do około połowy VIII w. p.n.e.). Szczególnie charakterystycznym zjawiskiem dla tej epoki było upowszechnienie znajomości i umiejętności obróbki metali (przede wszystkim brązu, czyli stopu miedzi i cyny) oraz palenie ciał zmarłych, które stało się dominującą praktyką pogrzebową.

dlowych, osadnictwa i obrzędowości pogrzebowej. Na szczególną uwagę zasługują takie zjawiska jak: stopniowo upowszechniająca się znajomość i umiejętność obróbki metali (przede wszystkim brązu będącego stopem miedzi i cyny), a także ciałopalenie zmarłych, które stało się od pewnego momentu dominującą praktyką pogrzebową.

Zabytki z odległej przeszłości są fascynującym przedmiotem badań dla naukowców. Jednak mimo bogactwa reliktyw, które odkrywane są na terenach województwa podkarpackiego i samorządowego kraju preszowskiego, wiedza na ich temat wśród osób spoza grona specjalistów, zawodowo zajmujących się tą problematyką, nadal jest niewystarczająca. Niejednokrotnie mieszkańcy gmin i powiatów, z których pochodzą zabytki, nie mają świadomości odkryć dokonywanych w ich rodzinnych stronach. Wydaje się ponadto, że nie do końca dostrzegane jest znaczenie tych znalezisk dla promocji i rozwoju regionu, jak też dla poznawania historii i budowania lokalnej tożsamości. W tym miejscu należy przypomnieć, że odkrycia archeologiczne przynoszą informacje o zasiedleniu danego terenu często w czasach znacznie wyprzedzających najstarsze źródła historyczne.

W obliczu trudności, które występują w zakresie ochrony zabytków archeologicznych, ważnym zadaniem staje się upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie archeologicznym oraz szerzenie przekonania, że jest ono wspólnym dobrem, o które należy dbać, aby mogło zostać zachowane dla przyszłych pokoleń. Istotne jest nie tylko podnoszenie świadomości na temat naukowej i kulturowej wartości zabytków archeologicznych, ale także budowanie poczucia troski i odpowiedzialności za własne, lokalne dziedzictwo. Warto zaznaczyć, że w sytuacji rozmaitych zagrożeń – takich jak np. prowadzone inwestycje, nielegalne poszukiwania, czy niszczenie stanowisk archeologicznych w wyniku działania sił natury – reakcja mieszkańców i władz samorządowych może mieć niekiedy kluczowe znaczenie dla uratowania zabytku.

W tym kontekście należy podkreślić działalność wszelkich instytucji, które nie tylko pełnią nadzór nad stanowiskami archeologicznymi, prowadzą badania ratownicze, przechowują, konserwują i eksponują artefakty archeologiczne, ale także podejmują rozmaite działania edukacyjne i popularyzatorskie.

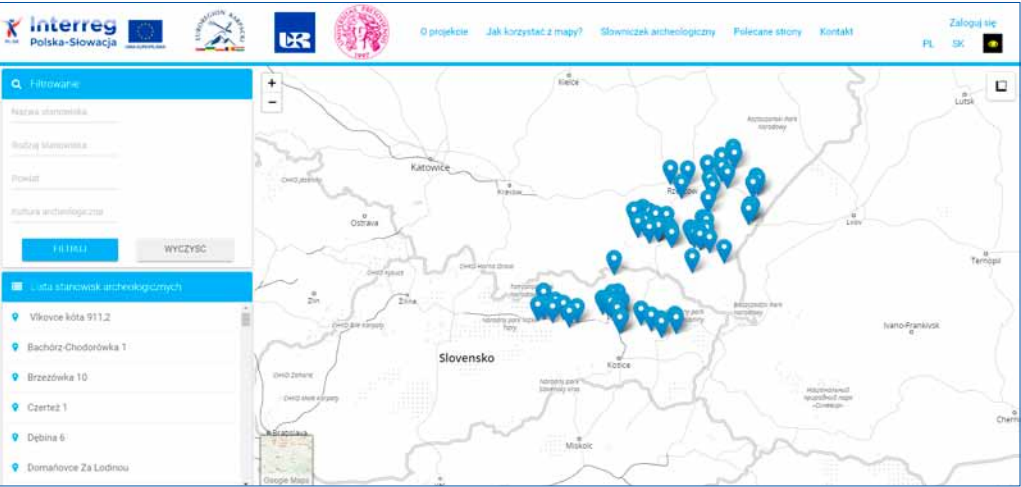
Chcąc włączyć się w tego rodzaju inicjatywy, przedstawiciele Uniwersytetu Preszowskiego i Uniwersytetu Rzeszowskiego podjęli decyzję o opracowaniu wspólnego projektu. Jednym z założonych celów stało się dotarcie z wiedzą na temat archeologicznego dziedzictwa pogra-

Odkrycia archeologiczne wyraźnie pokazują, że wspólne tradycje – sięgające bardzo odległych czasów – dotyczą często terenów leżących współcześnie po różnych stronach granic państwowych. To spostrzeżenie dotyczy także obszaru pogranicza słowacko-polskiego. Liczne kontakty, do których dochodziło między mieszkańcami ziem położonych po obydwu stronach Karpat, zostały potwierdzone między innymi dla okresu, będącego tematem naszego projektu, czyli dla **epoki brązu**. Jej początki w środkowej Europie sięgają 2. połowy III tysiąclecia p.n.e. Był to niezwykle interesujący czas przemian, dokonujących się w zakresie gospodarki, rzemiosła, kontaktów han-

niczna słowacko-polskiego do zróżnicowanych grup odbiorców, zwłaszcza do osób niezajmujących się zawodowo archeologią i historią. Za istotne uznano zwiększenie zainteresowania wspólnymi dziejami i podkreślenie wzajemnych powiązań między regionami, znajdującymi się obecnie po różnych stronach granic państwowych. Intencją partnerów projektu było ponadto zwrócenie uwagi mieszkańców pogranicza słowacko-polskiego na potrzebę ochrony wspólnego dziedzictwa kulturowego oraz podkreślenie wartości, jaką mają odkrycia archeologiczne dla poznawania przeszłości. Zasięg terytorialny projektu koncentrował się na terenach województwa podkarpackiego i samorządowego kraju preszowskiego, co wiązało się z obszarem wsparcia dla realizowanego mikroprojektu. Warto jednak dodać, że ślady wzajemnych kontaktów między mieszkańcami współczesnych ziem polskich i słowackich odkrywane są także dalej na zachód, po obydwu stronach granicy państwowej.

Pierwsze z zadań zaplanowanych w projekcie obejmowało stworzenie i udostępnienie na stronie internetowej mapy interaktywnej, prezentującej strefę pogranicza słowacko-polskiego w obrębie województwa podkarpackiego i samorządowego kraju preszowskiego. Ukazano na niej rozmieszczenie stanowisk archeologicznych z epoki brązu, na których odkryte zostały zabytki, potwierdzające kontakty i wspólne dziedzictwo kulturowe ludności zamieszkałej w tych odległych czasach po obydwu stronach Karpat. Utworzenie mapy zostało poprzedzone zebraniem danych i wytypowaniem odpowiednich znalezisk, których opisy wprowadzono do aplikacji internetowej. Korzystający z mapy mogą zapoznać się z podstawowymi informacjami o stanowisku archeologicznym (np. o rodzaju odkryć, przeprowadzonych badaniach, jego **chronologii**), a także sięgnąć do polecanej szczegółowej literatury na temat znalezisk. O tym, w jaki sposób wyszukiwać konkretne dane, informuje prosta instrukcja dostępna na stronie. Z myślą o osobach, dla których archeologia jest jeszcze dziedziną nieznaną, zamieszczono słowniczek terminów

CHRONOLOGIA → SYSTEM CHRONOLOGICZNY – metoda określania wieku warstw kulturowych, stanowisk lub pojedynczych zabytków. W archeologii, z uwagi na brak źródeł pisanych i zawartej w nich rachuby czasu, stosuje się kilka metod ustalania czasu powstania obiektów (np. chronologia względna – ustalenie następstwa czasowego poszczególnych reliktyw dawnego osadnictwa; chronologia bezwzględna – określenie wieku w jednostkach czasu, które można przeliczyć na lata kalendarzowe).

Interaktywna mapa stanowisk archeologicznych z epoki brązu na pograniczu słowacko-polskim (dostęp przez stronę: <http://unipo-interreg.novyweb.sk>)

Interaktívna mapa archeologických lokalít doby bronzovej na slovensko-poľskom pohraničí (prístup cez webovú stránku: <http://unipo-interreg.novyweb.sk>)

An interactive map of archaeological sites from the Bronze Age on the Slovakian-Polish borderland (access via the website: <http://unipo-interreg.novyweb.sk>)

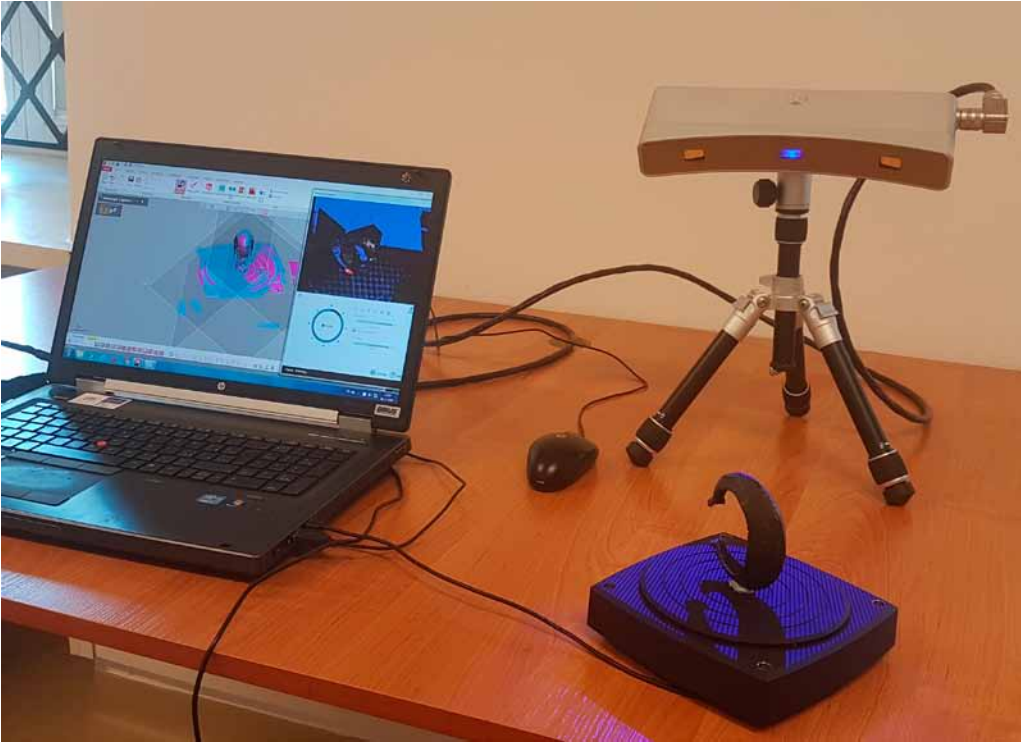
archeologicznych, użytych w części opisowej. Odwiedzający stronę znajdą na niej ponadto dane na temat wystaw archeologicznych prezentowanych w placówkach muzealnych na terenie województwa podkarpackiego i samorządowego kraju preszowskiego, a także miejsc, w których można nabyć książki i czasopisma o tematyce archeologicznej.

Istotną częścią projektu było udostępnienie kopii 3D artefaktów z epoki brązu zarówno społeczności akademickiej, jak i szerokiemu gronu odbiorców w Preszowie i Rzeszowie. Odpowiednią technologią dysponował Uniwersytet Preszowski, mający w swych strukturach wyposażone w aparaturę 3D Centrum Doskonałości Badań Społeczno-Historycznych i Kulturowo-Historycznych. Ośrodek ten wykorzystuje techniki skanowania i druku 3D między innymi w celu ochrony dziedzictwa kulturowego. W tym wypadku, zgodnie z założeniami projektu, skanowaniu i drukowaniu poddano 24 artefakty z epoki brązu z pogranicza słowacko-polskiego. Jak często zdarza się w przypadku nowego zastosowania określonych technologii, podczas procesu skanowania zabytków archeologicznych trzeba było zmierzyć się z pewnymi nieprzewidzianymi trudnościami. Okazała się nimi zbyt ciemna lub zbyt błyszcząca powierzchnia niektórych artefaktów, co jednak ostatecznie udało się rozwiązać. Czasochłonnym i żmudnym procesem był ponadto druk 3D zabytków, zwłaszcza tych o bardziej złożonych formach. Pomimo tych problemów wszystkie wybrane przedmioty udało się zdigitalizować i przedstawić publiczności. Efektem są wydruki – w pierwszej chwili trudne do odróżnienia od oryginału. Zabytki zostały udostępnione z jednej strony w formie cyfrowej – w archiwum 3D umiesz-

Skanowanie 3D w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie (fot. M. Javor)

3D skenovanie v Okresnom múzeu v Rzeszove (fot. M. Javor)

3D scanning in the District Museum in Rzeszów (photo: M. Javor)

czonym na stronie projektu, z drugiej – w postaci trójwymiarowych wydruków zaprezentowanych na wystawach w gmachu Uniwersytetu Preszowskiego i Uniwersytetu Rzeszowskiego. Proces skanowania 3D nie byłby możliwy bez pomocy muzeów i innych instytucji z Polski i Słowacji. Były to: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Muzeum Historyczne w Sanoku, Uniwersytecka Składnica Materiałów Archeologicznych w Rzeszowie, Wyhorlackie muzeum w Humennem, Podtatrzańskie Muzeum w Popradzie, Muzeum w Kieżmarku, Tripolitana – Okręgowe Muzeum w Preszowie, Archeologiczne Stowarzyszenie Triglav. Należy podkreślić życzliwość i profesjonalizm przedstawicieli wymienionych placówek, za co organizatorzy wyrażają szczerze podziękowania. Metodę, która została zastosowana w odniesieniu do artefaktów z epoki brązu i stanowi specyficzną formę ochrony dziedzictwa kulturowego, partnerzy projektu chcieliby w przyszłości wykorzystać podczas współpracy nad projektami dotyczącymi także innych okresów historycznych.

Ostatni etap realizacji projektu stanowiło zorganizowanie wspólnej polsko-słowackiej konferencji oraz przygotowanie do druku niniejszej publikacji. Obrady pierwszego dnia zaplanowano pod hasłem: „Badania archeologiczne nad epoką brązu na pograniczu słowacko-polskim”. Jako ich cel wskazano prezentację dotychczasowych odkryć dokonanych przez badaczy z obydwu krajów, ze szczególnym uwzględnieniem zabytków poświadczających wspólne tradycje i kontakty między mieszkańcami terenów położonych po północnej i południowej stronie Karpat. Blok referatów przewidzianych na drugi dzień konferencji zatytułowano „Ochrona i promocja dziedzictwa archeologicznego na pograniczu słowacko-polskim – osiągnięcia, problemy, perspektywy”. Intencją organizatorów była wymiana doświadczeń i poglądów pomiędzy referentami i słuchaczami z Polski oraz Słowacji na temat zasygnalizowanych zagadnień. Chcąc zachęcić do włączenia się do debaty przedstawiciele różnorodnych środowisk, zaproszenie do uczestnictwa w konferencji skierowano do jednostek samorządowych, na terenie których znajdują się uwzględnione w projekcie zabytki archeologiczne, jak też do archeologów, pracowników placówek muzealnych, instytucji zajmujących się ochroną zabytków oraz stowarzyszeń.

W zamierzeniu partnerów prezentowana publikacja ma służyć z jednej strony upowszechnianiu wiedzy o wspólnych dziejach pogranicza słowacko-polskiego, z drugiej – zwrócić uwagę na potrzebę ochrony dziedzictwa archeologicznego. Liczymy, że stanowić będzie jedno z narzędzi wykorzystywanych w promocji tego regionu. Pragnąc, by wydawnictwo trafiło do jak największego grona odbiorców, zdecydowano o jego trzyjęzycznym charakterze, a także o bezpłatnym udostępnieniu w formie elektronicznej. Teksty zawarte w książce omawiają zagadnienia dotyczące badań archeologicznych nad epoką brązu, jak też rozmaite kwestie z zakresu ochrony zabytków czy roli i działalności muzeów.

W pierwszym rozdziale Adriána Voľanská podjęła się charakterystyki przemian kulturowych zachodzących w epoce brązu, osadzając je na tle zjawisk obserwowanych wówczas

Plakat konferencji *Wspólne dziedzictwo: pogranicze słowacko-polskie w epoce brązu*, Rzeszów, 21-23.05.2018

Plagát konferencie *Spoľné dedičstvo: slovensko – poľské pohraničie v dobe bronzovej*, Rzeszów, 21-23.05.2018

A poster of the conference *Common heritage: the Slovakian-Polish borderland in the Bronze Age*, Rzeszów, 21-23.05.2018

KULTURA ARCHEOLOGICZNA – pojęcie używane przez archeologów do opisania reliktyw dawnych społeczności. Dla podkreślenia różnic między zwyczajami i wytworami ludzi żyjących w określonym czasie i miejscu, badacze uzupełniają termin „kultura” szczegółowym określeniem, pochodzącym na przykład od jednej z miejscowości, gdzie dokonano odkryć (np. kultura pilińska – od miejscowości Piliny), od nazwy regionu (np. kultura łużycka – od krainy Łużyce) lub od charakterystycznych zabytków (np. kultura amfor kulistych – od glinianych naczyń o specyficznym kształcie).

w różnych częściach Europy i Bliskiego Wschodu. W drugim z tekstów autorka dokonała przeglądu kultur archeologicznych wyróżnianych przez badaczy na terytorium współczesnej Słowacji. Zwróciła przy tym uwagę na typowe wyroby i zwyczaje opisywanych społeczności oraz ich związki z innymi ziemiami.

Z kolei Katarzyna Trybała-Zawiślak i Tomasz Tokarczyk wprowadzają Czytelników w problematykę istnienia w epoce brązu specyficznej wspólnoty kultur i idei, wyrażającej się m.in. w podobnych zwyczajach i wytworach – obserwowanych

przez badaczy na różnych terenach. Jak pokazują autorzy, sytuacja ta dotyczy także obszarów leżących na północ i południe od Karpat, które dla mieszkańców dzisiejszej Polski i Słowacji nie stanowiły bariery, lecz przepływu ludzi, pomysłów i przedmiotów.

Przemiany kulturowe zachodzące w epoce brązu na terenie południowo-wschodniej Polski zaprezentowane zostały przez Joannę Adamik-Proksę i Marcina Burghardta. Archeolodzy poruszyli zagadnienie dwójakiego charakteru odkrywanych tam reliktyw archeologicznych – o „lokalnym” i zakarpackim charakterze. Przywołali także przykłady zabytków szczególnie wyróżniających wytwórczość przedstawicieli poszczególnych **kultur archeologicznych**.

Najnowsze odkrycia dotyczące solowarstwa pradziejowego w Karpatach opisali Maciej Dębiec i Thomas Saile. Wyniki wykopalisk i analiz geofizycznych przeprowadzonych dotychczas w Tyrawie Solnej, pow. sanocki, wskazują, że sól pozyskiwano tam już w późnej epoce brązu. Odkrycia te stanowią jednak dopiero wstępny etap badań nad tą niezwykle interesującą sferą dziedzictwa kulturowego pogranicza.

Zarys uwarunkowań prawnych dotyczących ochrony zabytków w Polsce zaprezentowany został przez Huberta Mącika. Autor odniósł się do występujących w praktyce problemów z zachowaniem zabytków archeologicznych, jak również poruszył kwestię znaczenia świadomości społecznej w procesie ochrony reliktyw przeszłości.

W ostatnim z rozdziałów Dominik Porczyński podjął temat dwójakiej roli, jaką pełnić mogą muzea i zbiory muzealne (w tym archeologiczne). Z jednej strony podkreślony został ich wpływ na budowanie i wzmacnianie lokalnej tożsamości, z drugiej – wskazano potencjał tego rodzaju instytucji, który może zostać wykorzystany w działaniach samorządów, dotyczących promocji turystycznej i gospodarczej regionów.

Wszelkie informacje o projekcie, dostęp do aplikacji mapowej, galerii skanowanych zabytków i elektronicznej wersji publikacji uzyskać można przez stronę:

<http://unipo-interreg.novyweb.sk/>

Czopek S.

2017 Archeologiczne dziedzictwo kulturowe i jego ochrona, [w:] Dębiec M. (red.), Życie codzienne (= Wędrówki po archeologicznych śladach dawnych epok i kultur województwa podkarpackiego, t. 2), Rzeszów, s. 8–23.

Martin Javor
Sylvia Jędrzejewska

Doc. PhDr. Martin Javor, PhD.
Inštitút histórie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
javor@unipo.sk

Mgr Sylvia Jędrzejewska
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
sjedrzejewska@ur.edu.pl

**Spoločný projekt Prešovskej univerzity
a Rzeszowskej univerzity**

Publikácia, ktorú dávame do rúk čitateľom predstavuje uzavretie projektu pod názvom *Spoločné dedičstvo: slovensko-poľské pohraničie v dobe bronzovej (INT/EK/PO/1/I/B/0070)*, realizovaného od júna 2017 do mája 2018 Prešovskou univerzitou (Prešov, Slovensko) – vedúcim partnerom a Rzeszovskou univerzitou (Rzeszów, Poľsko) – partnerom mikroprojektu. Toto predsavzatie získalo finančnú podporu z Európskeho fondu regionálneho rozvoja v rámci programu Interreg Poľsko – Slovensko 2014–2020 počas predkladania žiadostí organizovaného Združením Karpatský euroregión Poľsko a vyšším územným celkom Prešov. Treba podčiarknuť, že z 39 mikroprojektov, ktoré dostali príspevok z Prioritnej osi 1: „Ochrana a rozvoj prírodného a kultúrneho dedičstva oblasti pohraničia, iba táto iniciatíva sa sústredila na problematiku archeologického dedičstva”.

Dedičstvo tohto druhu je dôležitou súčasťou široko ponímaného kultúrneho dedičstva. O jeho špecifickosti rozhoduje vek, druh a spôsob objavovania reliktov, ktoré ho tvoria. **Archeológia** predsa skúma najstaršiu históriu a kultúru človeka prostredníctvom jeho fosílnych – teda získaných vykopávkovými metódami – stôp z minulosti. Sú to všetky vyrobené a používané pred storočiami predmety, ako nádoby, náradia, zbrane alebo ozdoby, ale aj v zemi zachované (a niekedy aj na jej povrchu alebo pod vodou) zvyšky osád, cintorínov, miest výrobnnej činnosti alebo vykonávania nám bližšie neznámych rituálov. Všetky tieto prvky, nazývané **archeologické pamiatky**, predstavujú výskumný zdroj pre mnohé sféry života našich predkov. Lokality, kde na nich natrafíme, sa nazývajú **archeologické lokality**.

Ďalším aspektom, v ktorom môžeme posudzovať archeologické dedičstvo, je jeho nadnárodný rozmer. Archeologické objavy jasne ukazujú, že spoločné tradície – siahajúce do veľmi dávnych časov – často súvisia s oblasťami, ktoré

ARCHEOLÓGIA – veda o minulosti človeka, skúmajúca hmotné stopy jeho činnosti, čiže archeologické zdroje.

ARCHEOLOGICKÁ PAMIATKA → ARCHEOLOGICKÝ PRAMEŇ – materiálna stopa činnosti človeka pochádzajúca z minulosti, zachovaná zväčša v zemi, niekedy na jej povrchu alebo pod vodou. Archeologické pramene delia bádatelia na nehnuteľné (napr. zvyšky domov, studní, pecí, ohnísk, pivničiek, nádob na odpad, opevnení, mostov, či hrobov) a hnutelne (predmety vytvorené človekom, napr. nádoby, ozdoby, časti odevu, zbrane, nástroje, predmety každodenného používania, ale tiež rozmanité odpadky, napr. z výroby, zo spotreby).

ARCHEOLOGICKÁ LOKALITA – miesto, na ktorom sa našli stopy po starodávnej ľudskej činnosti (na archeologické zdroje). Archeologické miesta môžu byť napr. miesta stáleho alebo dočasného bývania ľudí (osady, táboriská), ich pochovania (cintoríny), ťažby surovín (napr. bane), úkrytu skupiny predmetov (tzv. depoty) alebo nálezov samostatných pamiatok.

BRONZOVÁ DOBA – obdobie v dejinách, ktoré v strednej Európe trvalo od približne 24./23. do približne polovice 8. st. pr. n. l. Kultúrne zmeny prebiehajúce v tomto dlhom čase umožňujú vyčleniť nasledujúce fázy doby bronzovej: raná (od 24./23. do 19./18. st. pr. n. l.), staršia (od 19./18. do 14. st. pr. n. l.), stredná (od 14. do 12./11. st. pr. n. l.), mladšia (od 12./11. do 10./9. st. pr. n. l.) a neskorá (od 10./9. do približne polovice 8. st. pr. n. l.). Zvlášť typickým javom pre túto epochu bolo rozšírenie znalostí a zručností spracovania kovov (predovšetkým bronzu, čiže zliatiny mede a cínu) a pálenie tiel mŕtvych, ktoré sa stalo dominujúcim pohrebným rítom.

sa v súčasnosti nachádzajú na rôznych stranách štátnych hraníc. Tento postreh platí aj pre slovensko-poľskú pohraničnú oblasť. Početné kontakty, ku ktorým dochádzalo medzi obyvateľmi miest nachádzajúcich sa na oboch stranách Karpát, boli okrem iného potvrdené pre obdobie, ktoré je témou nášho projektu, čiže pre **dobu bronzovú**. Jej začiatky v strednej Európe siahajú do druhej polovice 3. tisícročia pr. n. l.. Bol to neobyčajne zaujímavý čas zmien, prebiehajúcich v hospodárstve, remeslách, obchodných kontaktoch, osídlení a pohrebných rítoch. Zvláštnu pozornosť si zaslúžia javy ako: po-

stupne rozširujúce sa vedomosti a zručnosti v spracovaní kovov – predovšetkým bronzu ako zliatiny mede a cínu – a takisto spaľovanie tiel mŕtvych, ktoré sa od istého okamihu stalo dominujúcou pohrebnou praxou.

Pamiatky z dávnej minulosti sú fascinujúcim predmetom výskumu pre vedcov. Avšak napriek bohatstvu reliktov, ktoré sú objavované na území Podkarpatského vojvodstva a Prešovského kraja, je ich poznanie ľuďmi mimo skupín odborníkov, ktorí sa profesionálne zaoberajú touto problematikou, naďalej nedostatočné. Často obyvatelia gmín/obcí a poviatiov/okresov, z ktorých pamiatky pochádzajú, nemajú poňatie o nálezoch objavených v ich domácom prostredí. Zdá sa navyše, že nie až tak úplne je vnímaný význam týchto nálezov pre propagáciu a rozvoj regiónu, ako aj pre poznávanie histórie a budovanie miestnej identity – a malo by sa pamätať na to, že archeologické objavy prinášajú informácie o osídlení daného teritória často v časoch, ktoré podstatne predchádzajú najstarším historickým prameňom.

Vzhľadom na ťažkosti, ktoré vznikajú pri ochrane archeologických pamiatok, dôležitou úlohou je šírenie poznatkov o archeologickom dedičstve a šírenie presvedčenia, že je to spoločné dobro, o ktoré sa treba starať, aby sa zachovalo pre budúce generácie. Je dôležité nielen zvyšovať povedomie o vedeckej a kultúrnej hodnote archeologických pamiatok, ale aj budovať pocit starostlivosti a zodpovednosti za vlastné, miestne dedičstvo. Stojí za zmienku, že pri rôznych hrozbách – ako napr. realizované investície, nezákonné vyhľadávanie alebo ničenie archeologických lokalít pôsobením prírodných síl – reakcia obyvateľov a samosprávy môže mať niekedy kľúčový význam pre záchranu pamiatky.

V takomto kontexte je potrebné zdôrazniť činnosť všetkých inštitúcií, ktoré nielen plnia dozor nad archeologickými lokalitami, vykonávajú záchranný výskum, uchovávajú, konzervujú a vystavujú archeologické artefakty, ale tiež prístupujú k rozmanitým vzdelávacím a popularizačným aktivitám.

S prianím zapojiť sa do iniciatívy takéhoto druhu sa zástupcovia Prešovskej univerzity a Rzeszowskej univerzity rozhodli vypracovať spoločný projekt. Jedným z predpokladaných cieľov bolo dostať poznatky o archeologickom dedičstve slovensko-poľského pohraničia k rozdielnym skupinám príjemcov, najmä k ľuďom, ktorí sa profesionálne nezaobierajú archeológiou a dejinami. Podstatné bolo zvýšiť záujem o spoločnú históriu a zdôrazniť vzájomné prepojenie medzi regiónmi, ktoré sa v súčasnosti nachádzajú na rôznych stranách štátnych hraníc. Zámerom projektových partnerov bolo tiež upriamiť pozornosť obyvateľov

slovensko-poľského pohraničia na potrebu chrániť spoločné kultúrne dedičstvo a zdôrazniť hodnotu, akú majú archeologické nálezy pre poznávanie minulosti. Územný záber projektu sa koncentroval na územia Podkarpatského vojvodstva a Prešovského kraja, čo bolo prepojené s územím podpory pre realizovaný mikroprojekt. Treba však dodať, že stopy vzájomných kontaktov medzi obyvateľmi súčasných poľských a slovenských území sú objavované takisto ďalej na západ, na oboch stranách štátnej hranice.

Prvá z plánovaných úloh v projekte obsahovala vytvorenie a sprístupnenie na internetovej stránke interaktívnej mapy prezentujúcej slovensko-poľskú pohraničnú oblasť v Podkarpatskom vojvodstve a Prešovskom kraji. Je na nej ukázané rozmiestnenie archeologických lokalít z doby bronzovej, kde boli objavené pamiatky potvrdzujúce kontakty a spoločné kultúrne dedičstvo ľudu žijúceho v tých dávnych časoch na oboch stranách Karpát. Vytvoreniu mapy predchádzalo zhromažďovanie a výber vhodných nálezov, ktorých popisy boli zadané do internetovej aplikácie. Tí, ktorí používajú mapu, sa môžu oboznámiť so základnými informáciami o archeologickej lokalite (napr. o druhu nálezov, uskutočnenom výskume, jeho **chronológii**) a tiež s odporúčanou podrobnou literatúrou o nálezoch. O tom, ako hľadať konkrétne údaje informuje jednoduchá inštrukcia dostupná na stránke. S ohľadom na ľudí, pre ktorých je archeológia ešte neznáma sféra, je zaradený slovníček archeologických termínov použitých v popisnej časti. Ten, kto navštívi stránku, nájde navyše informácie o archeologických výstavách prezentovaných v múzeách na území Podkarpatského vojvodstva a Prešovského kraja, ako aj o miestach, kde si možno kúpiť knihy a časopisy s archeologickou problematikou.

Hlavným prínosom projektu je sprístupnenie presných 3D kópií artefaktov z doby bronzovej akademickej i širokej verejnosti v Prešove aj v Rzeszowe. Úlohou Prešovskej univerzity v Prešove bolo poskytnúť svoju 3D infraštruktúru prostredníctvom Centra excelentnosti sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu. Toto špičkové centrum je zamerané na ochranu kultúrneho dedičstva prostredníctvom digitálneho skenovanie a 3D tlače. Súčasťou projektu bolo naskenovanie a vytlačenie artefaktov z doby bronzovej zo slovensko-poľského pohraničia. Na základe odborného výberu bolo zoskenovaných, a následne vytlačených, 24 artefaktov, ktoré budú zároveň prístupné jednak v digitálnej podobe v 3D archíve zverejnenom na stránke projektu, a jednak v reálnej podobe na výstave v priestoroch Prešovskej či Rzeszowskej univerzity. Proces 3D skenovania by nebol možný bez kolegiálnej pomoci múzeí a iných inštitúcií z Poľska a Slovenska. Boli to: Okresné Múzeum v Rzeszowe, Historické Múzeum v Sanoku, Inštitút Archeológie Rzeszowskej Univerzity, Vihorlatské múzeum v Humennom, Podtatranské múzeum v Poprade, Múzeum v Kežmarku, Tripolitana – Krajské múzeum v Prešove, Archeologická spoločnosť Triglav, s. r. o.. Sme veľmi radi, že sme sa pri skenovaní stretli s takou profesionálnou a kolegiálnou ochotou.

3D technika na Centre excelentnosti sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu patrí k súčasnej technologickej špičke. Predovšetkým naše 3D tlačiarne sú určené práve na takéto skenovanie a tlač. Výsledný vytlačený artefakt je na nerozoznanie od originálu.

CHRONOLÓGIA → CHRONOLOGICKÝ SYSTÉM – metóda určenia veku kultúrnych vrstiev, miest alebo jednotlivých pamiatok. V archeológii, vzhľadom na chýbajúce písomné pramene a na to, ako sa v nich ráta čas, sa používa niekoľko metód stanovenia asu vzniku predmetov (napr. relatívna chronológia – stanovenie časovej postupnosti jednotlivých pozostatkov starého osídlenia; absolútna chronológia – určenie veku v časových jednotkách, ktoré sa dajú prepočítať na kalendárne roky).

Metodológia, ktorú sme aplikovali na artefakty z doby bronzovej, by sme radi použili aj na ostatné artefakty z rôznych historických období, ktoré máme s našimi susedmi z Poľska spoločné. Ide o špecifickú formu záchrany kultúrneho dedičstva. Samozrejme, 3D skenovanie, ako každá moderná metóda, so sebou prinášala rôzne problémy, s ktorými sme počas skenovania museli bojovať. Zistili sme, že naše 3D skenery majú problém zoskenovať predmety príliš lesklé, alebo príliš tmavé, čo sme nakoniec vyriešili rôznymi formami nasvietenia artefaktov. Ďalším problémom bola veľmi pomalá finalizácia 3D digitálnych skenov v našich hardwarových zariadeniach. Napriek týmto problémom sa nám podarilo zoskenovať všetky vytýčené artefakty a predstaviť ich verejnosti.

Poslednou etapou realizácie projektu bola organizácia spoločnej poľsko-slovenskej konferencie a príprava tejto publikácie do tlače. Prvý deň rokovania je naplánovaný pod heslom Archeologický výskum v dobe bronzovej v slovensko-poľskom pohraničí. Ako jeho cieľ je označená prezentácia doterajších objavov vykonaných výskumníkmi z oboch krajín s osobitným prihliadnutím na pamiatky potvrdzujúce spoločné tradície a kontakty medzi obyvateľmi oblastí nachádzajúcich sa na severnej a južnej strane Karpát. Blok referátov určených na druhý deň konferencie je nazvaný Ochrana a propagácia archeologického dedičstva v slovensko-poľskom pohraničí – úspechy, problémy, perspektívy. Zámerom organizátorov bola výmena skúseností a názorov medzi rečníkmi a poslucháčmi z Poľska a Slovenska o nastolených otázkach. S cieľom podporiť zapojenie sa do diskusie zástupcov rôznych kruhov, účastníčka pozvánka na konferenciu smerovala jednotkám samosprávy, na území ktorých sa nachádzajú archeologické pamiatky zahrnuté do projektu, ako aj archeológom, pracovníkom múzeí, inštitúcií zaoberajúcich sa ochranou pamiatok a združení.

Predkladaná publikácia má podľa zámerov partnerov projektu poslúžiť na jednej strane rozšíreniu poznatkov o spoločných dejinách slovensko-poľského pohraničia, na druhej – upriamiť pozornosť na potrebu ochrany archeologického dedičstva. Predpokladáme, že bude jedným z nástrojov využívaných v propagácii tohto regiónu. S ambíciou, aby sa publikácia dostala k čo najväčšiemu okruhu príjemcov, bolo rozhodnuté o jej podobe v troch jazykových verziách, a taktiež o bezplatnom sprístupnení v elektronickej podobe. Texty, ktoré tvoria obsah knihy sú príspevkami do diskusie o otázkach týkajúcich sa archeologického výskumu v dobe bronzovej, ako aj o rôznych otázkach ochrany pamiatok alebo úlohy a činnosti múzeí.

V prvej kapitole Adriana Volánská pristúpila vo svojom príspevku ku charakteristike kultúrnych zmien, ku ktorým dochádza v dobe bronzovej, a to tým, že ich radí na pozadí javov pozorovaných vtedy v rôznych častiach Európy a Blízkeho východu. V druhom texte autorka urobila prehľad archeologických kultúr, ktoré výskumníci zaradili na územie dnešného Slovenska. Upozornila pritom na typické produkty a zvyky opisovaných spoločenstiev a ich vzťahy s inými krajinami.

Katarzyna Trybała-Zawiślak a Tomasz Tokarczyk zoznamujú čitateľov s problematikou existencie špecifickej komunity kultúr a myšlienok v dobe bronzovej, prejavujúcej sa o. i. v podobných zvykoch a výrobkoch – pozorované výskumníkmi na rôznych územiach. Ako ukazujú autori, táto situácia sa týka aj oblastí na severe a juhu Karpát, ktoré pre obyvateľov dnešného Poľska a Slovenska neboli prekážkami, ale naopak – cestou presunu ľudí, nápadov a predmetov.

Kultúrne premeny prebiehajúce v bronzovej dobe na území juhovýchodného Poľska predstavili Joanna Adamik-Proksa a Marcin Burghardt. Archeológovia nastolili otázku dvojakeho charakteru tam objavených archeologických pamiatok – „miestneho“ a zakarpatského charakteru. Uviedli tiež príklady pamiatok, ktoré osobitne zvýrazňujú výrobné schopnosti predstaviteľov jednotlivých **archeologických kultúr**.

Najnovšie objavy týkajúce sa prehistorického varenia soli v Karpatoch opísali Maciej Dębiec a Thomas Saile. Výsledky z vykopávok a geofyzikálnych analýz, ktoré boli doteraz vykonané v Tyrawe Solnej, poviät Sanok, naznačujú, že soľ sa tam získavala už v neskorej dobe bronzovej. Tieto objavy sú však len úvodnou fázou výskumu tejto mimoriadne zaujímavej sféry kultúrneho dedičstva pohraničia.

Náčrt právnych rámcov týkajúcich sa ochrany pamiatok v Poľsku predstavil Hubert Maćik. Autor sa vyjadril k problémom, ktoré sa vyskytujú v praxi pri uchovaní archeologických pamiatok, a dotkol sa aj otázok významu spoločenského vedomia v procese ochrany pozostatkov minulosti.

V poslednej z kapitol Dominik Porczyński sa pustil do témy dvojakej úlohy, akú môžu plniť múzeá a muzeálne zbierky (vrátane archeologických). Na jednej strane zdôraznil ich vplyv na budovanie a posilňovanie lokálnej identity. Na druhej – ukazuje potenciál tohto druhu inštitúcií, ktorý môže byť využívaný v aktivitách samospráv, týkajúcich sa propagácie cestovného ruchu a ekonomiky regiónov.

Všetky informácie o projekte, prístup k mapovej aplikácii, do galérie zoskenovaných pamiatok a k elektronickej verzii publikácie možno získať na stránke:

<http://unipo-interreg.novyweb.sk/>

ARCHEOLOGICKÁ KULTÚRA – pojem používaný archeológmi na popis pozostatkov starých komunit. Pri zdôraznení rozdielov medzi zvykmi a výrobkami ľudí žijúcich v určitom čase i mieste, bádatelia dopĺňajú termín „kultúra“ konkrétnym určením, pochádzajúcim napr. od jedného z miest, kde došlo k nálezom (napr. pilinská kultúra – od obce Piliny), od názvu regiónu (napr. lužická kultúra – od kraja Lužice) alebo od typických pamiatok (napr. kultúra guľovitých amfor – podľa hlinených nádob s príznačným tvarom).

Siedliska, pow. rzeszowski – grot oszczepu (znalezisko luźne), kultura Gáva. Zbiory: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

Siedliska, pow. Rzeszów – hrot oštěpu (ojedinělý nález), kultura Gáva. Zbierkový fond Okresného múzea v Rzeszowe

Siedliska, Rzeszów district – a javelin point (stray find), Gáva culture. Collection: District Museum in Rzeszów

Martin Javor
Sylvia Jędrzejewska

Doc. PhDr. Martin Javor, PhD.
Inštitút histórie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
javor@unipo.sk

Mgr Sylvia Jędrzejewska
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
sjedrzejewska@ur.edu.pl

A collaborative project
of the University of Prešov
and the University of Rzeszów

This book handed over to the readers is the culmination of the project entitled *Common heritage: the Slovakian-Polish borderland in the Bronze Age (INT/EK/PO/1/1/B/0070)*, implemented from June 2017 to May 2018 by the Prešov University (Prešov, Slovakia) – the lead partner and the University of Rzeszów (Rzeszów, Poland) – a micro project partner. This enterprise was co-financed by the European Regional Development Fund under the Interreg Poland–Slovakia 2014–2020 program, in the course of the recruitment organized by the Carpathian Euroregion and the Higher Territorial Unit in Prešov. It is worth emphasizing that out of 39 micro projects that received support under priority axis 1: „Protection and development of the natural and cultural heritage of the borderland”, only this initiative focused on the archaeological heritage”.

This legacy is an important part of the broadly understood cultural heritage. Its specificity is determined by the age, type and way of discovery of material remains. It is important to bear in mind that **archaeology** examines the most ancient history and culture of humans by means of uncovering ruins or buried objects, therefore obtained by excavation methods, i.e. traces from the past. They are all items made and used centuries ago, such as vessels, tools, weapons or ornaments, as well as preserved in the earth (and sometimes on its surface or under water) remains of settlements, cemeteries, places of manufacturing activities or practicing rituals unknown to us. All these elements, called **archaeological artefacts**, are a source for research on many spheres to piece together the lives of our ancestors. Places where we find them are referred to as **archaeological sites**.

An additional aspect in which we can consider archaeological heritage is its supranational dimension. Archaeological discoveries clearly show that common traditions – dat-

ARCHAEOLOGY – a science about the past human life, examining the material traces of his activities, or archaeological sources.

ARCHAEOLOGICAL ARTEFACT → ARCHAEOLOGICAL SOURCE – a material trace of human activity from the past, usually preserved in the ground, sometimes on its surface or under water. Archaeological sources are divided by researchers into immovable artefacts (e.g. remains of dwelling, wells, ovens, hearths, cellars, rubbish dumps, fortifications, bridges or graves) and movable artefacts (man-made items such as vessels, ornaments, parts of clothing, weapons, tools, everyday objects, but also various waste, e.g. post-production or post-consumer waste).

ARCHAEOLOGICAL SITE – a place where traces of ancient human activities (archaeological sources) were found. Archaeological sites can be e.g., places of permanent or temporary habitation of people (settlements, camps), their burial sites (cemeteries), exploitation of raw materials (e.g. mines), hiding a group of objects (so-called hoards) or finding individual artefacts.

BRONZE AGE – a period in history that in Central Europe lasted from about the 24th/23rd century to around the mid 8th century BC. With regard to cultural changes taking place during this long period, it allows the researchers to distinguish the following phases of the Bronze Age: Early (from the 24th/23rd to 19th /18th century BC), Older (from 19th /18th to 14th century BC), Middle (from 14th to 12th/11th century BC), Younger (from 12th/11th to 10th/9th century BC) and Late (from 10th/9th to about the mid 8th century BC). A particularly characteristic phenomenon for this period was the propagation of knowledge and skills of metalworking (mainly in bronze, i.e. copper and tin alloy) and burning bodies of the dead, which became the dominant funeral practice.

ing back to very distant times – often relate to the areas that are currently located on different sides of state borders. This observation also applies to the Slovakian-Polish borderland. Numerous contacts, which took place between inhabitants of the lands located on both sides of the Carpathians, were confirmed, inter alia, for the period that is the subject of our project, that is for the **Bronze Age**. Its beginnings in Central Europe is dated to the second half of the third millennium BC. It was an extremely interesting time of changes undergoing in the sphere of economy, craft, trade contacts, settlement and funeral rites. Particularly noteworthy are such phenomena

as gradually increasing knowledge and the ability to process metals (mainly bronze which is an alloy of copper and tin), as well as the cremation of the dead, which became a dominant funeral practice at a certain moment.

Artefacts coming from the distant past are a fascinating subject of research for scientists. However, despite the wealth of relics, which are discovered in the territories of the Podkarpackie Voivodeship and the local government of the Prešov Region, knowledge about them among people from outside the group of scientists professionally dealing with this issue is still insufficient. It often happens that inhabitants of the communes and districts where these artefacts have been uncovered, are not aware of these discoveries made in their home areas. What is more, it seems that the significance of these finds for the promotion and development of the region, as well as for learning about history and building local identity is not fully recognized. Therefore, at this point, it should be remembered that archaeological discoveries bring information about the settlement of a given area considering times far ahead of the oldest historical sources.

Faced with difficulties that arise in the field of protection of archaeological artefacts, it seems important to popularise the knowledge about archaeological heritage and confirm the belief that it is the common good that needs to be maintained so that it can be preserved for future generations. It is important not only to raise awareness about the scientific and cultural value of archaeological monuments, but also to build a particular sense of the need to take care of the common value and responsibility for the local heritage. It is worth mentioning that in a situation of various threats – such as, for example, carried out commercial investments, illegal searches or destructions of archaeological sites as a result of natural forces – the reaction of residents and local government authorities may sometimes be crucial for saving a monument.

Therefore, activities of all institutions that not only supervise archaeological sites, conduct rescue research, store, conserve and display archaeological artefacts, but also undertake various educational and promotional activities should be emphasized in this context.

In order to join such initiatives, representatives of the University of Prešov and the University of Rzeszów decided to develop a collaborative project. One of the set goals was to reach with knowledge about the archaeological heritage of the Slovakian-Polish border-

land to diverse groups of recipients, especially to people who are not professionally engaged in archaeology and history. It was considered important to increase interest in common history of these two territories and to emphasize a correlation between the regions currently located on different sides of state borders. What is more, the project partners were also intended to draw the attention of the inhabitants of the Slovakian-Polish borderland to the need to protect the common cultural heritage and to emphasize the value of archaeological discoveries for learning about the past. The territorial range of the project focused on the areas of the Podkarpackie Voivodeship and the local government of the Prešov Region, which was related to the area of support for the implemented micro project. However, it is worth adding, that the traces of mutual contacts between the inhabitants of contemporary Polish and Slovakian lands are also discovered further west, on both sides of the state border.

The first of the tasks planned in the project included the creation and making available on the website of an interactive map presenting the Slovakian-Polish borderland within the Podkarpackie Voivodeship and the local government of the Prešov Region. It shows the distribution of archaeological sites coming from the Bronze Age, where monuments have been discovered confirming the contacts and common cultural heritage of people living in these distant times on both sides of the Carpathians. The design of the map was preceded by data collection and selection of appropriate finds, which descriptions were entered into the web application. Users can get acquainted with the basic information about the chosen archaeological site (e.g. about the type of discovery, conducted research, its **chronology**), and they are also referred to the recommended detailed literature about the find. Moreover, the map is implemented with the a simple instruction available on the website which informs how to search for specific data. With regard to people for whom archaeology is still an unknown science, a glossary of archaeological terms used in the descriptive part has been included. What is more, visitors to the website will also find data on archaeological exhibitions presented in museums in the Podkarpackie Voivodeship and the local government of the Prešov Region, as well as places where archaeological books and magazines can be purchased.

An important part of the project was to provide 3D copies of artefacts from the Bronze Age for both the academic community and a wider audience in Prešov and Rzeszów. Appropriate technology was available at the University of Prešov, having the Centre of Excellence in Socio-Historical and Cultural-Historical Studies in their structures equipped with the 3D apparatus. This centre uses scanning and 3D printing techniques, among others to protect cultural heritage. Therefore in this case, according to the project, 24 artefacts from the Bronze Age uncovered in the Slovakian-Polish borderland were subjected to scanning and printing. As often happens in the case of a new application of specific technologies, one had to face some unforeseen difficulties in the course of the scanning process of archaeological artefacts. The surface of some artefacts turned out to be too dark or too shiny, which eventually have been resolved. What is more, 3D printing of artefacts, especially those with more

CHRONOLOGY → CHRONOLOGICAL SYSTEM – a method of determining the age of cultural layers, sites or individual artefacts. In archaeology, due to the lack of written sources and the time established there, several methods are used to establish the time of monuments (e.g. relative chronology – determining the temporal consequences of individual relics of past settlement activities; absolute chronology – determining the age in time scale that can be calculated in calendar years).

complex forms was a time-consuming and tedious process. Despite these problems, all selected items have been digitized and presented to the public. As a result, received prints provided items difficult to distinguish from the original objects at first. The artefacts have been made available in digital forms, i.e. on the one hand, in the 3D archive created on the project website, as well as in the form of three-dimensional prints presented at exhibitions in the building of the University of Prešov and the University of Rzeszów. The 3D scanning process would not have been possible without the help of museums and other institutions from Poland and Slovakia. These were: District Museum in Rzeszów, Historical Museum in Sanok, University Storehouse of Archaeological Materials in Rzeszów, Vihorlat Museum in Humenne, Podtatranské Museum in Poprad, Museum in Kežmarok, Tripolitana – District Museum in Prešov, Archaeological Association Triglav. It is necessary to emphasize the kindness and professionalism of the representatives of the mentioned museum centres, for which the organizers would like to express their sincere thanks and appreciation. The method that has been applied to the Bronze Age artefacts as a specific form of cultural heritage protection is intended to be used by the project partners in the future in the course of working on projects regarding other historical periods.

The last stage of the project implementation was the organization of a collaborative Polish-Slovakian conference and preparation of this paper for publication. The first day's discussions were planned under the motto: „Archaeological research on the Bronze Age on the Slovakian-Polish border”. Their aim was to present the current discoveries made by researchers from both countries, with particular emphasis on monuments confirming common traditions and contacts between inhabitants of areas located on the northern and southern sides of the Carpathians. The block of papers foreseen for the second day of the conference was entitled „Protection and promotion of the archaeological heritage on the Slovakian-Polish borderland – achievements, problems, perspectives”. The intention of the organizers was to exchange experiences and views between the speakers and audience from Poland and Slovakia on the related issues. In order to encourage representatives of various groups and communities to participate in the debate, the invitation was directed to local government units, where archaeological monuments included in the project are located, as well as archaeologists, museum workers, institutions dealing with the protection of monuments and associations.

The presented work, as it is intended by project partners, is to disseminate knowledge, on the one hand, about the common history of the Slovakian-Polish borderland. On the other hand, it should draw attention to the need to protect archaeological heritage. We hope that it will be one of the tools used in the promotion of this region. In order to fulfil our wish to reach the largest possible audience, it was decided to publish the paper in a three-language version, as well as free access in electronic form. The texts included in the book discuss issues related to archaeological research on the Bronze Age, as well as various aspects related to the protection of monuments or the role and activity of museums.

In the first chapter, Adriána Volánská undertook the characteristics of cultural changes taking place in the Bronze Age, setting them against the background of phenomena observed

then in different parts of Europe and the Middle East. With reference to the second of the texts, the author reviewed archaeological cultures distinguished by researchers in the territory of contemporary Slovakia. At the same time she also drew attention to typical products and customs of the described communities and their connections with other lands.

In turn, Katarzyna Trybała-Zawiślak and Tomasz Tokarczyk introduce the readers to the problem of existence of a specific circle of cultures and ideas in the Bronze Age, expressing e.g., similar customs and products observed by researchers in various areas. As the authors show, this situation also concerns the areas north and south of the Carpathians, which for the inhabitants of territories of today's Poland and Slovakia were not barriers, but on the contrary – the flow of people, ideas and objects.

Cultural changes taking place in the Bronze Age in south-eastern Poland were presented by Joanna Adamik-Proksa and Marcin Burghardt. These archaeologists raised the issue of the dual character of the archaeological relics discovered there, i.e. the „local” and Transcarpathian character. They also provided examples of artefacts particularly distinguishing the manufacture of communities of particular **archaeological cultures**.

The latest discoveries regarding prehistoric salt-working in the Carpathians are described by Maciej Dębiec and Thomas Saile. The results of excavations and geophysical analyzes, carried out in Tyrawa Solna (Sanok district) so far, indicate that salt was obtained there already in the late Bronze Age. These discoveries, however, are only at the preliminary stage of research on this extremely interesting sphere of the cultural heritage of the borderland.

The outline of legal conditions for the protection of monuments in Poland was presented by Hubert Mącik. The author referred to the problems encountered in practice considering archaeological monuments and their preservation, as well as he raised the issue of importance of social awareness in the process of protecting relics of the past.

Finally in the last chapter, Dominik Porczyński dealt with the topic of a double role that museums and museum collections (including archaeological) can play. On the one hand, their influence on creating and strengthening local identity was emphasized. What is more, the potential of this type of institutions was indicated, which can be used in some actions taken by local governments regarding the tourism and economic promotion of the regions.

All information about the project, access to the map application, a gallery of scanned artefacts and an electronic version of the publication can be obtained on the website:

<http://unipo-interreg.novyweb.sk/>

ARCHAEOLOGICAL CULTURE – a concept used by archaeologists to describe relics of past communities. In order to emphasize the differences between the customs and products of people living at a specific time and place, researchers complement the term „culture” together with a specific term, for example from one of the places where the discovery was made (e.g., the Piliny culture – from the village of Piliny), the name of the region (e.g., the Lusatian culture – from the land of Lusatia) or from characteristic artefacts (e.g., the Globular Amphora culture – from ceramic vessels with a specific shape).

Załęże, pow. jasielski – zawieszka sercowata (element skarbu), kultura pilińska. Zbiory: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

Załęże, pow. Jasło – srdcovitý prívesok (depot), kultúra pilińska. Zbierkový fond Okresného múzea v Rzeszowe

Załęże, Jasło district – a heart-shaped pendant (hoard), Piliny culture. Collection: District Museum in Rzeszów

Adriána Voľanská

Mgr **Adriána Voľanská, PhD.**
Ústav digitálnych kompetencií
Centrum celoživotného
a kompetenčného vzdelávania
Prešovská univerzita v Prešove
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
adriana.volanska@unipo.sk

Słowacja i Europa Środkowa na tle cywilizacji epoki brązu

Termin **epoka brązu** po raz pierwszy został użyty w 1836 roku przez duńskiego archeologa **Christiana J. Thomse-na** podczas tworzenia katalogu kolekcji muzealnej w Ko-penhadze. Ten okres dziejów (2300/2200–800/750 p.n.e.), na-wiązujący do tradycji **eneolitycznych**, jest czasem rozwoju ku nowej, niespotykanej dotąd jakości, nieporównywalnej z epoką kamienia. Jej przejawy widoczne są w sukcesywnej intensyfika-cji wytwarzania przedmiotów z brązu, w tworzeniu transeuro-pejskich szlaków handlowych, czy w tendencji do kształtowa-nia się rzemiosł i specjalizacji wytwórczej. Istotne znaczenie mają również przeobrażenia związane z rozpadem praindoeuropejskiej wspólnoty języko-wej i z procesami prowadzącymi do stopniowej krystalizacji historycznych grup etnicznych.

Epoka brązu w Europie Środkowej rozwija się w czasie, kiedy w Mezopotamii formuje się imperium staroakadyjskie z własnym pismem, a Egipt przeżywa cywilizacyjny rozkwit w okresie Starego Państwa. Na arenę dziejów wkracza również Kreta (kultura minojska), gdzie po roku 2000 p.n.e. powstają kompleksy pałacowe, takie jak Knossos, Hagia Triada czy Malia, a Kreteńczycy używają swoich systemów pisma (m.in. pismo linearne A). Na lądzie greckim od końca XVII w. p.n.e. rozwija się cywilizacja mykeńska z ośrodkami takimi jak My-keny, Tiryns, Orchomenos, dla których charakterystyczna jest monumentalna architektura „cyklopowa”. Nosiciele kultury mykeńskiej – Achajowie, są jednym z najstarszych narodów historycznej Europy, którzy przybyli na Peloponez w ostatnich stuleciach III tysiąclecia p.n.e.

Brąz nie występuje w przyrodzie samodzielnie i jest metalem sztucznie wytworzonym przez człowieka. Składa się z 88–92% miedzi i 8–12% cyny, aczkolwiek zawiera również inne pierwiastki w ilościach śladowych. Tak wyważony skład jest niewątpliwie wynikiem dłu-go-trwałych eksperymentów, albowiem przy jego naruszeniu dochodzi do niepożądanych wła-ściwości wytwarzanego stopu (np. biały metal). O przewadze narzędzi wykonanych z brązu nad wyrobami miedzianymi decyduje ich większa twardość. Do wytwarzania brązu wyma-gana jest odpowiednia temperatura (około 1200° C), możliwa do osiągnięcia w zamkniętych

THOMSEN CHRISTIAN J. (1788–1865) – duński archeolog, twórca podwalin archeologii prehistorycznej.

ENEOLIT – chalkolit, epoka miedzi, okres przejściowy między epoką ka-mienia a epoką brązu. Cechuje się użytkowaniem przez społeczności neo-lityczne pierwszych wyrobów z metalu (przede wszystkim z miedzi), choć nadal w powszechnym użyciu były narzędzia z kamienia i krzemienia.

piecach, do których wtłaczane jest powietrze. Tak skomplikowany proces technologiczny wymagał wyspecjalizowanych rzemieślników, wśród których szczególną rolę odgrywali giserzy (odlewnicy). Największy rozkwit wytwarzania i użytkowania przedmiotów brązowych (szczególnie biżuterii i militariów) przypada na młodszą i późną epokę brązu.

Stopniowo na znaczeniu traci wytwarzanie narzędzi kamiennych. Wzrasta jednak pozycja tego surowca w budownictwie, szczególnie na obszarach zachodniej części basenu Morza Śródziemnego i w Europie Południowo-Wschodniej. W kręgu kultur środkowoeuropejskich wykorzystywany jest on do budowy umocnień i obiektów o charakterze obronnym.

Brąz, w przeciwieństwie do wykorzystywanego później na masową skalę żelaza, staje się symbolem wysokiego statusu społecznego. Zastosowanie w codziennych pracach gospodarskich znajduje tylko zakrzywiony sierp. Kończy się równowaga majątkowa wśród lokalnych społeczności i dochodzi do „zaniku” społeczeństwa rodowego. Miejsce patriarchów rodu zajmują osoby, które wysoki status i rangę przywódców osiągnęły dzięki zdolności militarnego kontrolowania pozostałej ludności przy poparciu drużyn wojskowych.

Epoka brązu jest również czasem znacznych zmian w kulturze duchowej ówczesnych społeczności, których odzwierciedleniem są – w dużym stopniu – rytuały pogrzebowe. Jesteśmy świadkami stopniowej zmiany w tej sferze – miejsce dominującego i powszechnego obrządku szkieletowego zaczyna zajmować **kremacja**. Znaczenia nabierają też politeistyczne idee religijne.

SYSTEM CHRONOLOGICZNY → CHRONOLOGIA (str. 15).
KREMACJA – spopielenie szczątków zmarłego.
PERIODYZACJA – umowny podział czasu na okresy, fazy, epoki, itp. Periodyzacja źródeł to przyporządkowanie zabytków do poszczególnych okresów i kultur archeologicznych.
MONTELIUS OSKAR (1843–1921) – szwedzki profesor, przyrodnik i archeolog. Na podstawie zabytków pochodzących ze znalezisk zwartych (siekerki, miecze, zapinki, naczynia z brązu) dokonał podziału epok: neolitu, brązu i żelaza w Europie na okresy. Periodyzacja O. Monteliusa szybko rozpowszechniła się w nauce skandynawskiej i niemieckiej.
REINECKE PAUL (1872–1958) – niemiecki prahistoryk działający w Monachium oraz główny konserwator zabytków tego miasta, twórca aktualnego do dziś systemu chronologii pradziejów dla okresu halsztackiego i lateńskiego.

Względne (relatywne) **systemy chronologiczne** tej epoki opierają się na analizie typologicznej wyrobów brązowych. Wśród nich szczególnie istotne są te, które występują na rozległych obszarach o podobnym rozwoju kulturowym, w zbliżonym czasie. W Europie w odniesieniu do epoki brązu stosuje się dwa podstawowe systemy **periodyzacji**. Pierwszy z nich, autorstwa **Oskara Monteliusa**, funkcjonuje w Europie Północnej i dzieli epokę brązu na sześć podstawowych okresów (I–VI). W Europie Środkowej natomiast powszechnie stosuje się system stworzony przez **Paula Reineckego**, który jest na bieżąco uzupełniany i modyfikowany:

1. Starsza epoka brązu (2100–1850 p.n.e.) – faza BA (= brąz A)
2. Środkowa epoka brązu (1850–1300 p.n.e.) – faza BB – BC (= brąz B i C)
3. Młodsza epoka brązu (1300–1000 p.n.e.) – faza BD – HA (BD = brąz D, HA = hallstatt A – nawiązuje do tzw. okresu halsztackiego, pierwotnie niesłusznie łączonego przez Reineckego już od XIII w. p.n.e. z wczesną epoką żelaza)
4. Późna epoka brązu (1000–800 p.n.e.) – faza HB (= halsztat B)

Mimo rozwoju specjalistycznych technik rzemieślniczych (obróbka brązu) głównym źródłem utrzymania społeczności „brązowych” było rolnictwo, które jednak również przeżywało

swoisty postęp technologiczny. Polegał on m.in. na wprowadzeniu nowoczesnych metod przygotowania gleby (orka drewnianym pługiem ciągniętym przez parę zwierząt, nawożenie, itp.). Oprócz roślin znanych z wcześniejszych epok – pszenicy czy jęczmienia – zapoczątkowano uprawę: owsa, prosa, roślin strączkowych i przemysłowych. Spośród zwierząt gospodarskich wzrasta rola bydła i konia, który ma ogromne znaczenie w dalekosiężnym handlu oraz jako zwierzę wykorzystywane militarnie. W związku z tym należy wspomnieć o odkryciach poświadczających używanie wozów czterokołowych (np. Niżná Myšľa, pow. Košice), jak również lżejszych – dwukołowych wózków. Znajdowały one zastosowanie zarówno w działaniach wojskowych, jak i w praktykach religijnych. W tym kontekście warto przywołać unikatowe naczynie z Vel’kých Raškoviec, pow. Michalovce, na którym widnieje przedstawienie wozu. Około 2000 r. p.n.e. do Europy ze Wschodu przyszedł zwyczaj hodowli kury domowej, a z Egiptu – poprzez wybrzeże Morza Egejskiego – przybywa kot. Udoskonała się technologia budowy statków, co umożliwia konstruowanie dużych okrętów handlowych do transportu towarów w całym regionie Morza Śródziemnego. Informacji o wielokulturowej wymianie handlowej w XIV w. p.n.e. dostarcza nam wrak statku, który został odkryty u przylądka Ulu Burun, na południowym wybrzeżu Turcji.

W młodszej epoce brązu pojawia się symbol barki słonecznej, wykorzystywany w sferze obrzędowości kultowej, ale jednocześnie używany jako motyw dekoracyjny. Ornament ten powstał w środkowoeuropejskim regionie Karpat, ale był również stosowany na terenach nordyckich. W XIII–XII w. p.n.e., wraz z upowszechnianiem ciepłopalenia, rośnie znaczenie **kultu solarnego** i postrzeganie Słońca jako bóstwa. Symbolika barki słonecznej znana jest również na Bliskim Wschodzie i w Egipcie.

W „produkcji” brązowniczej istotnego znaczenia nabierają piece w kształcie kopuły (tzw. kopulaste), a także wzrasta zapotrzebowanie na specjalne urządzenia do wdmuchiwania powietrza, pomagające w uzyskaniu wysokiej temperatury niezbędnej dla topnienia. Ważnym narzędziem w wyrobie przedmiotów z brązu staje się forma odlewnicza. Użycie ognia z całą pewnością można traktować jako działalność kultową – warto zwrócić uwagę na indoeuropejskie motywy religijne (np. grecki Hefajstos, rzymski Vulkanos). Działalność kopalniana, związana z wydobywaniem rud cyny (wykorzystywanych już w eneolicie), została udokumentowana na Słowacji w Niskich Tatrach, Rudawach Słowackich, a także w Górach Szczańskich. Warto dodać, że metodą kopalnianą wydobywano również sól (np. Hallstatt w Alpach).

Epoka brązu to czas pojawienia się nowej warstwy społecznej, jaką z pewnością stanowili kupcy, przemierzający rozległe szlaki łączące wybrzeża Morza Śródziemnego z północą Europy. Główną arterią handlową na linii północ-południe określa się mianem **szlaku bursztynowego**. Wykorzystywany był on głównie później, w okresie rzymskim, oraz posiadał wiele „odgałęzień” i pochodnych traktów. Jego punktem wyjścia w tamtym okresie było miasto Akwileja. Dunaj przekraczano blisko Bramy Devín, a dalej trasa zmierzała na północ do Morza Bałtyckiego, gdzie „złoto północy” występuje naturalnie. Bursztyn pojawia się już w inwentarzach grobowych kultury mykeńskiej, gdzie funkcjonuje jako surowiec bardzo pożądany i prestiżowy.

KULT SOLARNY – kult słońca.
SZLAK BURSZTYNOWY – droga handlowa łącząca w starożytności kraje śródziemnomorskie, w tym starożytny Rzym z Bałtykiem.

OSADA OBRONNA → GRÓD – stanowisko archeologiczne cechujące się obecnością umocnień/fortyfikacji, np. w postaci wałów ziemnych, ziemno-drewnianych czy palisady; mogło być zamieszkawane przez ludzi na stałe lub stanowić schronienie w przypadku zagrożenia.

KULTURA MADZIAROWSKA – kultura archeologiczna wczesnej i starszej epoki brązu (nazwa od stanowiska we wsi Mad’arovec, obecnie Malinovec na Słowacji). Objęła południowo-zachodnią Słowację, częściowo północno-zachodnie Węgry oraz tereny Austrii. Ludność zamieszkiwała osady na wzgórzach, a także osady w typie telli (ufortyfikowane wałami ziemnymi lub kamiennymi i fosami).

KULTURA OTOMAŃSKA (OTOMANI, OTOMANI–FÜZESABONY) – kultura archeologiczna z wczesnej i starszej epoki brązu. Zajmowała ziemie wschodniej Słowacji, północno-wschodnich Węgier i zachodniej Rumunii. Nazwa pochodzi od miejscowości Otomani w Rumunii i Füzesabony na Węgrzech. Pojawienie się w południowo-wschodniej Polsce śladów tej kultury, datowanych na XVI–XV wiek p.n.e., łączone jest z przybyciem zza Karpat grup ludności, które prezentowały sposób życia i charakter kultury materialnej odmienne od miejscowych tradycji. Pod względem stopnia rozwoju kultura ta porównywana jest z cywilizacjami basenu Morza Egejskiego. Ludność mieszkła w osadach otwartych i obronnych. Zmarłych początkowo palono, a w późniejszym okresie stosowano inhumację. Silnie rozwinięte były ośrodki obróbki metali – brązu i złota, z których wyrabiano bogato zdobione przedmioty. Do charakterystycznych znalezisk należą, m.in. gliniane figurki antropomorficzne czy gliniane modele wozów, a także bardzo bogato ornamentowane (m.in. spiralami i guzami) naczynia ceramiczne.

KULTURA CERAMIKI SZNUROWEJ – kultura archeologiczna datowana na schyłek neolitu (III tys. p.n.e.). Jej nazwa pochodzi od charakterystycznego sposobu zdobienia ceramiki za pomocą odcisniętego sznura. Charakterystyczne znaleziska to cmentarzyska z grobami szkieletowymi, w których zmarli układani byli na boku. Groby często przykrywano nasypami ziemnymi – **KURHANAMI** (s. 83). Przedstawicielami tej kultury były grupy wędrownych plemion pasterskich, zapewne wojowników, którzy rozprzestrzenili się na ogromny obszar Europy – od południa Skandynawii aż po Alpy i wschodnie Karpaty na południu oraz pomiędzy Renem na zachodzie a środkową Wołgą na wschodzie.

KULTURA PUCHARÓW DZWONOWATYCH – kultura eneolityczna wywodząca się z Półwyspu Pirenejskiego. Nazwa pochodzi od charakterystycznej formy naczyń w kształcie odwróconego dzwonu. Gospodarka tej kultury była oparta na półpasterskim chowie zwierząt, oraz na łowiectwie.

Rozwój handlu przynosi ze sobą rozmaite przeobrażenia w sferze ekonomicznej. Powszechnym środkiem płatniczym, przed wprowadzeniem monet, były inne przedmioty, za które wymieniano towary (np. brązowe krążki o określonej wielkości, zestawy szpil z brązu, tekstylia, skóry, itp.). W tym kontekście niezwykle interesującym odkryciem jest zestaw złotych drutów zwiniętych w kształt ośmiokątny z miasta Hradec Králové (Czechy).

W II tysiącleciu p.n.e. nadal postępuje dezintegracja pierwotnej praindoeuropejskiej wspólnoty językowej. Epoka brązu to czas bardzo dynamicznych procesów etnicznych, czego doświadcza również obszar Europy Południowo-Wschodniej. Rozpoczyna się tam wówczas krystalizacja obszarów, które w niedalekiej przyszłości zajęte zostaną przez poszczególne grupy etniczne (plemiona iliryjskie i trackie, w dorzeczu dolnego Dunaju – Wenetów, w zachodnich i środkowych Czechach – Celtów, w północnych Włoszech i w centrum Półwyspu Apenińskiego – Italików, na Półwyspie Iberyjskim – Iberów, na obszarze wschodnich stepów północnego basenu Morza Czarnego – Scytów i Kimerów). Społeczności te cechuje: podział pracy, stosowanie nowych technik rzemieślniczych, stratyfikacja społeczna (zróżnicowanie majątkowe) z podziałem na grupy/warstwy: rzemieślników, kupców, rolników, hodowców, wojowników, kapłanów. Budowanie **osiedli obronnych** (np. **kultura madziarowska, otomańska**) jest świadectwem istnienia konfliktów międzyplemiennych i dowodzi potrzeby ochrony miejsc zamieszkania przez stosowną architekturę, której budowa wymagała dużej koncentracji sił ludzkich. Epoka brązu wiąże się również z rozwojem wiedzy, czego przejawem jest udoskonalanie metalurgii, rozwój matematyki, astronomii i medycyny.

Wydarzenia ze starszej epoki brązu są bezpośrednio związane z zanikaniem **kultur archeologicznych** młodsze-go i późnego eneolitu, chociaż ma wówczas miejsce kontynuacja kulturowa i historyczna miejscowych społeczności, związanych z **kulturą ceramiki sznurowej** i **kulturą pucharów dzwonowatych**. W tym miejscu warto podkreślić, że okres starszej epoki brązu znajdował się na wyższym poziomie rozwoju niż następujące po nim czasy środkowej i młodszej epoki brązu. Koniec starszej epoki brązu nastąpił poprzez naturalny upadek – niestabilność społeczną i pogarszające się warunki klimatyczne. Istnienie i kształtowanie każdej jednostki

społeczno-ekonomicznej jest w znacznym stopniu determinowane przez środowisko naturalne, w którym ona ewoluuje i przekształca się. Znaczenie tych warunków jest szczególnie duże w odniesieniu do starszych stadiów rozwojowych ludzkich społeczności. Działalność człowieka, taka jak karczowanie lasów, ingerencja w glebę, wydobywanie surowców i uprawa roślin, ma wpływ na osadnictwo, styl życia i kulturę człowieka. Oddziaływanie zachodzi jednak również w drugą stronę – istniejące warunki naturalne (geologiczne i klimatyczne, hydrografia i skład gleby) determinują przecież rozwój danego społeczeństwa i jego życie.

Początek epoki brązu wiąże się z przeobrażeniami gospodarczymi i etnicznymi oraz intensywnymi kontaktami z regionem Morza Egejskiego. Pojawia się nowy fenomen – brąz, który obrabiany jest na gorąco (odlewnictwo), jak i na zimno (obróbka metali, sztancowanie). Brąz ma jednak charakter luksusowy i prestiżowy. Jego wydobycie i przetwarzanie są kosztowne i problematyczne, dlatego produkty z brązu nie są ogólnie dostępne. Tym samym niższe warstwy społeczne, żyjące w czasach, które dzisiaj określamy mianem epoki brązu, na co dzień nie miały powszechnie do czynienia z przedmiotami z tego surowca

W środkowej epoce brązu obserwujemy wyraźną zmianę. Ma wówczas miejsce regres wynikający częściowo ze zmian klimatycznych – dochodzi do ochłodzenia klimatu, co komplikuje uprawę zbóż. Na pierwszy plan wysuwają się zatem grupy nastawione na pasterstwo i hodowlę bydła. Zanikają centra protourbanistyczne, a typowymi jednostkami osadniczymi stają się osiedla z rozproszonymi chatami.

Mimo to nadal utrzymywane są kontakty z cywilizacją mykeńską, która w dalszym ciągu jest zainteresowana bursztynem, sprowadzanym również do Syrii i Egiptu. W przeciwieństwie do poprzedniego okresu szlaki handlowe wiodą głównie przez Anglię i Bretanię. Ważnym towarem handlowym jest wówczas cyna, importowana głównie z angielskich i hiszpańskich kopalni, czy miedź sprowadzana z Transylwanii. Miedź i cynę do sprzedaży przygotowywano w postaci sztabek w kształcie skóry byka. Są one znane z Sardynii, Sycylii i wybrzeża bułgarskiego. Działalność Mykeńczyków potwierdza obecność ich ceramiki, znajdowanej w wielu miejscach na Półwyspie Apenińskim.

Podczas gdy w starszym odcinku środkowej epoki brązu są zamieszkiwane tereny wyżynne w celu zapewnienia wysokiej jakości pastwisk dla bydła, to w jej końcowym etapie, z powodu ocieplenia, następuje wzrost liczby osad rolniczych, zakładanych na terasach rzek i potoków.

Terytorium środkowej Europy jest podzielone na dwa podstawowe kręgi kulturowe. Obszar od środkowej Francji do Kotliny Karpackiej zajęty został przez ludność **kręgu kultur mogiłowych**. Podczas gdy dla południowej Francji, Hiszpanii i Włoch typowe są kultury pasterskie (oparte na hodowli bydła), w regionie karpackim i na Bałkanach dominuje osiadły tryb życia. Od rzeki Ipola w kierunku na południowy wschód rozpościera się kompleks południowo-wschodnich **pól popielnicowych**, dla którego charakterystyczny jest rozwój brązow-

KULTURA MOGIŁOWA, KRAŁ KULTUR MOGIŁOWYCH – grupa kultur archeologicznych starszej epoki brązu. Nazwa pochodzi od typowych form grobów w postaci kopców – kurhanów. Napływ ludności tej kultury do środkowej Europy nie miał charakteru pokojowego, o czym świadczą liczne ślady zniszczeń na osadach oraz duża liczba ukrywanych wówczas w ziemi skarbów.

KRAŁ/KOMPLEKS KULTUR PÓŁ POPIELNICOWYCH – zjawisko kulturowe obserwowane w epoce brązu na znacznym terytorium Europy, które przejawiało się w chowaniu spalonych szczątków zmarłych w glinianych urnach (popielnicach) zakopywanych w ziemi i tworzących rozległe niekiedy cmentarze (tzw. pola popielnicowe). W skład kręgu kultur pół popielnicowych wchodziły m.in. **KULTURA GÁVA, PILIŃSKA, ŁUŻYCKA**.

KULTURA SUCIU DE SUS – kultura archeologiczna środkowej epo-ki brązu z obszaru dorzecza górnej Cisy. Powstała na bazie kultury oto-mańskiej. Osadnictwo tej kultury miało charakter otwarty, zamieszkiwa-no głównie osady tellowe. Stosowano ciałopalny obrządek pogrzebowy.

KULTURA PILIŃSKA – kultura archeologiczna datowana częściowo na starszą i środkową epokę brązu. Rozwijała się na terenie środkowej i połu-dniowo-wschodniej Słowacji oraz północnych Węgier. Zabytki nawiązują-ce do tradycji kultury pilińskiej znane są także z południowo-wschodniej Polski. Jej nazwa pochodzi od miejscowości Piliny na Węgrzech. Ludność kultury pilińskiej zamieszkiwała otwarte osiedla, a zmarłych chowała w grobach ciałopalnych na wielkich, płaskich cmentarzyskach. Znanе są też z jej obszaru stanowiska jaskiniowe. Charakterystyczną cechą tej kul-tury była rozwinięta metalurgia brązu. Różne rodzaje uzbrojenia, narzę-dzi i ozdób odkrywane są m.in. w licznych skarbach.

W ich trakcie zanikają zamożne imperia i państwa – imperium hetyckie, syryjskie państwa-miasta. W wyniku zbiegu kilku wydarzeń – suszy i nieurodzaju, buntu ludności kontrolo-wanej przez rodziny arystokratyczne i inwazji Dorów – cywilizacja mykeńska zanika. Te lata kryzysu i wydarzenia, jakie miały wówczas miejsce, zakłóciły równowagę polityczną, eko-nomiczną i militarną między imperiami, która gwarantowa-ła dotąd szybki postęp kulturowy. Z końcem egejskiej epoki brązu (XII w. p.n.e.) łączy się także wieloetniczny konflikt – wojna trojańska.

Zgodnie z teorią **Jozefa Paulíka**, udział w niszczyciel-skich najazdach „**Ludów Morza**” we wschodniej części Morza Śródziemnego i w Egipcie miały również elitarne jednostki drużyn wojskowych środkowoeuropejskich kultur młodszej epoki brązu – welatyckiej, czakańskiej, **Gáva**. Z południa nad-chodziły więc bodźce wpływające na rozwój produkcji broni. Elementami uzbrojenia i ekwipunku militarnego uprzywilejo-wanych osób stają się: pancerze z brązu, ochronne nagolenni-ki, tarcze i miecze. W tym okresie następuje także rozwój me-taloplastyki, czego efektem jest wytwarzanie naczyń z brązu. Niepewny czas znalazł również odzwierciedlenie w budowie ufortyfikowanych **grodów**, w których naczelnicy i kapłani od-grywali wiodącą rolę. Jednak pomimo zamieszek i przemiesz-czeń grup etnicznych nadal rozwija się handel przedmiotami metalowymi, solą i bursztynem.

W młodszej epoce brązu nie tylko w Kotlinie Karpac-kiej, ale w całej Europie, upowszechnił się ciałopalny obrządek

pogrzebowy. Duże **cmentarzyska**, odzwierciedlające wzrost populacji kultur kręgu pół popielnicowych, rozprzestrzeniają się od Bałkanów do Francji, północnej Hiszpanii, Wysp Brytyj-skich i Skandynawii. Zachodnie regiony kultur kręgu pół po-pielnicowych były centrami krystalizacji przodków Celtów; wschodnie Bałkany – kształtowania się plemion Wenetów i Ili-rów. Do południowych regionów Morza Czarnego dotarły z Azji Środkowej koczownicze plemiona **Kimerów**, które powiązane były ze środowiskiem kultury kobańskiej na północnym Kau-kazie. W IX w. p.n.e. wojownicy kimeryjscy przenikają przez wschodnie i centralne Bałkany aż do Kotliny Karpackiej. Środ-kowa część Bałkanów jest zajęta przez plemiona zajmujące się rolnictwem i hodowlą bydła. W regionie wschodnim rozwijają się kultury związane z plemionami trackimi i trako-dackimi, w zachodnim – z plemionami iliryjскими.

Obszary nadbałtyckie i pas lasostepu Europy Wschod-niej to dominujący nadal model gospodarki rolniczej, w której istotny udział mają tradycje zbieracko-łowieckie. W regionie Morza Egejskiego w X i IX w. p.n.e. zaobserwować można rozwój protogeometrycznych i geometrycznych stylów dekoracyjnych stosowanych w cera-mice. We **wczesnej epoce żelaza** natomiast aktywowano ekspedycje handlowe Greków, które w VIII w. p.n.e. doprowadziły do powstawania kolonii, zwłaszcza w regionie Morza Czarnego, południowych Włoch i zachodniej części Morza Śródziemnego, gdzie ambicje kolonizacyjne przejawiali również Fenicjanie.

CMENTARZYSKO – pozostałość dawnego cmentarza.

KIMMEROWIE (KIMEROWIE) – koczowniczy lud najpewniej z terenów Krymu i przyległych do niego części dzisiejszej Ukrainy. W 2. poł. VIII w. p.n.e. przekroczył Kaukaz, wkracząc na Bliski Wschód.

WCZESNA EPOKA ŻELAZA – okres w dziejach, którego początki w róż-nych częściach środkowej Europy przypadają na czas między XI a VIII w. p.n.e., a schyłek datowany jest na IV w. p.n.e. Szczególną cechą tej epoki, mającą odzwierciedlenie w jej nazwie, było upowszechnienie znajomo-ści i umiejętności obróbki żelaza jako surowca do wytwarzania narzędzi, broni, ozdób i części stroju.

Załęże, pow. jasielski – bransoleta (element skarbu), kultura pilińska. Zbiory: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

Załęże, pow. Jasło – náramok (depot), kultúra pilinská. Zbierkový fond Okresného múzea v Rzeszowe

Załęże, Jasło district – a bracelet (hoard), Piliny culture. Collection: District Museum in Rzeszów

Adriána Voľanská

Mgr **Adriána Voľanská, PhD.**
Ústav digitálnych kompetencií
Centrum celoživotného
a kompetenčného vzdelávania
Prešovská univerzita v Prešove
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
adriana.volanska@unipo.sk

Doba bronzová a jej miesto na Slovensku a v strednej Európe

Termín **doba bronzová** prvýkrát použil v roku 1836 dánsky archeológ **Christian J. Thomsen** pri tvorbe katalógu kodaňskej muzeálnej zbierky. Obdobie doby bronzovej (2300/2200–800/750 pred n. l.), v minulosti označované aj ako staršie metalikum, nadväzuje na **eneolitické** tradície, ktorého vývoj smeruje k novej, doteraz nepoznanej kvalite, neporovnateľnej s dobou kamennou. Progresívne tendencie možno spájať s rozvojom výroby artefaktov z bronzu, vytvorením transeurópskych obchodných trás, rozvojom spoločenskej delby práce. Dôležité sú aj tendencie vo vnútri spoločnosti späté s narušením praindoeurópskej jazykovej jednoty a etnogenetickými procesmi smerujúcimi k postupnej kryštalizácii historických etník.

Doba bronzová v strednej Európe nastáva v čase, keď v Mezopotámii sa sformovala staroakkadská ríša s vlastným písmom. Egypt stojí na civilizačnom vrchole obdobia Starej ríše. Pod vplyvom starých orientálnych centier dosahuje Kréta brehy histórie, vznikom palácových komplexov po roku 2000 pred n. l. ako Knossos, Hagia Triada, Malia a používaním vlastných písomných sústav. Na gréckej pevnine sa od konca XVII storočia pred n. l. rozvíja mykénska civilizácia so svojimi centrami ako Mykény, Tiryns, Orchomenos vyznačujúcimi sa monumentálnou „kyklopskou“ architektúrou. Nositelia mykénskej kultúry – Achájci, sú jedny z najstarších národov historickej Európy, ktorí prišli na Peloponéz v posledných storočiach III tisícročia pred n. l..

Bronz, nakoľko sa v prírode nevyskytuje, môžeme označiť za prvú „umelú hmotu“. Pozostáva z 88–92% medi a 8–12% cínu, pričom obsahuje aj iné stopové prvky. Tento pomer je nepochybne výsledkom dlhodobého experimentovania, pretože pri jeho porušení dochádza k nežiadúcim vlastnostiam vyrobenej zliatiny (napr. biely kov). Pozitívom bronzových nástrojov, v porovnaní s medenými, je ich väčšia tvrdosť. Na výrobu bronzu je potrebné prostredie s dostatočnými teplotami, ktoré sú dosiahnuteľné v uzavretých peciach za príspevania vyhnaného vzduchu dýzami. Ide o zložité technologické procesy vyžadujúce vznik nových

THOMSEN CHRISTIAN J. (1788–1865) – dánsky archeológ, tvorca základov prehistorickej archeológie.

ENEOLIT – (chalkolit, medená doba, alebo neskorá doba kamenná) prechodné obdobie medzi mladšou dobou kamennou a dobou bronzovou. V strednej Európe je datovaný do obdobia 4 300 – 2 300 pr. n. l. Vyznačuje sa tým, že eneolitické komunity využívajú prvé výrobky z kovu (predovšetkým z meďe), hoci naďalej sa všeobecne používali nástroje z kameňa a pazúrika.

remeselných špecializácií, z ktorých najvýznamnejší sú kovolejáři. Najväčší rozmach výroby a používania bronzových artefaktov (najmä šperkov a militárií) sa spája s obdobím mladej a neskorej doby bronzovej.

V priebehu doby bronzovej postupne sa stráca význam výroby nástrojov z kameňa. Ten nachádza uplatnenie v stavitelstve najmä v západnom Stredomorí a juhovýchodnej Európe. V stredoeurópskom prostredí sa s ním stretávame pri výstavbe fortifikačných útvarov.

Bronz, na rozdiel od neskôr používaného železa, sa nestal „demokratickým“ kovom, ale naopak symbolom vysokého spoločenského statusu. V hospodárskej činnosti našli uplatnenie len polmesiacové kosáky. Majetková rovnováha je definitívne minulosťou, dochádza k zániku rodovej občiny. Miesto rodových patriarchov zaujímajú osobnosti, ktoré vedúce pozície získali na základe schopnosti vojensky ovládať ostatné obyvateľstvo, opierajúc sa o im naklonené vojenské družiny.

ŽIAROVÝ HROB – spálené pozostatky mŕtveho umiestňované v hline-nej nádobe (urne) a zakopávané do zeme.	
PERIODIZÁCIA – dohodnuté delenie času na obdobia, etapy, epochy atď. Periodizácia prameňov zdrojov je zaradenie pamiatok do jednotli-vých archeologických období a kultúr.	
MONTELIUS OSCAR (1843–1921) – švédsky profesor, prírodopisec a ar-cheológ. Na základe pamiatok pochádzajúcich z kompaktných nálezísk (sekerky, meče, sponky, nádoby z bronzu) vytvoril širšie delenie neoli-tu, doby bronzovej a doby železnej. Periodizácia O. Monteliusa sa rýchlo rozšírila v škandinávskej a nemeckej vede.	
REINECKE PAUL (1872–1958) – nemecký prehistorik pôsobiaci v Mníchove a hlavný konzervátor pamiatok v tomto meste, tvorca dodnes platného systému chronológie praveku pre halštatskú a laténsku dobu.	

Popri vzniku špecializovaných remesiel v dobe bronzovej, zostáva roľníctvo hlavným zdrojom obživy, uplatňujúce už postupy svedčiace o zavádzaní progresívnejších postupov pri príprave pôdy (orba dreveným oradlom ťahaným dvojicou zvierat, hnojenie, atď.). Pestu-je sa pšenica, jačmeň, začína sa siať už aj ovos, proso, strukoviny a technické rastliny. Z hos-podárskych zvierat získavajú na význame dobytok a kôň. Nálezy parohových postranníc ako súčasti konského zubadla sú dokladom zvyšujúcej sa úlohy koňa v diaľkovom obchode a vo-jenstve. Okrem štvorkolesových vozov (napr. Nižná Myšľa, okr. Košice-okolie), poznáme do-klady využívania aj ľahších dvojkolesových vozíkov. Tieto nachádzajú uplatnenie vo vojenstve

a pri náboženských obradoch. Unikátnou je rytina s bielou inkrustáciou na hrdle urny z Veľ-kých Raškoviec, okr. Michalovce. S niektorými nálezmi sa môže spájať pochybnosť, či dôle-žitý myšlienky a vynálezy sa šíрили do vnútrozemia európskeho kontinentu len z východného Stredomorja a Blízkeho východu. Predstavu o vzhľade vozov, ale aj lodí, „slnecných bárok“, nám umožňujú kresby na skalách. Okolo roku 2000 pred n. l. sa do Európy z Orientu dostáva kur domáci (sliepka) a z Egypta do Egejskej oblasti mačka. Zdokonaľuje sa technológia vý-stavby lodí, čo umožňuje budovanie veľkých obchodných plavidiel prepravujúcich tovary po celom Stredomorí. O multi-kultúrnych obchodných výmenách v XIV stor. pred n. l. nám podá-va informácie vrak lode, ktorý bol objavený pri myse Ulu Burun na južnom pobreží Turecka.

Od mladšej doby bronzovej sa objavuje symbol slnecnej bárky, uplatňovaný v kulte a zároveň ako výzdobný motív. Tento ornament vznikol asi v stredoeurópskom karpatskom priestore a uplatňoval sa aj v severských oblastiach. V XIII–XII stor. pred n. l. nastáva ten-dencia zbožšťovania Slnka (**solárny kult**). Symbolika slnecnej bárky sa nachádza aj na Blízkom východe a Egypte (Achnaton).

Stavajú sa kupolovité pece pre vysoký bod tavenia, ktorý je potrebný na výrobu bronzu, vzniká potreba zariadenia na vháňanie vzduchu, čím sa zvyšuje teplota. Dôležitou pomôckou pri výrobe bronzových predmetov je kadlub. Využívanie ohňa má až kultový podtón a pochá-dza ešte z indoeurópskych náboženských predstáv (napr. gr. Hefaistos, rím. Vulkanos). Ban-ská činnosť sa na Slovensku dokladá v Nízkych Tatrách, Slovenskom Rudohorí, Štiavnických vrchoch, ktoré sú staré ťažobné miesta (od eneolitu). Vedľa dobývania rúd je banským spô-sobom ťažená aj soľ (v severnom predhorí Álp je to napr. lokalita Hallstatt).

S dobou bronzovou je spojený aj vznik vrstvy obchodní-kov pohybujúcich sa po diaľkových trasách, ktoré spájali Stre-domorie s európskym severom. Pre hlavnú severojužnú ko-munikáciu sa uplatnil termín **Jantárová cesta**. Využívaná bola najmä v dobe rímskej. Jantár (prírodná živica) sa objavuje už v pohrebných súboroch mykénskej kultúry ako veľmi žiadaná prestížna surovina. Jantárová cesta mala viacej vetiev. Jej východným bodom bolo v rímskej dobe mesto Aquileia. Dunaj bol prekračovaný v blízkosti Devínskej brány. Trasa ďalej viedla na sever k Baltskému moru, kde sa jantár vyskytuje prirodzene.

Predmincové platidlá predstavovali predmety, ekvivalent, za ktorý sa vymieňal tovar (napr. bronzové kruhy určitej veľkosti, súbory bronzových ihlíc, hrivny, textilie, koža, atď.). Zaujímavým nálezom sú napr. zlaté drôty stočené do osmičkovitého tvaru z Hradca Králové.

V II tisícročí pred n. l. pokračuje rozpad pôvodného jednotného praindoeurópskeho jazykového spoločenstva. Doba bronzová je obdobím veľmi dynamických etnických procesov, pričom v juhovýchodnej Európe sa začínajú kryštalizovať budúce areály už konkrétnych et-nických spoločenstiev (sídla ilýrskych, tráckych kmeňov, v dolnom Podunají Venétov, v západ-ných a stredných Čechách Keltov, v severnom Taliansku a v strede Apeninského polostrova Italikov, na Pyrenejskom polostrove Iberov, vo východných stepiach severného Pričiernomorja Skýtov a Kimerov). Spoločnosť charakterizuje deľba práce, nové remeslá, sociálna stratifiká-

SOLÁRNY KULT – kult Slnka.

JANTÁROVÁ CESTA – obchodná cesta, ktorá v staroveku spájala stredo-morské štáty, vrátane sstarovekého Rímu s Baltským morom.

OBHRANÁ OSADA → HRADISKO – archeologické miesto vyznačujúce sa prítomnosťou hradieb/opevnení napr. v podobe zemných, zemno-drevených valov či palisád; mohlo byť obývané ľuďmi nastálo alebo byť úkrytom v prípade ohrozenia.

MAĎAROVSKÁ KÚLTÚRA – archeologická kultúra ranej a staršej doby bronzovej (názov pochádza od obce Maďarovce, dnes Malinovec, na Slovensku). Zahrnuľa juhozápadné Slovensko, čiastočne severozápadné Maďarsko a teritórium Rakúska. Obyvateľstvo obývalo osady na kopcoch, ako aj osady tellitového typu (opevnené zemnými alebo kamennými valmi a priekopami).

OTOMANSKÁ KULTÚRA (OTOMANI, OTOMANI-FÜZESABONY) – archeologická kultúra datovaná do ranej a staršej doby bronzovej. Jej stopy sa objavujú na území východného Slovenska, severovýchodného Maďarska a západného Rumunska. Názov kultúry pochádza od obcí Otomani v Rumunsku a Füzesabony v Maďarsku. Výskyt stôp po tejto kultúre, datovaných do 16. – 15. st. pr. n. l., je v juhovýchodnom Poľsku spájaný s príchodom skupín ľudu spoza Karpát, ktoré prezentovali odlišný spôsob života a charakter hmotnej kultúry ako boli miestne tradície. Z hľadiska úroveň rozvoja sa táto kultúra porovnáva s civilizáciami v prostredí Egejského mora. Obyvateľstvo žilo v otvorených i obranných osadách. Mŕtvych spočiatku spalovali, neskôr bola použitá inhumácia. Silne boli rozvinuté centrá na obrábanie kovov – bronzu a zlata, z ktorých sa vyrábali bohato zdobené predmety. Medzi charakteristické nálezy patria hlinené antropomorfné figurky, či hlinené modely vozov, ako aj keramické nádoby s veľmi bohatou ornamentikou (o. i. špirály a uzly).

KULTÚRA ŠNÚROVEJ KERAMIKY – archeologická kultúra datovaná do záveru neolitu (3. tis. pr. n. l.). Jej názov pochádza od charakteristického spôsobu zdobenia keramiky pomocou otláčenej šnúrk (dávnejšie sa označovala tiež ako kultúra s bojovými sekeromiatmi vzhľadom na veľký počet sekeromiatov nachádzaných v hrobch). Charakteristické nálezy sú pohrebiská s kostrovými hrobmi, v ktorých boli mŕtvi ukladaní na bok. Ich telá boli niekedy posypané červeným okrom. Tieto hroby boli často pokryté zemnými násypmi (mohyly/kurhany). Predstaviteľmi tejto kultúry boli skupiny kobovných pastierskych kmeňov, určite bojovníkov, ktorí sa rozšírili do obrovskej oblasti Európy – od juhu Škandinávie až po Alpy a východné Karpaty na juhu a medzi Rýnom na západe a centrálnou Volgou na východe.

KULTÚRA ZVONCOVITÝCH POHÁROV – kultúra obdobia eneolitu pochádzajúca z Pyrenejského polostrova. Názov pochádza od charakteristickej formy nádob v tvare obráteného zvona. Hospodárstvo tejto kultúry bolo založené na polnomádskom pastierskom chove zvierat a na poľovníctve.

cia (majetkové rozvrstvenie), remeselníci, obchodníci, roľníci, chovatelia, vrstva bojovníkov, kňazov. Zakladanie **oborných osád** (napr. **maďarovská, otomanská kultúra**) dokladajú realitu konfrontačných stretov a potrebu ochrany lokalít defenzívnou architektúrou, ktorej výstavba vyžadovala veľkú koncentráciu ľudských síl. Doba bronzová predpokladá aj rozvoj duševných schopností, pretože nastáva veľké zdokonalenie metalurgie, matematiky, astronómie a medicíny.

Udalosti staršej doby bronzovej sú bezprostredne späté s doznievaním **archeologických kultúr** mladého a neskorého eneolitu. Dochádza k pokračovaniu kultúrohistorického vývoja jednotlivých kultúrnych etník, ktoré majú svoje korene v predchádzajúcom vývoji. Obdobie staršej doby bronzovej reprezentuje pestrá kultúrna mozaika, ktorá sa na naše územie dostala expanziou. Kultúry doby bronzovej na našom území plynuce pokračujú z tzv. „pohárových kultúr“. Medzi najrozšírenejšie mladoeneolitické kultúry patrí **kultúra šnúrovej keramiky** a **kultúra zvoncovitých pohárov**. Staršia doba bronzová bola na vyššej vývinovej úrovni ako stredná a mladšia doba bronzová. Koniec staršej doby bronzovej nastáva prirodzeným úpadkom, spoločenskou nestabilitou a zhoršením klimatických podmienok. Existencia a formovanie každej spoločensko-ekonomickej jednotky je významnou mierou poznamenaná prírodnými podmienkami, v ktorých sa vyvíja a pretvára. Význam týchto podmienok narastá v súvislosti so staršími vývojovými etapami ľudských spoločenstiev, preto dochádza k značnej závislosti človeka od prírodných podmienok. S narastajúcou pracovnou aktivitou človeka ako bolo kľčovanie lesov, úprava pôdy, ťažba surovín a pestovanie kultúrnych plodín sa mení aj osídlenie, spôsob života a kultúra ľudí. Práve už existujúce prírodné podmienky – geologické a klimatické pomery, hydrografia a zloženie pôdy určovali daný vývin spoločnosti a života v nej.

Začiatok doby bronzovej je spojený s hospodárskymi a etnickými zmenami v spoločnosti, ich intenzívnymi kontaktmi s egejskou oblasťou. Objavuje sa nový fenomén v spoločnosti – bronz, ktorý sa spracováva za tepla (kovolejárstvo), ale aj za studena (kovotepectvo). Bronz však predstavuje luxusný tovar a prestížnu zliatinu. Jeho ťažba a spracovanie sú nákladné a často problematické. Výrobky z bronzu sú nedostupné a nižšie spoločenské vrstvy často prežili svoj život v dobe bronzovej bez použitia bronzových výrobkov.

V strednej dobe bronzovej nastáva viditeľná zmena. Dochádza k výraznému regresu, ktorý čiastočne bol spôsobený klimatickými zmenami. Viedli k celkovému ochladeniu, čím sa komplikovalo pestovanie obilnín. Do popredia sa dostávajú skupiny zamerané na pastierstvo a chov dobytka. Protourbánne strediská zanikli a určujúcimi sídelnými jednotkami sa stali osady s rozptýlenými chatami.

Aj za tejto situácie pretrvávajú kontakty s mykénskou civilizáciou, ktorá mala aj naďalej záujem o jantár distribuovaný aj do Sýrie a Egypta, na rozdiel od predchádzajúceho obdobia, trasy väčšinou viedli cez Anglicko a Bretónsko. U metalogénnych rúd je sledovanie obchodných ciest zložitejšie. Mykénski obchodníci cín dovážali najmä z anglických a španielskych baní. Pôvod medi možno hľadať v Transylvánii. Med' a cín pri obchodovaní bol spracovaný do ingotov v tvare býcej kože. Tieto sú známe zo Sardínie, Sicílie i bulharského pobrežia. Na prítomnosť Mykéňanov možno usudzovať na základe nálezov ich keramiky nachádzanej na mnohých lokalitách Apeninského polostrova.

V strednej dobe bronzovej sa upevňujú kmeňové zväzy opierajúce sa o vojenské družiny. Kým v staršom úseku strednej doby bronzovej sú osídľované výšinné terény z dôvodu zabezpečenia kvalitných pastvín pre dobytok, na jej konci, vplyvom oteplenia, dochádza k nárastu poľnohospodárskych osád zakladaných na terasách riek a potokov.

Oblasť od stredného Francúzska po Karpatskú kotlinu obsadili príslušníci **mohylových kultúr**. Kým južné Francúzsko, Španielsko a Taliansko sa vyznačujú osídlením s pastierskymi a dobytkárskymi kultúrami, v karpatskej oblasti, na Balkáne prevládol usadlý spôsob života. Stredoeurópsky priestor sa diferencuje na dva základné kultúrne okruhy. Oblasť s mohylovými kultúrami je rozšírená severne od Álp. Od Iplá smerom k juhovýchodu sa rozprestiera komplex juhovýchodných **popolnicových polí**, pre ktorý je príznačný rozmach bronzovej industrie. V ňom nastáva progres v sociálnom a duchovnom živote. Do tohto kultúrneho komplexu patria kultúry **Suciu de Sus** (podľa lokality v Rumunsku), **pilinská kultúra** a karpatská mohylová kultúra (napriek názvu patrí do komplexu popolnicových polí).

Osobitý vývoj majú severné oblasti Európy, kde bolo nutné kovové suroviny dovážať, pričom sa vymieňali pravdepodobne za jantár. Z viacerých miest na území Dánska a severného Nemecka poznáme v močiaroch nájdené telá obetovaných ľudí. Dôležitou súčasťou pre poznanie hmotnej kultúry sú zachované výrobky z organických hmôt, medzi ktorými majú osobitý význam odevy dokladajúce rozvoj tkáčskych techník.

KARPATSKÁ MOHYLOVÁ KULTÚRA, STREDODUNAJSKÁ MOHYLOVÁ KULTÚRA – skupina archeologických kultúr staršej doby bronzovej. Názov pochádza od typických foriem hrobov v podobe kopcov – mohýl/kurhanov. Vpád ľudu tejto kultúry do strednej Európy nemal pokojný charakter, o čom svedčia početné stopy pustošenia v osadách a veľké množstvo pokladov/depotov schovávaných vtedy v zemi.

POPOLNICOVÉ POLIA → OKRUH/KOMPLEX KULTÚR POPOLNICOVÝCH POLÍ – kultúrny jav pozorovaný v dobe bronzovej na značnom území Európy, ktorý sa prejavoval pochovaním spálených pozostatkov mŕtvych v hlinených urnách (popolniciach) zakopávaných do zeme a vytvárajúcich niekedy rozľahlé pohrebiská (tzv. popolnicové polia). Do okruhu kultúr popolnicových polí patrili o. i. **ĽAVSKA, PILINSKÁ, LUŽICKÁ KULTÚRA**.

KULTÚRA SUCIU DE SUS – archeologická kultúra strednej doby bronzovej z oblasti povodia hornej Tisy. Vznikla na báze otomanskej kultúry. Osídlenie tejto kultúry malo otvorený charakter, obývané boli hlavne telové osady. Uplatňovali žiarový pohrebný rítus.

PILINSKÁ KULTÚRA – archeologická kultúra datovaná čiastočne do staršej a strednej doby bronzovej. Rozvíjala sa na strednom a juhovýchodnom Slovensku a v severnom Maďarsku. Pamiatky odkazujúce na tradíciu pilinskej kultúry sú známe aj z juhovýchodného Poľska. Jej názov pochádza od obce Piliny v Maďarsku. Ľud pilinskej kultúry obýval otvorené osady a pochovával mŕtvych v žiaroví hrobch na veľkých plochých pohrebníkoch. Známe sú z jej oblasti tiež jaskynné miesta. Charakteristickou črtou tejto kultúry bola rozvinutá metalurgia bronzu. Rôzne druhy výzbroje, nástrojov a ozdôb sú objavované o. i. v mnohých depotoch.

Spoločnosť doby bronzovej dospevia v tomto období k svojim vrcholným prejavom. Mykénske hrady v Grécku sú v XIII storočí pred n. l. chránené monumentálnymi, kyklopskými hradbami. V rokoch 1200–1180 pred n. l. zasiahli východné Stredomorie vojnové konflikty nepredstaviteľných rozmerov. V ich priebehu zanikajú prosperujúce ríše a štáty – Chetitská ríša, sýrske mestské štáty. V dôsledku súbehu viacerých udalostí – sucho a neúroda, vzbury obyvateľstva ovládaného aristokratickými rodmi a vpádu Dórov, zaniká mykénska civilizácia. Tieto krízové roky a udalosti odohrávajúce sa v nich narušili politickú, hospodársku a vojenskú rovnováhu medzi silnými ríšami zaručujúcu rýchle kultúrne napredovanie. S koncom egejskej doby bronzovej (XII storočie pred n. l.) je spájaný multietnický konflikt – trójska vojna.

Podľa teórie **Jozefa Paulíka**, vpádov „**morských národov**“ zodpovedných za pustošivé nájazdy vo východnom Stredomorí a Egypte sa zúčastnili aj elitné zložky vojenských družín stredoeurópskych mladobronzových kultúr – velatickej, čakanskej, **gávskej**. Z juhu prichádzali

podnety podporujúce rozvoj zbrojárskej výroby. Súčasťami výzbroje a výstroje privilegovaných jedincov sa stávajú bronzové panciere, náholennice, štíty, meče. V tomto období dochádza aj k rozvoju toreutiky – výrobe bronzových nádob. Nepokojná doba sa odrazila aj na výstavbe opevnených **hradísk** ako kmeňových sídel, v ktorých mali vedúcu úlohu náčelníci a kňazstvo. Napriek nepokojom a etnickým presunom rozvíja sa obchod s kovovými predmetmi, soľou a jantárom.

V mladšej dobe bronzovej zovšeobecnel žiarový pohrebny rítus, nielen v Karpatskej kotline, ale v celej Európe. Veľké **pohrebiská**, ktoré sú odrazom populačného nárastu kultúr popolnicových polí sú rozložené od Balkánu po Francúzsko, severné Španielsko, Britské ostrovy a Škandináviu. Západné oblasti rozšírenia kultúr popolnicových polí boli kryštalizačnými centrami predkov Keltov. Vo východných balkánskych priestoroch sa formovali Venéti a Ilýri. Do južných oblastí Čiernomoria sa rozšírili zo strednej Ázie nomádske kmene **Kimerijcov**, ktorých kultúra bola ovplyvňovaná prostredím kobanskej kultúry na severnom Kaukaze. V IX storočí pred n. l. kimerijské bojové zväzy prenikajú cez východný a stredný Balkán až do Karpatskej kotliny. Stredná časť Balkánu je obsadená kmeňmi, ktoré uplatňovali roľníctvo a dobytkárstvo, pričom niektoré z nich sa so svojimi stádami sezónne sťahovali zo severu na juh. Vo východnej oblasti sa vyspelým kultúrnym prejavom prezentujú trácke a trácko-dácke kmene, v jeho západnej časti kmene ilýrske.

V Pobaltí a lesostepnom páse východnej Európy sa stále ešte roľnícky model hospodárenia stretáva so zberačsko-loveckými tradíciami. V Egejskej oblasti je možné v X. a IX storočí pred n. l. pozorovať rozvoj protogeometrických a geometrických

výzdobných štýlov uplatňovaných na keramike. Už v prostredí **doby železnej** sa aktivizujú obchodné výpravy Grékov, ktoré v VIII storočí pred n. l. nadobudli formu zakladania kolónií najmä v oblasti Čiernomoria, južného Talianska a západného Stredomoria, kde sa dostávajú do kontaktov s kolonizačnými ambíciami Feničanov.

STARŠIA DOBA ŽELEZNÁ – obdobie v histórii, v ktorom počiatky v rôznych častiach strednej Európy spadajú medzi 11. a 8. stor. pr. n. l. a koniec je datovaný do 4. stor. pr. n. l. Zvláštnosťou tohto obdobia, čo sa odrážalo v jeho názve, bolo šírenie poznatkov a schopnosť spracovávať železo ako surovinu na výrobu nástrojov, zbraní, dekorácií a častí oblečenia.

PAULÍK JOZEF (1931–2013) – slovenský archeológ, bádateľ doby bronzovej a včasnej doby železnej.

MORSKÉ NÁRODY – označenie ľudu, ktorý v 2. pol. 13. a na zač. 12. st. pr. n. l. vykonal veľa vpádov vo východnej časti Stredozemného mora, spôsobil obrovské spustošenia.

GÁVSKA KULTÚRA – archeologická kultúra datovaná do strednej až neskorej doby bronzovej. Jej pozostatky sú objavované na území Slovenska, Maďarska, Rumunska, ako aj v juhovýchodnom Poľsku a na Naddnešttersku. Jej názov pochádza od obce Gáva v Maďarsku. Ľud tejto kultúry obýval otvorené osady a hradiská. Mŕtvi boli pochovávaní na plochých cintorínoch v urnových hroboch. Archeologický výskum poukazuje na rozvinutú v tejto komunite metalurgiu bronzu, ako aj na využívanie zlata a soli. Pozornosť vyvoláva veľmi charakteristická keramika nádob tejto kultúry, ktorá má mimoriadne bohatú výzdobu (žliabky a kanelúry).

HRADISKO → **OBRANNÁ OSADA** (s. 42).

POHREBISKO – pozostatok starého cintorína.

KIMMERIOVIA (KIMERIJCI, KIMEROVIA) – kočovnícky ľud pravdepodobne z územia Krymu a k nemu prilahlých častí dnešnej Ukrajiny. V 2. polovici 8. st. pr. n. l. prekročil Kaukaz, vstúpil na Blízky Východ.

Bátora J.

2006 *Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej*, Bratislava.

Bouzek J.

1979 *Objevy ve Středomoří*, Praha.

2011 *Pravěk českých zemí v evropském kontextu*, Praha.

Buchvaldek et al.

1985 *Dějiny pravěké Evropy*, Praha.

Furmánek V.

2004 *Zlatý vek v Karpatoch. Keramika a kov doby bronzovej na Slovensku (2 300–800 pred n. l.)*, Nitra.

Furmánek V. (zost.)

2015 *Staré Slovensko 4*, Nitra.

Furmánek V., Kujovský R.

2005 *Slovacchia. Crocevia della Civiltà Europea*, Nitra–Roma.

Furmánek V., Ruttkay A., Šiška S.

1991 *Dejiny dávnovekého Slovenska*, Bratislava.

Kabát J.

1955 Otomanská osada v Barci u Košic, „Archeologické rozhledy“, t. 7, z. 5, s. 594–600.

Kotorová-Jenčová M.

2010 Severovýchodné Slovensko v období popolnicových polí, [w:] Gancarski J. (red.), *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*, Krosno, s. 353–392.

Novotná M.

1994 *Svedectvá predkov*, Martin.

Novotný B. (ed.)

1986 *Encyklopédia archeológie*, Bratislava.

Paulík J.

1968 K problematike východného Slovenska v mladšej dobe bronzovej, „Zborník SNM“, vol. 62. Historia 8, s. 3–43.

1993 *Bronzom kované dejiny*, Bratislava.

Podborský V.

2004 *Dějiny pravěku a rané doby dějinné*, Brno.

2006 *Náboženství pravěkých Evropanů*, Brno.

Vizdal M., Karabinoš A.

2015 Topografia opevnených sídel v oblasti Šariša, [w:] Gancarski J. (red.), *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, Krosno, s. 85–108.

Załęże, pow. jasielski – sierp (element skarbu), kultura pilińska. Zbiory: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

Załęże, pow. Jasło – srp (depot), kultura pilińska. Zbiorkový fond Okresného múzea v Rzeszowie

Załęże, Jasło district – a sickle (deposit), Piliny culture. Collection: District Museum in Rzeszów

Adriána Voľanská

Mgr **Adriána Voľanská, PhD.**
Ústav digitálnych kompetencií
Centrum celoživotného
a kompetenčného vzdelávania
Prešovská univerzita v Prešove
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
adriana.volanska@unipo.sk

Slovakia and Central Europe in the view of the Bronze Age civilization

The term **Bronze Age** was first used in 1836 by Danish archaeologist **Christian J. Thomsen** in the course of creation of a museum catalogue in Copenhagen. This period of history (2300/2200–800/750 BC), referring to the **Eneolithic** traditions, is the time of development of a new, unprecedented quality, incomparable to the Stone Age. Its manifestations are visible in the gradual intensification of the production of bronze objects, in the appearance of trans-European trade routes, or in the tendency to social division of labour. What is more, the transformations connected with the breakdown of the Proto-Indo-European language and with the processes leading to the gradual crystallization of historical ethnic groups are also important.

The Bronze Age in Central Europe developed at a time when the Akkadian Empire with its own writing was being formed in Mesopotamia, and Egypt was experiencing a prosperity of the Old Kingdom civilization. Crete (the Minoan culture) also entered the arena of history, where after 2000 BC palace complexes such as Knossos, Hagia Triada and Malia appeared, and the Cretans used their own writing systems (including Linear A writing system). On Greek land the Mycenaean civilization was being developed from the late seventeenth century BC with centres such as Mycenae, Tiryns and Orchomenos, for which monumental „Cyclopean” architecture is characteristic. The Mycenaean culture carriers (Achaean) were one of the oldest nations of historical Europe, who came to the Peloponnese in the last centuries of the third millennium BC.

Bronze does not occur in nature alone and is the metal artificially made by a man. It consists of 88–92% copper and 8–12% tin, although it also contains other elements in trace amounts. Such a balanced composition is undoubtedly the result of long-lasting experiments, because when it is violated, undesirable properties of the produced alloy (e.g. white metal) occur. The predominance of tools made of bronze over copper products is determined by their greater hardness. For the production of bronze, a suitable temperature (around 1200°C)

THOMSEN CHRISTIAN J. (1788–1865) – a Danish archaeologist, creator of the foundations of prehistoric archaeology.

ENEOLITHIC – Chalcolithic period, the Copper Age, the transition period between the Stone Age and the Bronze Age. It is characterized by the use of the first metal products by the Neolithic communities (mainly made from copper), although stone and flint tools were still in widespread use.

is required, which can be achieved in closed furnaces to which air is injected. Such complicated technology process required specialized craftsmen, among whom foundry workers (moulders) played a special role. The largest growth of production and use of bronze objects (especially jewellery and military items) falls into the Younger and Late Bronze Age.

The production of stone tools was gradually decreasing in its importance. However, the position of this raw material in construction was growing, especially in the areas of the western Mediterranean area and in south-eastern Europe. In the Central European cultural circle, it was used to build fortifications and defensive constructions.

Bronze, in contrast to the later used on a massive scale iron, became a symbol of high social status. The use in everyday farm work was found only as a semicircular sickle. Therefore, the property equilibrium was disturbed among local communities and the clan societies were „disappearing”. The place of the patriarchs of the family was occupied by people who had achieved high status and rank of leaders thanks to the ability of military control of the remaining population, with the support of military troops.

The Bronze Age is also a period of considerable changes in the spiritual culture regarding these communities, which are reflected (to a large extent) in funeral rites. A gradual change was noticed in this sphere – the place of the dominant and universal inhumation was being occupied by **cremation**. What is more, polytheistic religious ideas gained important significance.

Speaking of relative **chronological systems** of the epoch, they are based on a typological analysis of bronze products. Among them, the most important are those that occur in large areas with similar cultural development at similar time. In Europe, two basic **periodi-**

zation systems applied to the Bronze Age. The first one, created by **Oskar Montelius**, is valuable in Northern Europe and divides the Bronze Age into six basic phases (I–VI), whereas the system created by **Paul Reinecke** is widely used in Central Europe, which is constantly updated and modified:

1. Older Bronze Age (2100–1850 BC) – BA phase (= Bronze A)
2. Middle Bronze Age (1850–1300 BC) – BB–BC phase (= Bronze B and C)
3. Younger Bronze Age (1300–1000 BC) – BD–HA phase (BD = Bronze D, HA = Hallstatt A – refers to the so-called Hallstatt period, originally falsely connected by Reinecke with the Early Iron Age from the 13th century BC)
4. Late Bronze Age (1000–800 BC) – HB phase (= Hallstatt B)

Despite the development of specialized craftsmanship (bronze processing), the main livelihood for the „bronze” society was agriculture, which also experienced a kind of technological progress. It consisted of, among others, the introduction of modern methods of soil preparation such as ploughing with a wooden plough pulled by a couple of animals, fertili-

zation, etc. In addition to crops already known in the earlier epochs (wheat or barley), the cultivation of other plants was initiated i.e., oats, millet, legumes and industrial crops. As for the livestock, the role of cattle as well as a horse (which played an important role in long-distance trade and as an animal used militarily) was growing up. In this context, it is worth noting the evidence of using four-wheeled wagons (e.g. Nižná Myšľa, Košice district), as well as lighter, two-wheeled vehicles. They were used in both military actions and religious practices. Therefore, it is worth mentioning a unique vessel coming from Veľké Raškovce, Michalovce district, where a representation of the wagon it is possible to find out. Around 2000 BC a custom of breeding a domestic chicken came to Europe from the East, whereas a cat got there from Egypt (through the coast of the Aegean Sea). Shipbuilding technology was being improved, which allowed the builders to construct large merchant ships to transport goods throughout the Mediterranean Sea. Information about multicultural trade in the fourteenth century BC has been gained from a shipwreck that was discovered at Ulu Burun, on the southern coast of Turkey.

During the Younger Bronze Age, a symbol of the solar barge appeared, used in the worship sphere, but at the same time used as a decorative motif. This ornament was made in the Central European region of the Carpathians, but it was also used in the Nordic areas. In the thirteenth-twelfth century BC, along with the cremation spread, the importance of **solar worship** and the perception of the Sun as a deity increased. The symbolism of the solar barge is also known in the Middle East and Egypt.

With regard to metalworking in bronze, dome-shaped furnaces were becoming more and more important in the production, and the need for special devices for blowing air, which might help to obtain the high temperature necessary for melting, was increasing. An important tool in the manufacture of bronze objects is the casting mould. The use of fire can certainly be regarded as an worship activity – it is worth paying attention to Indo-European religious motifs (e.g. Greek Hephaestus, Roman Vulkanos). Mining activities, related to the mining of tin ores were recorded in Slovakia in the Low Tatras, in the Slovak Ore Mountains, as well as in the Štiavnica Mountains , which were already used in the Eneolithic. It is worth adding that the mining method was also used to gain salt (e.g. Hallstatt in the Alps).

The Bronze Age is the time of the emergence of a new social stratum, which certainly consisted of merchants, who travelled through the extensive routes connecting the Mediterranean coast with the Northern Europe. The main artery on the north-south line is called **the Amber Road**. It was used mainly later, in the Roman period, and it had many „branches” and derivative tracts. Its starting point in that period was the city of Aquileia. The Danube was crossed close to the Devín Gate, and the route continued northwards to the Baltic Sea, where the „gold of the north” occurs naturally. Amber already appeared in the grave inventories of the Mycenaean culture, where it functioned as a very desirable and prestigious raw material.

SOLAR WORSHIP – the worship of the sun.

THE AMBER ROAD – a trade route linking Mediterranean countries in ancient times (including ancient Rome) with the Baltic Sea.

CREMATION – a practice of burning the body of the dead.

PERIODIZATION – contractual division of time into periods, phases, ages, etc. Periodization of sources is the allocation of artefacts to particular periods and archaeological cultures.

MONTELIUS OSKAR (1843–1921) – Swedish professor, naturalist and archaeologist. On the basis of monuments from compact finds (axes, swords, buckles, bronze vessels) he divided the epochs of Neolithic, Bronze and Iron in Europe into periods. Periodization by Montelius quickly spread in Scandinavian and German science.

REINECKE PAUL (1872–1958) – a German prehistorian working in Munich and General Conservator of Monuments of this city, author of the prehistoric chronology system for the Hallstatt and the La Tène periods, which is still valid today.

FORTIFIED SETTLEMENT → HILLFORT – an archaeological site characterized by the presence of fortifications, e.g. in the form of earth, wood and wood-earth ramparts or palisades; it could be inhabited by people permanently or be a shelter in case of danger.

MAD’AROVCE CULTURE – archaeological culture of the Early and Older Bronze Age (the name comes from the site in the village of Mad’arovce, now Malinovec, Slovakia). It covered south-western Slovakia, partly north-western Hungary and Austria. The population inhabited settlements on the hills, as well as settlements in the tell type (fortified by earth or stone ramparts and moats).

OTOMANI CULTURE (OTTOMÁNY, OTOMANI–FÜZESABONY) – archaeological culture dated to the Early and Older Bronze Age. Its traces are discovered in the territories of eastern Slovakia, north-eastern Hungary and western Romania. The name of the culture comes from the villages of Otomani in Romania and Füzesabony in Hungary. The emergence of traces of this culture in south-eastern Poland, dated to the 16th and 15th centuries BC, is associated with the arrival of groups of people from behind the Carpathians, which presented the way of life and the nature of material culture different from the local traditions. In terms of the level of development, this culture is compared to the civilizations of the Aegean Sea. The population inhabited open and fortified settlements. The dead were initially cremated but later inhumation was used. Metalworking centres in bronze and gold were strongly developed which provided richly decorated objects. The characteristic finds include ceramic anthropomorphic figures or ceramic wagon models, as well as very richly ornamented (including spirals and knobs) ceramic vessels.

CORDED WARE CULTURE – archaeological culture dated to the Neolithic decline (3000 BC). Its name comes from the characteristic way of decorating ceramics with the use of cord impressions. Characteristic finds are cemeteries with skeletal graves, in which the dead were laid on their side. These graves were often covered with earth burial mounds (BARROWS). Representatives of this culture were groups of nomadic pastoralists, probably warriors, who spread to a huge area of Europe – from the southern Scandinavia to the Alps and the eastern Carpathians in the south and between the Rhine in the west and the central Volga in the east.

BELL BEAKER CULTURE – Eneolithic culture originating from the Iberian Peninsula. The name comes from the characteristic form of the vessels in the shape of an inverted bell. The economy of this culture was based on the semi-pastoral farming of animals and on hunting.

The development of trade brought various transformations in the economic sphere. A common way of payment, before introducing coins, were other items for which goods were exchange (e.g. bronze discs of a certain size, sets of bronze pins, textiles, leather, etc.). Therefore, a very interesting discovery in this context, is a set of golden wires coiled in an octagonal shape from the city of Hradec Králové (Czech Republic).

Regarding the second millennium BC, disintegration of the original Proto-Indo-European language community continued. The Bronze Age was a period of very dynamic ethnic processes, which were also experienced in the area of south-eastern Europe. At that time, the crystallization of areas which in the near future would be occupied by particular ethnic groups (Illyrian and Thracian tribes, in the basin of the Lower Danube – Veneti, in the western and central Czech Republic – Celts, in northern Italy and in the central section of the Apennine Peninsula – Italics, in the Iberian Peninsula – Iberians, and in the eastern steppes of the northern Black Sea basin – Scythians and Cimmerians). These communities are characterized by: division of labour, use of new craft techniques, social stratification (property diversity) with regard to the division into the following groups / strata: craftsmen, merchants, farmers, breeders, warriors, priests. Building **fortified settlement** (e.g. **Mad’arovce culture, Otomani culture**) is evidence to the existence of inter-tribal conflicts and proves the need to protect places of residence by means of appropriate constructions, which building required a large concentration of human forces. What is more, the Bronze Age is also associated with the development of knowledge, which is manifested by the improvement of metallurgy, the development of mathematics, astronomy and medicine.

The events from the Older Bronze Age were directly related to the disappearance of the **archaeological cultures** of the Younger and Late Eneolithic period, although the cultural and historical continuity of the local communities associated with the **Corded Ware culture** and the **Bell Beaker culture** was taking place then. At this point, it is worth noting that the period of the Older Bronze Age was at a higher level of development than the following periods of the Middle and Younger Bronze Age. The end of the Older Bronze Age occurred as a result of a natural decline – social instability and worsening cli-

matic conditions. The existence and formation of each socio-economic unit is in a significant degree determined by the natural environment in which it evolves and changes. The importance of these conditions is particularly noticeable in relation to the older stages of development of human communities. Human activities, such as forest clearing, interference in soil, extraction of raw materials and cultivation of plants, affect settlement, lifestyle and culture of human beings. However, the impact also takes the other direction – existing natural conditions (geological and climatic conditions, hydrography and soil composition) determine the development of a given society and its life.

The beginning of the Bronze Age was associated with economic and ethnic transformations as well as intense contacts with the Aegean region. A new phenomenon appeared – bronze, which was hot-worked (casting) and cold-worked (metalworking, punching). Bronze, however, was luxurious and prestigious in character. Its extraction and processing were expensive and problematic, therefore bronze products were not generally available. Thus, the lower social strata, living in the times that we now define as the Bronze Age, did not commonly deal with items from this raw material on a day-to-day basis.

Speaking of the middle phase of Bronze Age, we can observe a noticeable change. Then a regression took place partially resulted from climate changes (the climate was cooling down), which complicated the cultivation of cereals. Therefore, the focus was on groups engaging in pastoralism and cattle breeding. The proto-urban centres were disappearing, and settlements with dispersed huts became typical settlement units.

Despite the situation, contacts with Mycenaean civilization were maintained, which was still interested in amber (also imported to Syria and Egypt). Contrary to the previous period, trade routes led mainly through England and Brittany. Important trade goods were tin (mainly imported from English and Spanish mines) or copper imported from Transylvania. Copper and tin for sale were prepared in the form of bars in the shape of bulls leather. They are known from Sardinia, Sicily and the Bulgarian coast. Mycenaeans’ activity has been confirmed by the presence of their pottery, found in many places on the Apennine Peninsula.

With reference to the older section of the Middle Bronze Age, highland areas were inhabited to ensure high quality of grazing grounds for cattle, whereas as for its final stage, due to warming of the climate, an increase in the number of agricultural settlements, established on the river and stream terraces was recorded.

The territory of Central Europe was divided into two basic cultural circles. The area from central France to the Carpathian Basin was occupied by the population of the **Tumulus cultural complex**. While pastoral cultures (based on cattle breeding) were typical for southern France, Spain and Italy, the settled lifestyle prevailed in the Carpathian region and the Balkans. A complex of south-eastern **Urnfield cul-**

TUMULUS CULTURE – a group of archaeological cultures of the Older Bronze Age. The name comes from the typical forms of graves in the form of earth mounds – barrows / tumuli. The inflow of this culture to Central Europe was not peaceful, as evidenced by numerous traces of damage at settlements and a large number of hoards hidden in the earth at that time.

URNFIELD CIRCLE/COMPLEX – a cultural phenomenon observed in the Bronze Age in a large part of European territories, which is associated with burying burnt remains of the dead in ceramic urns (ash-urns) in the ground and creating vast cemeteries (so-called „urnfields“). The circle of Urnfield cultures included, among others, **THE GÁVA, PILINY, LUSATIAN CULTURE**.

SUCIU DE SUS CULTURE – archaeological culture of the Middle Bronze Age from the area of the upper Tisza basin. It was founded on the basis of the Ottoman culture. Settlement of the culture was of open nature, mainly the tell-type of settlements. They practice cremation funeral rites.

PILINY CULTURE – archaeological culture dated partially to the Older and Middle Bronze Age. It was developed in central and south-eastern Slovakia and northern Hungary. Artefacts referring to the tradition of Piliny culture are also known from south-eastern Poland. Its name comes from the village of Piliny in Hungary. The population of the Piliny culture inhabited open settlements, and buried the dead in cremation burials on large, flat cemeteries. Additionally, cave sites are also known from this area. A characteristic feature of this culture was the developed bronze metallurgy. Different types of weapons, tools and ornaments are discovered, among others in numerous hoards.

PAULÍK JOZEF (1931–2013) – a Slovakian archaeologist, researcher of the Bronze Age and the Early Iron Age.

THE SEA PEOPLES – a description of the peoples who in the second half 13th and at the beginning of 12th centuries BC made many invasions in the eastern Mediterranean, causing great damage.

GÁVA CULTURE – archaeological culture dated from the middle to late Bronze Age. Its remains are discovered in Slovakia, Hungary, Romania, as well as in south-eastern Poland and in the Dniester area. The name comes from the village of Gáva in Hungary. The population of this culture inhabited open settlements and fortified settlements. The dead were buried in flat cemeteries in the ash-urn burials. Archaeological research indicates the bronze metallurgy developed in this community, as well as the exploitation of gold and salt. Pottery vessels of this culture are distinctive with their exceptionally rich grooved, fluted ornamentation.

ture stretched out towards the southeast from the Ipel’ river, where the bronze-making development was characteristic. What is more, progress in social and spiritual life was noticeable. The complex consists of the following cultures: **Suciu de Sus, Piliny** and Carpathian Tumulus cultures.

The specific development was characterized by the northern regions of Europe, where imported metal raw materials were subject to exchange for amber. Considering several places in the territory of Denmark and northern Germany, we know the discoveries of the bog human sacrifices . These finds have significantly contributed to the increase of our knowledge about the material culture of those communities due to the preserved objects from organic substances. Among them, clothes are of particular importance because they testify the development of weaving techniques.

Mycenaean castles in Greece were in the thirteenth century BC protected by monumental Cyclopean masonry . In the years 1200–1180 BC, the eastern part of the Mediterranean Sea experienced war conflicts of unimaginable proportions. In their course, wealthy empires and states disappeared such as the Hittite Empire, Syrian city-states. As a result of coincidence – drought and crop failure, rebellion of people controlled by aristocratic families and Dorians’ invasion – the Mycenaean civilization was disappearing. The years of crisis and the events that took place that time disrupted the political, economic and military balance between the empires, which had guaranteed rapid cultural progress so far. At the end of the Aegean Bronze Age (12th century BC), a multiethnic conflict took also place – the Trojan War.

According to **Jozef Paulík’s** theory, participation in the destructive invasions of **the „Sea Peoples”** in the eastern Mediterranean region and in Egypt was also taken by the military troops from the Central European cultures of the

Younger Bronze Age such as the Velatice, Čaka and **Gáva** cultures. Therefore, there were stimuli influencing the development of weapon from the south. Elements of armament and military equipment of privileged persons consisted of : bronze armour, protective greaves, shields and swords. In the course of this period the development of metalwork also took place, which resulted in the production of bronze vessels. The troubled time was also reflected in the construction of fortified settlements, where chieftains and priests played a leading role. However, despite the riots and dislocations of ethnic groups, trade in metal objects, salt and amber was still developing.

Speaking of the Younger Bronze Age, not only in the Carpathian Basin, but throughout Europe, cremation funeral rite was widespread. Large **cemeteries**, reflecting the growth of the population of the Urnfield Complex, spread from the Balkans to France, northern Spain, the British Isles and Scandinavia. The western regions of the Urnfield Complex were the centres of crystallization of the Celtic ancestors, whereas eastern Balkans were the places of the formation of the tribes of Veneti and Illyrians. In the southern regions of the Black Sea, nomadic tribes of **the Cimmerians** appeared from Central Asia, which were related to the Koban culture in the North Caucasus. In the 9th century BC Cimmerian warriors penetrated the eastern and central Balkans up to the Carpathian Basin. The middle part of the Balkans was occupied by tribes engaged in agriculture and cattle breeding. In the eastern region, cultures associated with the Thracian and Thraco-Dacian tribes were being developed, in the western areas – with the Illyrian tribes.

Considering the Baltic areas and the Eastern European forest steppe region, the dominant model of economy was still the agriculture, in which the hunting-gathering tradition played a significant part. As for the Aegean region in the 10th and 9th centuries BC we can observe the development of proto-geometric and geometric decorative styles used in ceramics. In the **Early Iron Age**, commercial expeditions of the Greeks were activated, which in the eighth century BC led to the formation of colonies, especially in the Black Sea region, southern Italy and the western Mediterranean region, where the Phoenicians also fulfilled colonization ambitions.

CEMETERY – a remnant of the former burial site.

THE CIMMERIANS – nomadic people, probably from the area of Crimea and parts of today’s Ukraine located nearby to it. In the second half 8th BC they crossed the Caucasus, entering the Middle East.

EARLY IRON AGE – a period in history which began in various parts of Central Europe during the period between the 11th and the 8th century BC, and the decline date fell into the 4th century BC. A distinctive feature of this era, reflected in its name, was the dissemination of knowledge and skills of iron processing as a raw material in order to manufacture of tools, weapons, decorations and parts of clothing.

Czertež, pow. sanocki – siekierka (znalezisko luźne), kultura pilińska/kyjatycka/Gáva (?). Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku

Czertež, pov. Sanok – sekerka (ojedinelý nález), kultúra pilinská / kyjatická / Gáva (?). Zbierkový fond Historického múzea v Sanoku

Czertež, Sanok district – an axe (stray find), Piliny/Kyjatyce/Gáva culture (?). Collection: Historical Museum in Sanok

Adriána Voľanská

Mgr **Adriána Voľanská, PhD.**
Ústav digitálnych kompetencií
Centrum celoživotného
a kompetenčného vzdelávania
Prešovská univerzita v Prešove
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
adriana.volanska@unipo.sk

Przegląd kulturowy epoki brązu na Słowacji i w Europie Środkowej

Wczesna i starsza epoka brązu

W e wczesnej **epoce brązu** między obszarem egejskim i dorzeczem Dunaju dochodziło do kontaktów, w których pośredniczyły kultury bałkańskie. W Kotlinie Karpackiej ważną rolę odegrały takie **kultury archeologiczne** jak: **Nagyрэв**, hatwańska, później **Otomani–Fűzesabony**. W środkowej części Europy duże znaczenie miał także krąg **mierzanowicki** (z charakterystycznymi ozdobami w kształcie wierzbowego liścia), sięgający Słowacji i Moraw. W środowisku kultur starszej epoki brązu osiągnięto poziom cywilizacyjny zbliżony do tego, jaki znany jest z ośrodków miejskich na Bałkanach.

Kultura unietycka

Wczesną fazę epoki brązu na obszarze Europy Środkowej charakteryzuje między innymi kultura unietycka. Rozprzestrzeniła się ona na obszarze od środkowych Niemiec i Wielkopolski po Dunaj, który był jej południową granicą; na wschód sięgała do rzeki Ipola (środkowa Słowacja). Początki tej kultury można łączyć jeszcze ze schyłkiem **eneolitu**, jednak jej największy rozkwit nastąpił już w epoce brązu. Reprezentująca ją ludność początkowo wchodziła w kontakty ze społecznościami **kultury pucharów dzwonowatych** i kultury Nagyрэв. Pozostałości kultury unietyckiej wskazują na rozwinięte rolnictwo i metalurgię. Wyróżniającymi ją zabytkami są naczynia gliniane o ciemnych, błyszczących powierzchniach. Przedmioty z brązu reprezentuje m.in. szeroki wachlarz szpil. Ich główki miały kształt tarczki czy zawiniętego uszka, a charakterystycznym elementem było skrócenie ich trzpienia. Pomimo rozprzestrzenienia brązu nadal w dużym stopniu wykorzystywany był kamień, a surowce pochodziły głównie z północy (**krzemień**, rogowiec). Ludność tej kultury zajmowała się też kopalnictwem, czego świadec-

KULTURA NAGYRÉV – kultura archeologiczna wczesnej epoki brązu na Wielkiej Nizinie Węgierskiej (2200–1900 p.n.e.). Zaliczana jest do klasycznych „kultur tellowych”. Nazwa pochodzi od stanowiska we wsi Nagyрэв. Kultura ta miała duży wpływ na powstanie i rozwój innych kultur wczesnej epoki brązu (m.in. kultury unietyckiej). Cechuje ją ciepły obrządek pogrzebowy.

KULTURA MIERZANOWICKA – kultura archeologiczna datowana na wczesną epokę brązu. Jej nazwa pochodzi od cmentarzyska w Mierzanowicach koło Opatowa (woj. świętokrzyskie). Ludność kultury mierzanowickiej należała do tzw. przykarpackiego kręgu kultur episznurowych, a więc powstałych na bazie kręgu kultury ceramiki sznurowej. Zajmowała się zarówno uprawą roli, jak i hodowlą zwierząt i pasterstwem. Charakterystyczne znaleziska to cmentarzyska z grobami szkieletowymi, w których ciała zmarłych umieszczano niekiedy w drewnianych kłodach lub zawijano w plecionkowe maty.

KRZEMIEN – skała osadowa wykorzystywana przez społeczności pradziejowe do wytwarzania narzędzi.

twem są kamienne młoty z dookolnym rowkiem w środkowej części i śladami mocowania drewnianego toporzyska. Takie znaleziska określa się niekiedy pojęciem siekieromłotów. Ob-
rządek pogrzebowy tej kultury cechują pochówki zmarłych w pozycji skurzonej w kłodach
drewnianych. Dobrze prosperująca gospodarka kultury unietyckiej stanowiła wyraźny feno-
men w tym rejonie Europy Środkowej.

Grupa nitrzańska

Do najstarszego etapu epoki brązu na terenie Słowacji należy tzw. grupa nitrzańska, rozprzestrzeniona na południowym zachodzie kraju oraz na wschodnich Morawach (jej na-
zwa pochodzi od koncentracji znalezisk w dorzeczu rzeki Nitry). Współczesną jej jest kultura
kosztańska w Kotlinie Koszyckiej. Obie należą do kręgu mierzanowickiego i znane są zwłaszcza
z rozległych **cmentarzysk** szkieletowych. W grupie nitrzańskiej zmarli mężczyźni układani
byli w grobie na prawym boku, kobiety na lewym. Wśród wyposażenia grobowego znajdowane
są np. paciorki z poroża, kościane igły i muszle o śródziemnomorskim pochodzeniu. Bogatsze
groby z drewnianymi komorami uznawane są, na podstawie złożonych w nich darów, za miej-
sca pochówku osób związanych ze sferą kultu. Świadectwem walk są z kolei odkrywane szkie-
lety mężczyzn-wojowników z krzemiennymi grocikami strzał w okolicach klatki piersiowej.

Kultura hatwańska

We wczesnej epoce brązu wyjątkowy charakter miała kultura hatwańska, której lud-
ność – w przeciwieństwie do innych społeczności, u których przeważał szkieletowy obrzą-
dek pogrzebowy – stosowała ciałopalenie. Osiedla przedstawicieli tej kultury były bronione
szerokimi rowami, chroniącym jednak tylko ich część. Cmentarze od osad oddzialały ciek
wodne. Ważny ośrodek kultury hatwańskiej to Malé Kosihy, pow. Nové Zámky. Gliniane na-
czynia miały częściowo chropowacą, częściowo zaś wygładzaną powierzchnię. Ich formy
były zróżnicowane (np. dwuuche baniaste amfory, misy, kubki, naczynia na nóżce).

Kultura madziarowska

Kultura madziarowska charakteryzuje się obecnością **obronnych osad**, z których naj-
ważniejszą jest stanowisko Nitriansky Hrádok–Zámeček (obecnie część miasta Šurany). For-
tyfikacje o kamiennej konstrukcji odkryto ponadto na stanowisku Ivanovce, pow. Trenčín.
W produkcji rzemieślniczej wysoki poziom osiągnęło garncarstwo, obróbka kości i poroża.
Na kościanych i rogowych płytkach pojawia się tzw. ornament mykeński. Wpływy kultury
madziarowskiej widoczne są także na Morawach i we wschodnich Czechach.

Kultura otomańska

Z terenów północno-zachodniej Rumunii przeniknęła do dorzecza Cisy kultura oto-
mańska, stanowiąca część kręgu Otomani–Füzesabony – znaczącej formacji czasów starszej
epoki brązu. Kultura materialna tego ugrupowania została dobrze rozpoznana dzięki znale-
ziskom z umocnionych osad. Na stanowisku Košice–Barca mamy do czynienia z elementami
planowej zabudowy „miejskiej”; z kolei podwójny kamienny mur z dwoma bastionami przy

głównej bramie odsłonięto w miejscowości Spišský Štvrtok, pow. Levoča. Odkrycie to przema-
wia za wpływami z basenu Morza Śródziemnego. Na terenie akropolu, zamieszkałego przez
warstwę uprzywilejowaną, znaleziono pod podłogami budynków kamienne skrzynki ze zło-
tymi przedmiotami, ukrytymi zapewne przed zbliżającym się niebezpieczeństwem. Znaczące
wyniki przyniosły długoletnie systematyczne badania osady i cmentarzyska w miejscowości
Nižná Myšľa, pow. Košice, gdzie – podobnie jak w Spišskim Štvrtku – odkryto zespoły znale-
zisk stanowiące dramatyczny wyraz praktyk kultowych społeczności „otomańskiej”, których
elementem były ofiary ludzkie. Rytuały obejmowały także wprowadzanie w odmienne stany
świadomości, w czym pomagały napoje alkoholowe. O praktycznej umiejętności ich wytwa-
rzania informuje nas kształt ceramiki ze Spišskiego Štvrtka. Przypuszcza się, że przedstawi-
ciele kultury otomańskiej musieli stawiać czoła różnym zagrożeniom, które starano się
zwalczać również tego rodzaju praktykami.

Dla ceramiki tej kultury typowe są wysokie dwustożkowate naczynia wazowate, na-
czynia z bardzo wysoką szyjką oraz zdobienie guzami i ornamentem w postaci spiralnych
żłobków. W kulturze otomańskiej pojawia się ponadto tzw. *pyraunos* – przenośny piec glinia-
ny. Rzadkie występowanie tej formy tłumaczone jest jej przeznaczeniem do celów kultowych.
Jako obszar pochodzenia tego typu wyrobów wskazuje się Anatolię.

Kultura otomańska pozostawiła również ślady na trawertynowym wzgórzu w miej-
scowości Gánovce koło Popradu. Została tam wydrążona studnia, na dnie której znaleziono
przedmioty z substancji organicznych, w tym garnki z kory brzozonej. Unikalnym znaleziskiem
z tego miejsca jest żelazne, wygięte ostrze sierpu, będące najstarszym żelaznym artefaktem
w Europie Środkowej. Pierwotnie znalezisko to interpretowano jako uchwyt noża i traktowa-
no jako import z ośrodków leżących w głębi Turcji. Obecnie przyjmuje się, że jest to przed-
miot miejscowy, a żelazo do jego produkcji powstało jako produkt uboczny przy wytopie rudy.

Środkowa i młodsza epoka brązu

W środkowej epoce brązu dzięki kontaktom z kaukaskimi centrami metalurgii nastę-
pował pomyślny rozwój północnych obszarów nadczarnomorskich, podczas gdy w zachodniej
części basenu Morza Śródziemnego, w głębi lądu, obserwuje się pewną stagnację – nie doty-
czy to jednak regionów nadmorskich, wykorzystujących swą dobrą lokalizację. Na szerokim
obszarze Europy Środkowej doszło do uformowania się kilku kręgów kulturowych, związanych ze zjawiskiem **pół popiel-
nicowych**. Wyraźnym jest krąg łużycki i górnodunajski, z ty-
powymi przejawami obrządku ciałopalnego; kolejne to krąg
środkowodunajski i przykarpacki, które ukształtowały się na
południu i wschodzie Słowacji. Cały obszar Kotliny Karpackiej
można podzielić na część północną i południową. Północna
to strefa „**łużycka**”, południowa – dunajsko-karpacka. Dwo-
istość ta, przejawiająca się w sferze kultury, gospodarki i sto-
sunków społecznych, miała kontynuację jeszcze przez całą star-
szą **epokę żelaza**. Obszar północny, z uwagi na ukształtowanie

KULTURA ŁUŻYCKA – kultura archeologiczna datowana od środkowej epoki brązu po wczesną epokę żelaza. Stanowi ona najbardziej klasyczny przykład kultury kręgu pół popielnicowych. Jej ślady odkrywane są na rozległym terytorium obejmującym dzisiejszą Polskę, częściowo Niemcy, Czechy i Słowację. Nazwa pochodzi od historycznej krainy – Łużyce. Po-
zostałości tej kultury wykazują spore zróżnicowanie regionalne, jednak do jej ogólnych cech możemy zaliczyć: gospodarkę opartą na uprawie
ziemi i hodowli zwierząt, osiadły tryb życia ludności, dominujące ciało-
palenie zmarłych (głównie groby popielnicowe), wytwarzanie przedmio-
tów z brązu (narzędzia, broń, części stroju i ozdoby) i naczyń glinianych
o charakterystycznej ornamentyce. Ludność tej kultury zamieszkiwała
głównie osiedla otwarte, choć znane są z jej obszaru także grodziska.

terenu, cechował się mniej intensywnymi ruchami plemion, co doprowadziło do utrzymania starszych cech gospodarki i kultury.

Początek młodszej epoki brązu wiąże się w południowej części Europy Środkowej z migracją grup plemiennych. Ze względu na ich intensywność, mówi się czasem o wielkich wędrówkach ludów indoeuropejskich. Według hipotezy archeologa **Jozefa Poulika** drużyny wojskowe, uformowane również na terytorium Słowacji, ruszyły na południe i południowy wschód, pociągając za sobą kolejne grupy ludności, co w południowo-wschodniej części regionu śródziemnomorskiego przejawiało się jako okrutna inwazja. Wojskowa elita kultury czakańskiej miała ruszyć w kierunku południowo-wschodnim i wejść w skład społeczności, które przeniknęły do Grecji. Wtargnięcie to nazywane jest inwazją Dorów – mających być ostatnią falą przybyszów w Grecji. Z kolei uzbrojone grupy przedstawicieli **kultury Gáva** miały uczestniczyć w najeździe na państwo Hetytów, Egipt i brać udział w spustoszeniu wschodniej części basenu Morza Śródziemnego (tzw. **Ludy Morza**). Grupy wojowników kultury welatyckiej ruszyły natomiast na południe, gdzie na Półwyspie Apenińskim przyczyniły się do ukształtowania społeczności starożytnych Italików. Ustalenia te pokazują, że region środkowo-europejski był nie tylko odbiorcą wpływów z południowo-wschodnich regionów Europy, ale także w pewnych okresach dawał impulsy prowadzące do zmian w cywilizacyjnie bardziej rozwiniętych częściach Bliskiego Wschodu.

Kultura z ceramiką inkrustowaną

Na przełomie starszej i środkowej epoki brązu na obszarach południowo-zachodniej Słowacji pojawia się kultura ceramiki inkrustowanej z północnej Panonii. Ziemie słowackie objęte zostały jej zasięgiem jedynie przy południowej granicy, skąd znamy na przykład cmentarzyska: Iža, Chotín, Komárno, Patince, pow. Komárno. Praktykowano ciałopalny obrządek pogrzebowy z licznymi ceramicznymi darami grobowymi. Do dekoracji ceramiki stosowano ornament ryty wypełniony białą inkrustacją. Występowała ona głównie na terenie zachodnich Węgier, a jej importy docierały również na Morawy.

Kultura Suciú de Sus

W środkowej epoce brązu ważną rolę odegrała kultura Suciú de Sus, rozciągająca się od północnej Rumunii przez Ukrainę Zakarpacką po region Niziny Wschodniosłowackiej. Na jej obszarze zaobserwowano początek dominacji pochówków ciałopalnych. Znaczące stanowiska kultury Suciú de Sus we wschodniej Słowacji to przede wszystkim Zemplínske Kopčany i Veľké Raškovce, pow. Michalovce. Unikatowym znaleziskiem jest urna – waza, na szyjce której wyobrażono scenę zbliżoną do opisanej przez Homera w Iliadzie.

Karpacka i środkowodunajska kultura mogiłowa

Karpacka kultura mogiłowa stanowi swego rodzaju przejście między klasycznymi kulturami mogiłowymi centralnej i zachodniej Europy a karpackim środowiskiem półpopielnicowych. Im dalej na wschód, tym bardziej widoczna jest przewaga ciałopalnego obrządku pogrzebowego.

Jedną z najważniejszych europejskich kultur mogiłowych w środkowej epoce brązu jest środkowodunajska kultura mogiłowa, która ukształtowała się w dorzeczu rzeki Wag, na północnych Węgrzech, w Dolnej Austrii i na Morawach. Cechował ją birytualizm, stopniowo jednak, w wyniku szerzenia się nowych idei związanych z **kultami solarnymi**, zaczął przeważać rytuał ciałopalny.

Kultura pilińska

Pozostałości **kultury pilińskiej** występują na pagórkowatych obszarach od rzeki Ipola do Kotliny Koszyckiej. Ludność zamieszkiwała **osady otwarte**. Źródłem licznych informacji na temat kultury pilińskiej są duże cmentarzyska, z których najważniejsze to Radzovce, pow. Lučenec, z ponad 2 tysiącami grobów i Tornaľa, pow. Revúca (dawna nazwa – Šafárikovo). Całkowita liczba grobów, w tym zniszczonych, może tu sięgać 10 tysięcy. Produkcja ceramiczna tej kultury nawiązuje do tradycji kultury otomańskiej, mimo że nie są ze sobą genetycznie powiązane. Typowy kształt naczyń to amfory z ostro wydłużoną krawędzią. Ważnym terytorium była południowa część Rudaw Słowackich ze złożami surowców wykorzystywanych do produkcji brązu. Na terenach tych rozwijała się produkcja przedmiotów brązowych łączonych z **horyzontem skarbów** Koszider. Typowe wyroby charakterystyczne dla środkowej epoki brązu to spiralna biżuteria, czy tzw. naramienniki typu Šalgotarian z nierównymi tarczkami, będące prawdopodobnie częścią stroju. Nosiła je zapewne warstwa uprzywilejowana. Ślady warsztatów metalurgicznych odkryto na stanowiskach: Dreveník, Žehra, pow. Spišská Nová Ves czy Buzice, koło Rimavskej Soboty.

Kultura czakańska

Kultura czakańska wchodziła w skład karpackiej kultury półpopielnicowych. Charakterystyczne są dla niej duże mogiły (np. w miejscowościach Čaka, pow. Levice, Kolta i Dedinka, pow. Nové Zámky), będące największymi nasypami pradziejowymi w Kotlinie Karpackiej i uważane za symbol uprzywilejowanej pozycji wojowników-„książąt”.

Kultura welatycka

Kultura welatycka jest jedną z najlepiej przebadanych w kompleksie półpopielnicowych. Nazwa jej pochodzi od odkrycia mogiły z pochówkiem popielnicowym wojownika w pobliżu miejscowości Velatice, koło Brna. Z osiedli tej kultury znane są znaleziska fragmentów glinianego, plastycznie dekorowanego „tynku”, który prawdopodobnie pochodzi z wnętrza obiektów kultowych. Ważnym stanowiskiem jest **grodzisko** w Cezavy niedaleko Blučiny (Czechy) ze świadectwami ofiar ludzkich oraz wotywnych **depozytów** brązowych.

OSADA OTWARTA – miejsce zamieszkałe przez ludzi w przeszłości, nie-otoczone umocnieniami/fortyfikacjami.

HORYZONT SKARBÓW – zestawienie grup skarbów zdeponowanych w określonym przedziale czasu, występujących na ograniczonym terenie i zawierających takie same lub podobne typologicznie przedmioty.

GRODZISKO → OSADA OBRONNA (str. 34).

DEPOZYT → SKARB – zespół przedmiotów, które zostały ukryte (zdeponowane – przeważnie w ziemi) w tym samym czasie. Depozyty nazywa się także skarbami. Przyczyny ukrycia przedmiotów mogły mieć różnoraki charakter, np. kultowy, polityczny lub ekonomiczny.

Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – polepa/”tynk” (znalezisko z osady), kultura Otomani. Zbiory: Stowarzyszenie archeologiczne Triglav

Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – mazanica/”omietka” (sídliisko), kultura Otomani. Zbiorkový fond Archeologickej spoločnosti Triglav

Prešov-Nižná Šebastová, *loco* district – daub / “plaster” (settlement), Otomani culture. Collection: Archaeological Association Triglav. It

Kultura Gáva

Kultura Gáva stanowi część karpackiego kręgu pól popielnicowych, a jednocześnie wchodzi w skład dużego kompleksu kulturowego Gáva–Holih rady. Głównym obszarem jej rozprzestrzenienia był Siedmiogród, skąd poszerzyła swój zasięg również na wschodnią Słowację. Jej terytorium cechuje występowanie osiedli nizinnych z półziemiankami i ziemiankami, jak również wyżynnych grodzisk, bronionych wałami i rowami (Terňa–Lysá Stráž, Veľký Šariš – wzgórze zamkowe, pow. Prešov oraz Šarišské Sokolovce, pow. Sabinov). O wysokim poziomie obróbki metalu świadczy obecność licznych depozytów przedmiotów brązowych. Charakterystyczna ceramika kultury Gáva jest reprezentowana w szczególności przez tzw. wazy typu Gáva. Podobne kształtem znaleziska znane są z kilku stanowisk na Bałkanach i w Azji Mniejszej. Rzadkim przykładem zaawansowanych technik obróbki brązu jest odkryty w miejscowości Čierna nad Tisou, pow. Trebišov tył blaszanej zbroi. Z miejscowości Obišovce, pow. Košice, pochodzi z kolei wyjątkowe znalezisko dwóch brązowych kół z czterema kołcami z lekkiego dwukołowego powozu bojowego (bigi), ciągniętego przez konie. W końcowej fazie kultury Gáva na Słowacji i na przyległych terenach Ukrainy wyróżniane są znaleziska

określane jako tzw. typ somotorski, odkryte m.in. na stanowiskach Somotor, Trebišov (grodzisko i cmentarzysko) oraz Vojatín – cmentarzysko.

Humenné, okr. *loco* – siekierka (znalezisko luźne), kultura Gáva. Zbiory: Wyhorlackie Muzeum w Humennem

Humenné, okr. *loco* – sekerka (ojedinělý nález), kultura Gáva. Zbiorkový fond Vihorlatského múzea v Humennom

Humenné, *loco* district – a bronze axe (stray find), Gáva culture. Collection: Vihorlat Museum in Humenne

Srogów Górny, pow. sanocki – bransoleta (element skarbu), kultura pilińska (?). Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku

Srogów Górny, pow. Sanok – náramok (depot), kultúra pilinská (?). Zbierkový fond Historického múzea v Sanoku

Srogów Górny, Sanok district – a bracelet (hoard), Piliny culture (?). Collection: Historical Museum in Sanok

Adriána Voľanská

Mgr Adriána Voľanská, PhD.
Ústav digitálnych kompetencií
Centrum celoživotného
a kompetenčného vzdelávania
Prešovská univerzita v Prešove
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
adriana.volanska@unipo.sk

Kultúrny prehľad doby bronzovej na Slovensku a v strednej Európe

Staršia doba bronzová

Medzi Egejskou oblasťou a Podunajskom sú kontakty sprostredkované balkánskymi kultúrami. V karpatskom bazéne k dôležitým ranobronzovým kultúram patria: **nagyрэвска**, hatvanská, neskôr **fűzesabonyská**. V strednej časti Európy je významný aj **mierzanowický** okruh s typickým šperkom v tvare vrbového listu zasahujúci aj na Slovensko a Moravu. V prostredí kultúr staršej doby bronzovej bola dosiahnutá civilizačná úroveň blízka mestským centráм na Balkáne.

Únětická kultura

Staršiu dobu bronzovú v stredoeurópskom priestore charakterizuje únětická kultura. Vyznačuje sa tmavými nádobami s kovovým leskom. V únětickej kultúre nachádzame prvky prosperujúceho roľníctva a rozvinutej bronzovej metalurgie. Pre pohrebný rítus je charakteristické pochovávanie tiel v skrčenej polohe v dvojdielných stromových rakvách. Svoj vývoj započala ešte v neskorom **eneolite** a v tomto období má svoj maximálny kultúrny prejav. Kultúra prichádzala v počiatočkoch do kontaktov s **kultúrou zvoncovitých pohárov** a nagyрэвскаou kultúrou. Rozšírená bola od stredného Nemecka, Veľkopolska až po rieku Dunaj, ktorá bola jej južnou hranicou, na východ siahala až po rieku Ipel'. Hospodárstvo tejto kultúry bolo prosperujúce, je to výrazný praveký fenomén v stredoeurópskom regióne. Na rozvinuté kovolejárstvo, poukazujú nájdené depoty a dosvedčujú to aj sprievodné milodary. Bronzové predmety predstavujú rôznu variabilitu ihlíc. Ich hlavička mohla byť terčovitá, krížová, stočená s očkom, avšak dôležitým prvkom bolo tordovanie tela ihlíc. Napriek rozmachu bronzu ešte stále sa vo veľkej miere využíva kameň, pričom suroviny pochádzajú predovšetkým zo severu (**pazúriky**, rohovec). Kultúru dokladá intenzívna banská činnosť o ktorej

NAGYRÉVSKA KULTÚRA – archeologická kultura ranej doby bronzovej na Veľkej dunajskej nížine (2200–1900 pr. n. l.). Radia ju ku klasickým „tellovým kultúram“. Názov pochádza od náleziska v obci Nagyрэв. Táto kultura mala veľký vplyv na vznik a rozvoj iných kultúr ranej doby bronzovej (o. i. kultúry únětickej). Charakterizuje ju žiarový pohrebný rítus.

MIERZANOWICKÁ KULTÚRA – archeologická kultura datovaná do staršej doby bronzovej. Jej názov pochádza od pohrebiska v Mierzanowiciach neďaleko Opatowa (Świętokrzyskie vojvodstvo). Ľud mierzanowickej kultúry patrila k tzv. prikarpatiskému okruhu epišnúrových kultúr, a teda vzniknutých na základe okruhu kultúry šnúrovej keramiky. Zaoberala sa tak obrábaním pôdy, ako aj chovom zvierat a pastierstvom. Charakteristické náleziská sú pohrebiská s kostrovými hrobmi, v ktorých boli telá zomrelých niekedy umiestnené do drevených klad alebo zabalené do pletených rohoží.

PAZÚRIK – usadená hornina využívaná prehistorickými komunitami na výrobu nástrojov.

svedčia kamenné mlaty, ktoré mali v strednej časti obvodový žlab a je tam stopa po ukotvení drevenej násady. Niekedy sa môžeme stretnúť s pojmom sekeromlat.

Nitrianska skupina

Najstaršiu fázu stupňa BA predstavuje na území Slovenska nitrianska skupina, ktorá je rozšírená na juhozápade Slovenska a východnej Morave (nazýva sa podľa koncentrácie pri rieke Nitra). Časovo je s ňou spätá koštianska kultúra rozšírená v Košickej kotline. Obe tieto skupiny patria do mierzanowického okruhu a sú známe najmä z rozsiahlych kostrových **pohrebísk**. V nitrianskej skupine sú muži uložení na pravom a ženy na ľavom boku. V hroboch nájdené šperky predstavujú koráliky vyrezávané z parohoviny, ihlice a mušle stredomorského pôvodu. Honosnejšie hroby s drevenou komorou môžeme podľa milodarov pokladať za miesta uloženia predstaviteľov kultu. Na realnosť bojových stretov poukazujú kostry mužov-bojovníkov so silexovými hrotmi šípov v oblasti hrude.

Hatvanská kultúra

Výnimku v staršej dobe bronzovej, kedy prevláda kostrový rítus predstavuje hatvanská kultúra s uplatňovaním žiarového spôsobu pochovávania. Sídlišká sú opevnené širokou priekopou, ktorá však chránila len menšiu časť. Osady od pohrebísk oddeľovala tečúca voda. Významnou lokalitou hatvanskej kultúry sú Malé Kosihy. Keramika má zdrsnovaný povrch, pričom často zasahuje len istú časť tela nádoby, čím pôsobí kontrastne s plochami, ktoré sú zámerne leštené. Tvarovo je vyspelá a má mnoho tvarov (napr. dvojuché baňaté amfory, misy, šálky, nádoby na prelamovanej nôžke, atď.).

Maďarovská kultúra

Maďarovská kultúra je charakteristická opevnenými osadami, z ktorej najvýznamnejšou lokalitou je poloha Zámeček v Nitrianskom Hrádku. Na lokalite v Ivanovciach bolo zistené opevnenie s kamennou konštrukciou. Z remesiel dosahovalo vysokú úroveň hrnčiarstvo, opracovanie kostí a parohov. Na kostených a parohových terčoch sa objavuje tzv. mykénsky ornament. Vplyvy maďarovskej kultúry badáme aj na Morave a vo východných Čechách.

Otomanská kultúra

Z oblasti severozápadného Rumunska prenikla do Potisia otomanská kultúra, ktorá predstavuje súčasť otomansko-füzesabonyského okruhu, ktorý je významnou formáciou staršej doby bronzovej. Materiálny prejav otomanskej kultúry poznáme z dobre opevnených hradísk. S prvkami plánovitej „mestskej“ zástavby sa stretávame na lokalite Košice-Barca. Na lokalite v Spišskom Štvrtku bola odkrytá dvojité kamenná hradba s dvoma bastiónmi pri hlavnej bráne. Tento nález dokladá pravdepodobný vplyv zo Stredomoria. V priestore akropoly, ktorú obývala privilegovaná vrstva, boli pod podlahami domov zistené kamenné schránky so zlatými predmetmi, ukrytými pred blížiacim sa nebezpečenstvom. Závažné výsledky prináša dlhoročný systematický výskum sídliska a **pohrebiska** v Nižnej Myšli, kde podobne, ako

v Spišskom Štvrtku, boli odkryté nálezové celky dokladajúce dramatické prejavy kultových praktík otomanského ľudu, ktorých súčasťou boli ľudské obete. Súčasťou rituálov bolo aj navodzovanie zmenených stavov vedomia, ku ktorým napomáhali alkoholické nápoje. O praktickej schopnosti ich výroby nás informuje keramický tvar zo Spišského Štvrtka. Otomanská kultúra musela pravdepodobne čeliť existenčným ohrozeniam a týmito aktami ich chcela odvrátiť.

Pre keramiku sú typicky vysoké vázovité, resp. urnovité nádoby zdobené trňovitými vypuklinami s veľmi vysokým hrdlom, výrazne bikónickým telom. Prepracovaná je špirálová žliabkovaná výzdoba. V otomanskej kultúre sa objavuje aj tzv. pyraunos – prenosná piecka. Zriedkavý výskyt tohto tvaru možno vysvetliť jeho používaním v kulte. Pôvod týchto prenosných piecok je hľadaný v oblasti Anatólie.

Otomanská kultúra zanechala stopy aj na travertínovej kope v Gánovciach pri Poprade, kde bola vytesaná studňa, na dne ktorej boli nájdené predmety z organických látok, medzi ktoré patria hrnčeky z brezovej kôry. Unikátnym nálezom z tohto prostredia je železná prehnutá čepeľ kosáka, ktorá je najstarším železným artefaktom v strednej Európe. Pôvodne sa tento nález interpretoval ako rukoväť noža. V minulosti sa prítomnosť tohto predmetu spájala s jeho importom z centier ležiacich vo vnútrozemí Turecka. V súčasnosti sa pripúšťa, že ide o domáci predmet a železo k jeho výrobe vzniklo ako vedľajší produkt pri tavbe metalogénnej rudy.

Stredná a mladšia doba bronzová

Severné Čiernomorie prosperovalo na základe kontaktov s kaukazskou metalurgickou oblasťou. Vnútrozemie západného Stredomoria zaznamenáva stagnáciu na predchádzajúcej úrovni, čo však neplatí o prímorských krajoch, ktoré profitovali z výhodnosti svojej polohy. V širšej oblasti strednej Európy sa vytvorilo niekoľko okruhov **popolnicových polí**. Výrazný je lužický a hornodunajský okruh, pre ktoré sú typické žiarové prejavy, ďalej je to stredodunajský okruh a karpatský okruh, ktoré sa objavujú na juhu a východe Slovenska. Celý priestor Karpatskej kotliny môžeme rozdeliť na severný a južný. Na severe je „**lužická**“, na juhu podunajskokarpatská zóna. Dvojkoľajnosť je doložená kultúrne, ekonomicky aj sociálne, pretrvávajúca ešte v celej staršej **dobe železnej**. Severný priestor v dôsledku členitosti terénov sa vyznačoval málo intenzívnym pohybom kmeňov, čo viedlo k zachovávaniu starších hospodárskych a kultúrnych prejavov.

Počiatok mladšej doby bronzovej je v južnej časti strednej Európy spojený s nebývalým pohybom kmeňov, a to takej intenzity, že sa niekedy hovorí o veľkom indoeurópskom sťahovaní národov. Vojenské družiny formované aj na území Slovenska sa podľa teórie **Jozefa Paulíka** pohli smerom na juh a juhovýchod a so sebou strhávali ďalšie spoločenstvá, čo sa v oblasti juhovýchodného Stredomoria prejavil ako ničivý vpád. Bojovnícka elita čakanskej kultúry sa pohla juhovýchodným smerom a mala zastúpenie v komunitách ktoré prenikli do Grécka. Táto invázia je označovaná ako vpád Dórov, ktorí

LUŽICKÁ KULTÚRA – archeologická kultúra datovaná do strednej doby bronzovej po ranú dobu železnú. Je to najklasickejší príklad kultúr okruhu popolnicových polí. Stopy sú objavované na rozsiahlom území pokrývajúcim dnešné Poľsko, čiastočne Nemecko, Čechy a Slovensko. Názov pochádza od historického kraja – Lužice. Pozostatky tejto kultúry vykazujú značnú regionálnu diverzifikáciu, avšak za jej všeobecné rysy môžeme označiť: hospodárstvo založené na obrábaní pôdy a chove zvierat, usadlý spôsob života ľudu, prevládajúce spaľovanie tel mŕtvych (hlavne urnové hroby), výroba predmetov z bronzu (náradie, zbrane, časti odevu a ozdoby) a hlinených nádob s charakteristickou ornamentikou. Ľud tejto kultúry prevažne obýval otvorené sídla, ale známe sú z jej oblasti aj hradiská.

sú poslednou vlnou prisťahovalcov v Grécku, z ktorých sa v staroveku sformovali Spartania (Lakedaimonania). Ozbrojené skupiny gávskej kultúry sa podieľali na vpáde do ríše Chetitov, Egyptu a celkovo na pustošení východného Stredomoria („**Morské národy**”). Velatické skupiny bojovníkov tiahli smerom na juh, kde na Apeninskom poloostrove sa pričínili o sformovanie starovekých Italikov. Aj z týchto poznatkov je vidieť, že stredoeurópsky priestor nebol len prijímateľom vplyvov z juhovýchodných oblastí Európy, ale v istých obdobiach poskytol impulzy vedúce k vývojovým zmenám v civilizačne vyspelých častiach Predného východu.

Kultúra so inkrustovanou keramikou

Na rozhraní staršej a strednej doby bronzovej sa na juhozápade Slovenska objavuje kultúra so inkrustovanou keramikou. Územie Slovenska zasahuje len na jeho južnom okraji, odkiaľ poznáme pohrebiská v Iži, Chotíne, Patinciach a i. Praktizovaný bol žiarový pohrebný rítus s početnými keramickými milodarmi. Pri výzdobe keramiky bola uplatňovaná inkrustácia bielou farbou. Vyskytuje sa predovšetkým v oblasti západného Maďarska a jej importy sa dostali aj na Moravu.

Kultúra Suciú de Sus

V strednej dobe bronzovej je dôležitá kultúra Suciú de Sus, ktorá sa rozprestiera od severného Rumunska cez Zakarpatskú Ukrajinu až po oblasť Východoslovenskej nížiny. V nej začína prevládať žiarový pohrebný rítus. Významnými lokalitami kultúry Suciú de Sus na území východného Slovenska sú najmä náleziská v Zemplínskych Kopčanoch a vo Veľkých Raškovciach. Unikátnym nálezom je vázovitá urna, na hrdle ktorej je zobrazený výjav blízky scéne opisovanej Homérom v epose Ilias.

Mohylová kultúra

Karpatská mohylová kultúra tvorí prechod medzi klasickými mohylovými kultúrami strednej a západnej Európy a karpatským prostredím popolnicových polí. Čím viac je táto kultúra orientovaná na východ, tým viac prevláda žiarový rítus pochovávaní.

Jedna z najvýznamnejších európskych mohylových kultúr v strednej dobe bronzovej je stredodunajská mohylová kultúra, ktorá sa objavuje na Považí, v severnom Maďarsku, Dolnom Rakúsku a na Morave. Z prostredia stredodunajskej mohylovej kultúry poznáme birituálne mohylníky. Postupne, v dôsledku nových náboženských predstáv spojených so **sľnečnými kultami**, začína prevládať žiarový pohrebný rítus.

Pilinská kultúra

Pilinská kultúra sa nazýva podľa lokality Piliny v Maďarsku. Výroba keramiky tejto kultúry nadväzuje na tradíciu otomanskej kultúry, aj keď s ňou nie je geneticky spätá. Osídľuje pahorkatinové terény od rieky Ipel’ po Košickú kotlinu. Dôležitou časťou slovenského územia v dobe bronzovej je južná časť Slovenského Rudohoria, pretože sú tam metalogénne oblasti významné pre výrobu bronzu. Tieto oblasti sú späté s rozvojom výroby bronzových predmetov a jednotlivé druhy radíme do kosziderského **horizontu**. Pre metalurgiu bronzových predmetov v strednej dobe bronzovej sú typické dvojramenné špirálovité bronzové šperky,

tzv. šalgotariánske kruhy, ktoré boli pravdepodobne súčasťou kroja. Nosila ich istá privilegovaná vrstva. Doklad metalogénnych dielní sa nachádza na Dreveníku, v Žehre, alebo v Buziciach pri Rimavskej Sobote. Sídlišká ľudu pilinskej kultúry boli **otvorené**, nechránené. Množstvo informácií o tejto kultúre poznáme z veľkých pohrebísk, z ktorých najvýznamnejšie sú Radzovce s viac než 2000 hrobmi a Tornaľa (starší názov Šafárikovo). Celkovo počet hrobov aj so zničenými mohol dosahovať 10000. Typickým tvarom keramiky je amfora s ostro vykrojeným okrajom. Od strednej doby bronzovej viaceré kultúry začínajú využívať jaskynné priestory v súvislosti s vykonávaním kultových praktík.

Čakanská kultúra

Čakanská kultúra je súčasťou okruhu karpatských popolnicových polí. Na výsadné postavenie bojovníkov – „kniežat” usudzujeme z veľkých mohýl (lokality Čaka, Kolta, Dedinka, a i.), ktoré sú najväčšími pravekými mohylovými násypmi v Karpatskej kotline.

Velatická kultúra

Velatická kultúra v komplexe popolnicových polí patrí k najpreskúmanejším kultúram. Pomenovanie dostala podľa mohyly so žiarovým hrobom bojovníka pri Velaticiach (okr. Brno-venkov). Na sídliskách sa objavuje hlinená, plasticky zdobená omietka, ktorá pravdepodobne pochádza z interiérov kultových objektov. Dôležitou lokalitou je velatické **hradisko** na Cezavách pri Blučine s dokladmi ľudských obetí, votívnymi bronzovými depotmi.

Gávská kultúra

Gávská kultúra je taktiež súčasťou okruhu karpatských popolnicových polí. Patrí do veľkého kultúrneho komplexu Gáva–Holihradý. Centrálny priestor rozšírenia mala v Sedmohradsku, odkiaľ zasiahla aj na východné Slovensko. Z územia rozšírenia tejto kultúry sú významné nížinné osady s polozemnicami, zemnicami a taktiež výšinné, hradbou a priekopmi opevnené hradiská (Terňa–Lysá Stráž, Veľký Šariš–hradný kopec, Šarišské Sokolovce). Na vyspelosť kovolejárskej produkcie poukazujú početné bronzové **depoty**. Výrazná keramika gávskej kultúry je dokumentovaná najmä tvarom tzv. gávskej amfory, ktorá môže predstavovať prototyp villanovskej urny. Tvarovo blízke nálezy poznáme z viacerých nálezísk na Balkáne a z Malej Ázie. Vzácnym príkladom pokročilých bronziaarských techník je nález zadnej časti plechového panciera z Čiernej nad Tisou. Z Obišoviec pochádza unikátny nález dvoch bronzových kolies so štyrmi špicami pochádzajúcich z ľahkého dvojkolesového bojového voza (bigy), ťahaného koňmi. V záverečnej fáze gávskej kultúry hovoríme na Slovensku a na priľahlej Ukrajine o tzv. somotorskom type (Somotor – hradisko a pohrebisko; Vojatín – pohrebisko).

HORIZONT DEPOTOV – súbor skupín pokladov/depotov uložených v určenom časovom predele, vyskytujúcich sa na vymedzenom území a obsahujúcich typologicky také isté alebo podobné predmety (napr. kosziderský horizont).

OTVORENÁ OSADA – miesto obývané ľuďmi v minulosti, neobkolesené hradbami/opevneniami.

HRADISKO → OBRANNÁ OSADA (s. 42).

DEPOT → POKLAD – skupina predmetov, ktoré boli schované (uložené – prevažne v zemi) v tom istom čase. Depoty sa nazývajú taktiež pokladmi. Príčiny ukrytia predmetov mohli byť rôzne, napr. kultové, politické alebo ekonomické.

Bouzek J.
1979 *Objevy ve Středomoří*, Praha.
2011 *Pravěk českých zemí v evropském kontextu*, Praha.

Buchvaldek et al.
1985 *Dějiny pravěké Evropy*, Praha.

Demeterová S.
1986 Počiatky gávskej kultúry na východnom Slovensku, „Slovenská archeológia”, vol. 34, s. 97–131.

Furmánek V.
2004 *Zlatý vek v Karpatoch. Keramika a kov doby bronzovej na Slovensku (2 300 – 800 pred n. l.)*, Nitra.

Furmánek V. (zost.)
2015 *Staré Slovensko*, vol. 4, Nitra.

Furmánek V., Kujovský R.
2005 *Slovacchia. Crocevia della Civiltà`Europee*, Nitra–Roma.

Furmánek V., Ruttkay A., Šiška S.
1991 *Dejiny dávnovekého Slovenska*, Bratislava.

Kabát J.
1955 Otomanská osada v Barci u Košic, „Archeologické rozhledy”, vol. 7, z. 5, s. 594–600.

Kotorová-Jenčová, M.
2010 Severovýchodné Slovensko v období popolnicových polí, [w:] Gancarski J. (red.), *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoche kamienia, brązu i wczesnej epoche żelaza*, Krosno, s. 353–392.

Novotná M.
1994 *Svedectvá predkov*, Martin.

Novotný B. (ed.)
1986 *Encyklopédia archeológie*, Bratislava.

Paulík J.
1968 K problematike východného Slovenska v mladšej dobe bronzovej, Zborník SNM 62, Historia 8, s. 3–43.
1993 *Bronzom kované dejiny*, Bratislava.

Podborský V.
2004 *Dějiny pravěku a rané doby dějinné*, Brno.
2006 *Náboženství pravěkých Evropanů*, Brno.

Vizdal M., Karabinoš A.
2015 Topografia opevněných sídel v oblasti Šariša, [w:] Gancarski J. (red.), *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, Krosno, s. 85–108.

Adriána Voľanská

Mgr **Adriána Voľanská, PhD.**
Ústav digitálnych kompetencií
Centrum celoživotného
a kompetenčného vzdelávania
Prešovská univerzita v Prešove
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
adriana.volanska@unipo.sk

Cultural overview of the Bronze Age
in Slovakia and Central Europe

Early and Older Bronze Age

In the early **Bronze Age**, there were contacts between the Aegean and the Danube basin that were mediated by Balkan cultures. In the Carpathian Basin an important role was played by such **archaeological cultures** as: **Nagyrév**, Hatwan, and later **Otoma-ni-Füzesabony**. In the central part of Europe, the **Mierzanowice** Circle (with characteristic willow-shaped decorations), stretching back to Slovakia and Moravia, also played a signifi-cant role. Civilizational level achieved in the environment of the cultures of the older Bronze Age, was similar to that known from urban centers in the Balkans.

Únětice culture

The early phase of the Bronze Age in Central Europe is characterized, inter alia, by the Unětice culture. It spread over the area from central Germany and Greater Poland to the Danube, which was its southern border; to the east it reached the Ipol river (central Slovakia). The origins of this culture can be connected even with the decline of the **Eneolithic**, but its greatest bloom occurred only in the Bronze Age. The popula-tion representing it originally came into contact with the com-munities of the **Bell Beaker culture** and the Nagyrév culture. Remains of the Unětice culture indicate developed agriculture and metallurgy. Its distinctive artifacts are clay vessels with dark, shiny surfaces. Bronze items represent, among others, wide range of pins. Their heads’ shapes were of shield or rolled-up ear, and the characteristic feature was the twisting of their stem. Despite the spread of bronze, the stone was still largely used, and the raw materials came mainly from the north (**flint**, horn). The population of this culture also dealt with mining, as evidenced by stone hammers with a groove running around

NAGYRÉV CULTURE – archaeological culture of the Bronze Age on the Great Hungarian Plain (2200–1900 BC). It belongs to classic „tell cultures”. The name comes from the site in the village of Nagyrév. This culture had a great influence on the creation and development of other cultures of the Early Bronze Age (including the Únětice culture). It practiced a cre-mation funeral rite.

MIERZANOWICE CULTURE – archaeological culture dated to the Early Bronze Age. Its name comes from the cemetery in Mierzanowice near Opatów (Świętokrzyskie voivodeship). The population of the Mierzano-wice culture belonged to the so-called the Epi-Corded Carpathian Culture Circle, and thus formed on the basis of the Corded Ware Culture. Com-munities of this culture practiced both plant farming and animal hus-bandry together with pastoralism. Cemeteries with skeletal graves were distinctive for this unit, with the dead sometimes placed in wooden logs or wrapped in braided mats.

FLINT – a sedimentary rock used by prehistoric communities to pro-duce tools.

the tool in its middle part and traces of fixing a wooden handle. Such findings are sometimes referred to as the concept of an hammer-axe The funeral rite of this culture is characterized by burials of the deceased in a contracted position in wooden logs. The prosperous economy of the Unětice culture was a clear phenomenon in this region of Central Europe.

The Nitra group

The oldest stage of the Bronze Age in Slovakia includes the so-called Nitra group, spread in the southwest of the country and in eastern Moravia (its name comes from the concentration of finds in the basin of the Nitra River). Contemporary of Nitra group is the Kosztańska culture in the Košice Basin. Both belong to the Mierzanowice Circle and are known in particular for extensive skeletal **cemeteries**. In the Nitra group, the dead men were laid in the grave on the right side, the women on the left. Among the grave inventories are, for example, antler beads, bone needles and shells of Mediterranean origin. Richer graves with wooden chambers are considered, on the basis of goods deposited in them, as places of burial of people associated with the sphere of worship. In some graves there were flint arrowheads found in the chest area of discovered skeletons of male warriors and are treated as evidence of battles.

Hatwan culture

In the early Bronze Age, the Hatwan culture was of exceptional character: its population, in contrast to other communities in which inhumation prevailed, adapted cremation. The settlements of the representatives of this culture were defended by wide ditches, protecting however only a part of them. Cemeteries were separated from the settlements by watercourses. An important centre of Hatwan culture is Malé Kosihy, district Nové Zámky. The clay pots had a partially coarsen, partially smoothed surface. Their forms were varied (e.g., two-handled bulbous amphorae, bowls, cups, dishes on the leg).

Maďarovce culture

Maďarovce culture is characterized by the presence of **fortified settlements**, the most important of which is the site in Nitriansky Hrádok–Zámeček (currently part of the city of Šurany). The stone-built fortifications were also discovered at the Ivanovce site, district Trenčín. In craftsmanship, pottery, bone and antler processing reached a high level. There occurred the so-called Mycenaean ornament on bone and horn plates. The influences of the Maďarovce culture are also visible in Moravia and Eastern Bohemia.

Otomani culture

From the areas of north-western Romania, the Otomani culture being a part of the Otomani–Füzesabony circle – a significant formation of the times of the older Bronze Age entered the Tisza basin. The material culture of this group has been well recognized thanks to the findings from fortified settlements. At the Košice–Barca site one can observe planned „urban” buildings, while a double stone wall with two bastions at the main gate was unveiled in the town of Spišský Štvrtok, area of Levoča. This discovery weights in favour of influences

from the Mediterranean basin. In the acropolis, inhabited by the privileged class, under the floors of buildings, stone boxes with gold objects were found, probably hidden from impending danger. Significant results have been brought by long-term systematic surveys of a settlement and a cemetery in Nižná Myšľa, district Košice, where – as in Spišský Štvrtok – were discovered finds being a dramatic expression of cult practices carried out by Otomani culture: human sacrifice was part of them. The rituals also included introducing into altered states of consciousness, which was assisted by alcoholic beverages. The practical skill of making them is suggested by the shape of pottery from Spišský Štvrtok. It is assumed that representatives of the Otomani culture had to face various threats, which were also tried to combat with such practices. Typical items found among this culture pottery are tall, biconical vase vessels with a very tall neck and ornamentation with knobs and decoration in the form of spiral grooves. In the Ottoman culture there are also known the so-called *pyraunos* – portable clay ovens. Rare occurrence of this form is explained by its cult purpose. It is supposed that Anatolia may be the area of origin of this type of product.

Ottoman culture has also left traces on the travertine hill in Gánovce near Poprad. At the bottom of a well which was cut there, some objects from organic substances were found, including birch bark pots. A unique find from this place is an iron, curved blade of the sickle, which is the oldest iron artefact in Central Europe. Originally, the find was interpreted as a knife holder and treated as import from centers located in the depths of Turkey. Currently, it is assumed that it is a local object, and the iron used for its making was a by-product obtained during the smelting of ore.

Middle and Younger Bronze Age

In the Middle Bronze Age, thanks to contacts with the Caucasian metallurgy centers, the Northern Black Sea areas prospered successfully, while in the western part of the Mediterranean, inland, some stagnation is noticed, excluding, however coastal regions that used their good location. In the wide area of Central Europe, several cultural circles were formed, related to the phenomenon of **urnfields**. The Lusatian and upper Danubian circles are distinctive, with typical manifestations of the cremation rite; another ones are the middle Danubian and the Carpathian region, which were formed in the south and east of Slovakia. The entire area of the Carpathian Basin can be divided into the northern and southern parts. Northern one is the „**Lusatian**” zone, while the southern one is the Danube-Carpathian zone. This duality, manifested in the sphere of culture, economy and social relations, was to continue throughout the entire Older **Iron Age**. The northern area, due to the landform features, was characterized by less intense movements of tribes, which led to maintaining the older features of the economy and culture.

The beginning of the Younger Bronze Age is associated with the migration of tribal groups in the southern part of Central Europe. Because of their intensity, it is sometimes said

LUSATIAN CULTURE – archaeological culture dated from the Middle Bronze Age to the Early Iron Age. It is the most classic example of the culture of Urnfield complex. Its traces are discovered on a vast territory covering today’s Poland, partly Germany, the Czech Republic and Slovakia. The name comes from the historical land – Łużyce (Lusatia). The remains of this culture show considerable regional differentiations, but its general features include: an economy based on crops cultivation and animal husbandry, sedentary population, predominant cremation (mainly urn burials), metalwork in bronze (tools, weapons, parts of clothes and ornaments) and ceramic vessels with characteristic ornamentation. The population of this culture mainly inhabited open settlements, although fortified settlements are also known from its area.

that great journeys of Indo-European people were taking place. According to the hypothesis of archeologist **Jozef Poulik**, military teams, formed also on the territory of Slovakia, moved south and southeast, with subsequent groups of the population, which in the southeastern part of the Mediterranean region manifested itself as a cruel invasion. The military elite of Čaka culture was to move south-east and enter the community that penetrated Greece. This intrusion is called the Dorians invasion – supposed to be the last wave of newcomers in Greece. In turn, armed groups of representatives of the Gáva culture were to participate in the invasion of the Hittite state, Egypt and take part in the ravages of the eastern part of the Mediterranean basin (so called **the Sea Peoples**). Whereas groups of warriors of the Vál culture moved southwards, where they contributed to the formation of the ancient Italic community on the Apennine Peninsula. These findings show that the Central European region was not only a recipient of influence from the south-eastern regions of Europe, but also in certain periods gave impulses leading to changes in the civilizationally more developed parts of the Middle East.

Encrusted Pottery culture

At the turn of the Older and Middle Bronze Age in the areas of south-western Slovakia, there appeared Encrusted Pottery culture that came from northern Pannonia. The culture spread throughout only by the southern border of Slovak lands, where we know, for example, the cemeteries: Iža, Chotín, Komárno, Patince, district Komárno. Cremation was practiced as the funeral rite with numerous ceramic grave goods. To decorate the pottery it was covered with incised pattern filled with white incrustation. It occurred mainly in western Hungary, but its imports also reached Moravia.

Suciu de Sus culture

In the Middle Bronze Age an important role played the Suciu de Sus culture, spreading from northern Romania through the Transcarpathian Ukraine region to the Eastern Slovak Lowland. In its area, the beginning of the domination of cremation was observed. Significant sites of Suciu de Sus culture in eastern Slovakia are mainly Zemplínskye Kopčany and Veľké Raškovce, district Michalovce. A unique find is an urn-vase, on the neck of which a scene similar to that described by Homer in Iliad was imagined.

Carpathian and middle Danubian Tumulus culture

Carpathian Tumulus culture is a kind of transition between the classic tumulus cultures of central and western Europe and the Carpathian environment of urnfields. The farther east, the more prominent cremation as the funeral rite is. In its own way, it was a biritual culture

One of the most important European tumulus cultures in the Middle Bronze Age is the Middle Danubian Tumulus culture, which was formed in the basin of the Váh River, in northern Hungary, in Lower Austria and in Moravia. It was characterized by biritualism, gradually, however, as a result of the spread of new ideas associated with solar worship, the cremation ritual began to prevail.

Piliny culture

Remains of the Piliny culture occur in hilly areas from the Ipol river to the Košice Basin. The population inhabited **open settlements**. The source of numerous information about the Piliny culture are large cemeteries, the most important of them are Radzovce, district Lučenec, with over 2.000 graves and Tornaľa, district Revúca (former name – Šafárikovo). The total number of graves, including the destroyed ones, can reach up to 10.000 here. The pottery production of this culture refers to the tradition of Ottoman culture, even though they are not genetically related to each other. A typical shape of vessels is an amphora with a sharp edge. An important territory was the southern part of the Slovak Ore Mountains with deposits of raw materials used for the production of bronze. The production of bronze objects that were associated with the Koszider **horizon of hoards** developed in these areas. Typical products characteristic of the Middle Bronze Age are spiral jewelry, or so-called Šalgotar circles, worn probably as part of an outfit. They were most probably used by an upper class. Traces of metallurgical workshops were discovered in the following positions: Dreveník, Žehra, district Spišská Nová Ves or Buzice near Rimavska Sobota.

Čaka culture

Čaka culture was part of Carpathian Urnfield culture. Large graves were characteristic of it (for example from Čaka, district Levice, Kolta and Dedinka, district Nové Zámky) being the largest prehistoric tumuli in the Carpathian Basin and considered a symbol of the privileged position of warriors – „princes”.

Velatice culture

The Velatice culture is one of the best studied in the complex of urnfields. Its name comes from the discovery of the grave with the urn burial of a warrior near the town of Velatice near Brno. From settlements of this culture there are known finds of fragments of clay, plastically decorated „plaster”, which probably comes from the interior of cult objects. An important site is the **fortified settlement** in Cezava near Blučiny (Czech Republic) with proofs of human sacrifices and votive bronze deposits.

Gáva culture

Gáva culture forms part of the Carpathian circle of urnfields, and at the same time is part of the large cultural complex Gáva–Holihrad. The main area of its spread was Transylvania, from where it also extended its range to eastern Slovakia. Its territory is characterized by the existence of lowland settlements with sunken-floored building and pit-houses, as well as highland hillsides, defended by embankments and ditches (Terňa–Lysá Stráž, Veľký Šariš – castle hill, district Prešov and Šarišské Sokolovce district Sabinov). The high level of metal processing is confirmed by the presence of numerous **deposits** of bronze items. The

OPEN SETTLEMENT – a place inhabited by people in the past, not surrounded by fortifications.

HORIZON OF HOARDS – a selection of hoards deposited in a given time interval, occurring on a limited area and containing the same or typologically similar items.

DEPOSIT → HOARD – a set of objects that were hidden (deposited – mostly in the ground) at the same time. These deliberate deposits are also called hoards or treasures. Hiding objects could take place due to different, e.g. cult, political or economic reasons.

characteristic pottery of the Gáva culture is represented in particular by the so-called Gáva type amphorae. The similar shape of the find is known from several sites in the Balkans and Asia Minor. A rare example of advanced bronze machining techniques was found in the village of Čierna nad Tisou, district Trebišov, it was the back of metal armor. From the village of Obišovce, district Košice, in turn, comes from a unique find of two bronze wheels with four spikes, from a light two-wheeled war wagon (*bigi*), pulled by horses. In the final phase of the Gáva culture in Slovakia and in the adjacent areas of Ukraine, findings referred to as so-called Somotor type, discovered among others in the Somotor, Trebišov (settlement and cemetery) and Vojatín – burial sites.

Dravce, okr. Levoča – sztylet z nitami (znalezisko z osady), kultura pilińska. Zbiory: Muzeum w Kieżmarku

Dravce, okr. Levoča – dýka s nitmi (sídlisko), kultúra pilinská. Zbierkový fond Múzea v Kežmarku

Dravce, Levoča district – a dagger with rivets (settlement), Piliny culture. Collection: Museum in Kežmarok

Ostrovany, okr. Sabinov – szpila (znalezisko z osady), kultura Gáva. Zbiory: Tripolitana–Muzeum Regionalnego w Preszowie.

Ostrovany, okr. Sabinov – ihlica (sídlisko), kultúra Gáva. Zbierkový fond Tripolitana–Krajské múzeum v Prešove

Ostrovany, Sabinov district – a pin (settlement), Gáva culture. Collection: Tripolitana – District Museum in Prešov

Katarzyna Trybała-Zawiślak
Tomasz Tokarczyk

Dr Katarzyna Trybała-Zawiślak
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
katarzyna.trybala@archeologia.rzeszow.pl

Mgr Tomasz Tokarczyk
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
tomasz.tokarczyk@gmail.com

Między Północą a Południem
– interregionalna wspólnota
kultur i idei w epoce brązu

Problematyka **epoki brązu**, rozpatrywana w kontekście interregionalnym – niezależnie od tego jakich obszarów dotyczyłoby to zagadnienie – jest niezwykle szeroka. Siłą rzeczy, nie da się jej przedstawić w krótkim, popularnonaukowym tekście, a dzieje się tak z kilku powodów. Po pierwsze jest to kwestia stanu badań, który możemy rozpatrywać nie tylko globalnie – w skali europejskiej czy krajowej, ale również w mniejszym zakresie – konkretnych krain geograficznych i regionów. Ponadto, wciąż obserwujemy przyrost **źródeł archeologicznych**, a wraz z nimi pojawiają się często nowe problemy badawcze oraz konieczność poszukiwania odpowiednich metod i narzędzi do ich naukowego opracowania. Po drugie – od wielu dziesięcioleci archeolodzy zajmujący się epoką brązu zmagają się z próbą synchronizacji istniejących **systemów chronologicznych** (odmiennych w wielu krajach, a nawet mających swoje regionalne odmiany i sposoby **periodyzacji** źródeł) oraz wypracowania w miarę spójnego systemu, który można by odnosić do tych samych czy podobnych procesów obserwowanych nieraz na bardzo odległych od siebie obszarach. Wreszcie, mówiąc o różnych wydarzeniach zachodzących w epoce brązu, należy mieć na uwadze „miejscową” specyfikę źródeł oraz dynamikę zmian kulturowych, która nierzadko ma swój charakterystyczny regionalny (a niekiedy wręcz „mikroregionalny”) wymiar. Gdy na jakimś terenie dochodzi do istotnej zmiany kulturowej lub pojawiają się różnego rodzaju wynalazki czy nowinki techniczne, to z pewnością będą się one rozprzestrzeniać na obszary położone dalej od swoistego „centrum”, ale zapewne pojawią się tam już nieco później. Trzeba także mieć na uwadze wcześniejsze podłoże kulturowe, lokalną tradycję, która w połączeniu z oddziaływaniem bliższych lub dalszych sąsiadów może dać zupełnie „inną jakość” w postaci nowych **ugrupowań kulturowych** albo kolejnych etapów w rozwoju istniejących wcześniej **kultur archeologicznych**. Procesy tego typu, a przede wszystkim możliwość ich obserwowania w źródłach, mają dla archeologów ogromne znaczenie. Dają wyobrażenie o ówczynie panujących relacjach pomiędzy społecznościami zamieszkującymi różne, nieraz dość odległe od siebie tereny. Pozwalają rekonstruować przebieg szlaków handlowych, a nierzadko pokazują, że owe grupy ludności, choć różnie przez archeologów nazywane, niejednokrotnie więcej łączy niż dzieli.

EPOKA NEOLITU – młodsza część epoki kamienia, datowana w Europie od VI do ok. poł. III tys. p.n.e. W okresie tym pojawia się uprawa roślin i hodowla zwierząt oraz zaczynają powstawać stałe zamieszkane osady. W neolicie rozwijały się nowe techniki obróbki kamienia (gładzenie powierzchni i wiercenie otworów).

OBSYDIAN – skała magmowa, złożona niemal wyłącznie ze szkliwa wulkanicznego, powstaje w wyniku natychmiastowego stygnięcia magmy. Przybiera barwę czarną, brunatną lub zielonkawą. Posiada charakterystyczny szklisty połysk.

EKUMENA – z j. greckiego: świat zaludniony; obszary na kuli ziemskiej stale zamieszkane i wykorzystywane gospodarczo przez człowieka.

Już te aspekty skłaniają do postawienia podstawowych pytań – czy o epoce brązu można wobec tego w ogóle mówić w szerszym, zwłaszcza interregionalnym kontekście? Czy można nakreślić jakiś jej ogólny obraz, skoro sama w sobie jest tak wielowymiarowa? Spróbujemy podjąć się tego zadania, a naszym głównym zamierzeniem jest przybliżenie Czytelnikowi najistotniejszych procesów, które zachodzą w owym czasie i powodują, że możemy już wtedy mówić o swego rodzaju „europejskiej wspólnotocie” kultur, wierzeń, idei. W tytule posłużyliśmy się hasłem, które akcentuje dwa światy – północny i południowy. W tym wypadku, pragniemy skupić się na dzisiejszym terytorium Polski (zwłaszcza jej południowo-wschodniej części) i Słowacji, które – choć przedzielone górskim pasmem Karpat – wcale nie są sobie tak odległe, jak mogłoby się wydawać. Jeszcze niedawno sądzono, że tego typu bariery powodowały, że społeczeństwa sprzed setek, a nawet tysięcy lat żyły w całkowitej izolacji. Dziś, po wielu latach badań, prowadzonych zarówno przez archeologów polskich i słowackich, dzięki wymianie myśli i licznym dyskusjom, wiemy już, że Karpaty nie stanowiły przeszkody nie do pokonania. Górskimi przełęczami wędrowali ludzie, a wraz z nimi nowe idee, pomysły, wytwory. Pamiętać trzeba, że owe transkarpackie kontakty nie charakteryzują wyłącznie **epoki brązu**. Ze strefy karpackiej znane są również zabytki z **epoki neolitu** (głównie siekiery **krzemienne** kultury amfor kulistych, w Polsce południowo-wschodniej datowanej od około 3200 do 2400 r. p.n.e.), co pokazuje, że tereny te były penetrowane – nawet jeśli w sposób epizodyczny – już wówczas. Bardzo interesująca jest również kwestia związana z pojawieniem się **obsydianu** na wielu stanowiskach z wczesnych faz neolitycznej kultury ceramiki wstęgowej rytej (VI–V tys. p.n.e.). Jest to surowiec występujący na pograniczu wschodniej Słowacji i północno-wschodnich Węgier, gdzie eksploatowany był przez tamtejszą ludność kultury wschodniej ceramiki linearnej. Prawie zawsze w kontekście znalezisk obsydianu archeolodzy natrafiają również na fragmenty naczyń związanych z tym ugrupowaniem. Zapewne więc można mówić, że ludność zamieszkująca w tym czasie tereny po północnej i południowej stronie Karpat utrzymywała stałe kontakty, do których mogło dochodzić przez przełęcze karpackie, zwłaszcza w okresie letnim, gdy wypasano stada owiec i kóz. Jednakże to właśnie w epoce brązu kontakty z zakarpackimi kulturami nabierają szczególnego znaczenia. Powstałe w Kotlinie Karpackiej ugrupowania już od początków epoki brązu odgrywają bardzo ważną rolę w transmisji rozmaitych wzorców kulturowych na zachód i północ. To tam powstają najważniejsze ośrodki metalurgiczne, a dynamicznie rozwijające się **ekumeny** osiągają coraz wyższe stadia rozwoju społeczno – gospodarczego.

Epoka brązu, zarówno przez archeologów polskich, jak i słowackich datowana jest na czasy przypadające pomiędzy 2300–800/700 r. p.n.e., niezależnie od tego jaki system chronologiczny byśmy przywołali. Jest to istotne o tyle, że znaczna część południowej i środkowej Europy posługuje się datowaniem wypracowanym przez niemieckiego archeologa **Paula Rei-**

neckego, zaś część północna Europy – systemem autorstwa szwedzkiego przyrodnika i prahistoryka **Oskara Monteliusa**. Obydwa schematy ulegały później różnym modyfikacjom (dla ziem polskich chronologię epoki brązu i wczesnej epoki żelaza opracował **Józef Kostrzewski**, który nawiązał do obydwu systemów chronologicznych i dokonał ich połączenia wydzielając pięć faz epoki brązu w nawiązaniu do systemu Oskara Monteliusa oraz dwie fazy okresu halsztackiego dla wczesnej epoki żelaza, podobnie jak uczynił to w swoim podziale Paul Reinecke). Inne systemy chronologiczne obowiązują natomiast w wielu krajach Europy zachodniej lub wschodniej czy na Wyspach Brytyjskich. Swoim systemem chronologicznym wypracowanym dla epoki brązu posługują się również archeolodzy węgierscy. Aktualnie, pomimo że wciąż bazujemy na dwóch wymienionych wyżej systemach, zwłaszcza w zakresie datowania względnego (tzn. poszczególnych faz epoki brązu, ale bez wskazania konkretnych lat kalendarzowych), to jednak trzeba mieć na uwadze istotne korekty, które dokonały się w ostatnich latach w odniesieniu do **chronologii** epoki brązu. Dawniej bowiem zakładano, że okres ten rozpoczyna się około 1800–1700 r. p.n.e., dziś natomiast wiemy już, że konieczne jest przesunięcie daty początkowej o kilkaset lat wstecz. Znamienne jest to, że dla południowo-wschodniej Polski bardziej zasadne jest stosowanie systemu „południowego” niż „północnego”, co w sytuacji rozważań o wspólnym dziedzictwie pogranicza polsko-słowackiego jest wielce znaczące.

Epoka brązu to przede wszystkim epoka istotnych zmian cywilizacyjnych, zwłaszcza ze względu na pojawienie się nowego, powszechnego surowca – metalu, a konkretnie brązu. W różnych miejscach Europy, zwłaszcza tam, gdzie znajdują się potrzebne do jego produkcji złoża miedzi i cyny, powstają prężnie działające ośrodki metalurgiczne. Ich wyroby trafiają nie tylko do miejsc blisko położonych, ale również na znacznie bardziej odległe tereny. Pojawia się swoista „moda” na używanie bardzo podobnych, a czasem wręcz identycznych przedmiotów. Są to narzędzia, elementy uzbrojenia, rozmaite przedmioty codziennego użytku oraz biżuteria i ozdoby. Niekiedy mamy do czynienia z ich miejscowymi naśladownictwami, a często także modyfikacjami (np. w zakresie ornamentu), które decydują o wydzielaniu poszczególnych podtypów, odmian i wariantów tych samych kategorii zabytków. Dla terenów przykarpackich, szczególne znaczenie miał tzw. węgiersko-siedmiogrodzki ośrodek metalurgiczny, który bazował na złożach rozmieszczonych w północno-wschodnich Węgrzech, zachodniej części Siedmiogrodu i w środkowej Słowacji. Jego wyroby przedostawały się na tereny dzisiejszych ziem polskich właśnie przez Karpaty, a następnie, z południa przenikały daleko na północ, aż na tereny Pomorza. Na terenach Polski południowo-wschodniej pojawiają się brązy, które należy łączyć właśnie z oddziaływaniami południowymi, zakarpackimi. Ich gromadne znaleziska zwane przez archeologów **skarbami**, dla epoki brązu mają znaczenie szczególne. Po pierwsze dlatego, że pozwalają z dość dużą dokładnością datować przedmioty pochodzące ze skarbu, zakładamy bowiem, że zdeponowane zostały jednocześnie. Po drugie, niezwykle ciekawe są kwestie związane z ich interpretacją. Przyczyny ukrywania skarbów są bardzo

KOSTRZEWSKI JÓZEF (1885–1969) – polski archeolog i muzeolog, twórca tzw. poznańskiej szkoły archeologicznej. Opracował system chronologii epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dla ziem polskich.

SKARB → **DEPOZYT** (s. 59).

złożone. Mogło być to przejawem bogacenia się niektórych osób (kupców, rzemieślników) i gromadzenia powstałych nadwyżek produkcyjnych. Lokalizacja takich znalezisk czasami pomaga nawet w rekonstrukcji przebiegu szlaków handlowych. Konieczność ukrycia wartościowych i pożądanых przedmiotów mogła również wiązać się z niespokojnymi czasami, w których dochodziło do rozmaitych kryzysów lub konfliktów. W każdej tego typu sytuacji wrócenie po kosztowności zapewne było już niemożliwe, dlatego współcześnie natrafiamy na tak ciekawe znaleziska. Wskazuje się również i na inne przyczyny, związane z wierzeniami i kulturą duchową – wówczas była to ofiara składana dla bóstwa. W tym wypadku niezwykle istotne jest miejsce zdeponowania skarbu. Gdy jest to środowisko wodne (bagno, jezioro czy rzeka), niemal z góry możemy wykluczyć możliwość powtórnego wydobywania skarbu. W takiej sytuacji kultowe motywy złożenia depozytu stają się wręcz oczywiste.

Dla Polski południowo-wschodniej, zwłaszcza gdy mówimy o strefie karpackiej, szczególne znaczenie mają skarby związane ze środowiskiem i oddziaływaniami **kultury pilińskiej**, którą wydzielamy na terenie północno-wschodnich Węgier, południowo-wschodniej i środkowej Słowacji w okresie między XVI a XIII stuleciem p.n.e. Dziś wiemy już, że przedstawiciele tej kultury obecni byli także po północnej stronie Karpat, choć wciąż trwają badania nad ustaleniem przynależności kulturowej wielu znalezisk, zwłaszcza ceramicznych. Związek tych znalezisk ze strefą południową jest bezsporny, ale nie zawsze w sposób pełny potrafimy je interpretować. Jest to zresztą częsty problem badawczy dotyczący terenów, na których mogło dochodzić do mieszania się różnych wpływów i elementów kulturowych, a południowa strefa Polski, zwłaszcza „transkarpacka” z pewnością temu kryterium odpowiada. Nieza-

leżnie od tych wątpliwości, z kulturą pilińską możemy wiązać co najmniej kilkanaście stanowisk rozmieszczonych w Polsce południowej i są to nie tylko tzw. **znaleziska luźne**, ale również osady i cmentarzyska, a także skarby. Przyjrzyjmy się tej ostatniej kategorii źródeł, z którą wiążą się najbardziej spektakularne zabytki. Mowa tu o bogatych depozytach okazałych

przedmiotów brązowych ze Stefkowej, pow. leski, Załęża, pow. jasielski, Radymna, pow. jaro-sławski oraz Rzepedzi, pow. sanocki. Skarb ze Stefkowej zawierał brązowe zdobione czekany, bransolety oraz naramienniki. Jego datowanie przypada na XV w. p.n.e., a związek wymienionych zabytków z południem i zakarpackimi ośrodkami metalurgicznymi jest bezsprzeczny. Podobne znaleziska na terenie Słowacji wiązane są z tzw. **horyzontem skarbów** Drevenik Blh. O horyzontach skarbów mówimy wówczas, gdy deponowane są na większą (niekiedy masową) skalę. Zazwyczaj ma to związek z konkretnymi wydarzeniami i – jak twierdzą specjaliści zajmujący się tą problematyką – nie zawsze musi oznaczać stan faktycznego zagrożenia. Niekiedy może to być po prostu przejaw bogacenia się społeczeństwa i chęci zabezpieczenia zgromadzonych kosztowności. Horyzont skarbów wiąże się zazwyczaj z dość wąskim odcinkiem czasu (to dlatego archeolodzy mają możliwość obserwowania swoistej „mody” na określone kategorie przedmiotów oraz zachodzących w niej, wraz z upływem czasu zmian) i dość ograniczonym terytorium, które często jest jednoznaczne z zasięgiem konkretnej kultury archeologicznej. Potwierdza to przede wszystkim powtarzalność form zabytków, którą

obserwujemy w skarbach z poszczególnych horyzontów. Trzeba także pamiętać, że kiedy mówimy o skarbach przedmiotów importowanych, dobrze jest się odnieść do ustaleń chronologicznych obowiązujących dla ich macierzystego, „wyjściowego” terenu (zwłaszcza, jeśli **datowania absolutne** są tam bardziej precyzyjne). A zatem, w sytuacji, gdy analizujemy skarby zlokalizowane na terenie dzisiejszych ziem polskich, które zawierają przedmioty o wyraźnie południowym (w tym wypadku pilińskim) pochodzeniu, wskazanie nazw horyzontów skarbów obowiązujących na Słowacji czy Węgrzech, jest jak najbardziej uzasadnione i potrzebne. Oprócz skarbu ze Stefkowej, należy wspomnieć jeszcze o dwóch innych depozytach – są to znaleziska z Załęża i Radymna. Tu również mamy do czynienia z wyraźnymi oddziaływaniami południowymi, choć przypadającymi na nieco późniejsze czasy – XIV–XIII w. p.n.e. Przedmioty wchodzące w skład tych skarbów wyróżnia niezwykle różnorodność form. Są to sierpy, charakterystyczne naramienniki z dużymi spiralnymi tarczkami, bransolety, blaszkowate tarczki oraz wisiorki trąbkowate i druciane paciorki. Wspomniane skarby, podobnie jak depozyt ze Stefkowej, również mają swoje odpowiedniki w strefie zakarpackiej. Na terenie Słowacji podobne znaleziska łączone są z horyzontem Rimavska Sobota i metalurgicznym centrum kultury pilińskiej. Nie inaczej jest w przypadku skarbu z Rzepedzi – tu mamy do czynienia z brązowym czekanem oraz okazałą bransoletą i spiralnymi ozdobami obręczowymi złożonymi w glinianym naczyniu (niestety zachowało się tylko fragmentarycznie), które pozwalają wiązać znalezisko ze sło-

DATOWANIE ABSOLUTNE → DATOWANIE BEZWZGLĘDNE – określenie wieku w jednostkach czasu, które można przeliczyć na lata kalendarzowe.

ZNALEZISKO LUŻNE – zabytek ruchomy znaleziony poza kontekstem.

Załęże, pow. jasielski – skarb przedmiotów brązowych (archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie)

Załęże, pow. Jasło – depot bronzových predmetov (archív Okresného múzea v Rzeszove)

Załęże, Jasło district – the hoard of bronze items (the archive of the District Museum in Rzeszów)

wackimi horyzontami Rimavska Sobota i Buzica, datowanymi na XIII–XII w. p.n.e. Sam skarb z Rzepedzi datowany jest natomiast w granicach XIII stulecia p.n.e. Można oczywiście i w tym przypadku zastanawiać się w jaki sposób omawiane znaleziska trafiły na ziemie polskie. Jeśli powiążemy je z fizyczną obecnością przedstawicieli kultury pilińskiej, to nie bez znaczenia byłby tu szlak łączący tereny dzisiejszej Słowacji z dorzeczem górnego Sanu, biegnący przez Przełęcz Łupkowską, oddaloną od Rzepedzi zaledwie o 15 km.

Kiedy mówimy o wspólnocie idei, nie sposób nie wspomnieć również o rozprzestrzenieniu się **kremacji**. Pojawienie się ciałopalenia jako dominującej formy obrządku pogrzebowego to swoisty fenomen epoki brązu. Idea ta, wywodząca się ze strefy anatolijsko-bałkańskiej, zjednoczyła potężne obszary dzisiejszej Europy, choć wciąż będziemy tu identyfikować różne kultury archeologiczne. Powstają wielkie cmentarzyska z urnami (zwane **polami popielnicowymi**, stąd mówimy o kompleksie kultur pól popielnicowych), a nowy zwyczaj chowania zmarłych, jak i nowa religia (kult i symbolika ognia mającego zdolność przekształcania materii, **kult solarny**), musiały być na tyle atrakcyjne, że stały się niemal powszechnie obowiązującymi na wiele wieków. Trzeba jednocześnie pamiętać, że lokalnie będziemy obser-

wować różne odmiany ciałopalenia, wyróżniające poszczególne kultury archeologiczne lub nawet ich miejscowe odmiany (tzw. grupy kulturowe), jednakże sama idea kremacji będzie tą powszechnie obowiązującą. Niewykluczone, że także i w tym procesie kultura pilińska odegrała znaczącą rolę, bowiem jest traktowana jako jedna z najwcześniejszych przedstawicieli środkowoeuropejskiego kompleksu kultur pól popielnicowych, a tym samym jako swoisty nośnik i przekaziciel nowej religii i wierzeń. Ponownie zatem możemy wskazać kolejny element wspólny, łączący społeczności zamieszkujące tereny po północnej i południowej stronie Karpat. Oto bowiem cmentarzyska ciałopalne kultury pilińskiej nie różnią się niemal niczym od tych, które znamy z terenów dzisiejszych ziem polskich. Są to wielkie nekropole z popielnicami, do których wkładano spalone szczątki zmarłych. Na południu, największe z nich liczą ponad 1000 grobów, jak np. cmentarzysko w Radzowcach, okr. Lučenec z 1334 pochówkami. Do wnętrza popielnicy składano przedmioty brązowe, zaś obok popielnicy składano dodatkowe naczynia, tzw. przystawki, które mogły stanowić wyposażenie zmarłego na drogę w zaświaty lub odgrywać istotną rolę w samym obrzędzie związanym z aktem pochówku. Niekiedy spotyka się również **groby bezpopielnicowe**, czyli takie, gdy spalone szczątki zmarłego składane były bezpośrednio w ziemi. Część grobów posiadała również kamienne obstawy, a niektóre z nich być może nawet przykryte były małymi ziemnymi nasypami. W zasadzie tylko te ostatnie aspekty odróżniają cmentarzyska i groby popielnicowe rejestrowane na północ od Karpat, gdzie **kurhany** lub kamienne konstrukcje jak dotąd, nie były spotykane. Tu również, bardzo wyraźnie zaznacza się obecność kultur związanych z wielkim kompleksem pól popielnicowych. Jego przedstawicielką na terenie ziem polskich jest kultura łużycka, zaś w Polsce południowo-wschodniej – **tarnobrzaska kultura łużycka**. Cmentarzyska tej jednostki kulturowej są bardzo dobrze rozpoznane (z samych badań wykopaliskowych znamy ich kilkadziesiąt), a przy tym dość rozległe. Największe nekropole to Paluchy, pow. przeworski z 1500 grobami czy Bachórz–Chodorówka, pow. rzeszowski lub Pysznica, pow. stalowowolski (blisko 800 grobów na każdej z nich). Nieco mniejsze nekropole liczą po 300–200 grobów, zaś te najmniejsze – po kilkadziesiąt. Forma pochówku – powtarzalna i charakterystyczna – to popielnica ze spalonymi kośćmi, towarzyszące jej przystawki lub inne dary grobowe najczęściej wkładane do wnętrza urny. Rejestrowane są również pochówki bezpopielnicowe oraz groby szkieletowe, które bywają dość bogato wyposażone. Ten ostatni typ pochówku charakterystyczny jest dla najwcześniejszej fazy tarnobrzесkiej kultury łużyckiej, kiedy dopiero wykształcają się jej zasadnicze cechy i jest przejawem połączenia dwóch tradycji – starej, z **inhumacją** i nowej – z ciałopaleniem. Ten **birytualny** epizod w obrzędku pogrzebowym tarnobrzесkiej kultury łużyckiej trwa dość krótko, a przy tym wydaje

GRÓB BEZPOPIELNICOWY → GRÓB JAMOWY – grób, w którym spalone szczątki zmarłego układano bezpośrednio w wykopanej jamie ziemnej, bez użycia urny.

KURHAN → GRÓB KURHANOWY – z nasypem ziemnym nad pochówkiem zmarłego.

TARNOBRZESKA KULTURA ŁUŻYCKA – kultura archeologiczna datowana od środkowej epoki brązu po wczesną epokę żelaza, wyróżniana na terenie południowo-wschodniej Polski. Jej nazwa pochodzi od odkryć dokonanych w okolicach Tarnobrzega. Specyficzne cechy wynikające z kontaktów z innymi kręgami kulturowymi pozwoliły na wyodrębnienie jej z większego zjawiska, czyli kultury łużyckiej. Ludność tarnobrzесkiej kultury łużyckiej zamieszkiwała osiedla otwarte. Zmarłych palono, a ich szczątki najczęściej składano w grobach popielnicowych, rzadziej w jamowych. Znane są także pochówki szkieletowe z początkowej fazy rozwoju tej kultury. Wśród odkrywanych zabytków znajdują się, m.in. rozmaite brązowe ozdoby, części stroju, narzędzia, a także różnorodnie zdobione naczynia gliniane.

INHUMACJA – szkieletowy obrządek pogrzebowy (przeciwieństwo kremacji).

BIRYTUALIZM – stosowanie w obrządku pogrzebowym zarówno kremacji, jak i inhumacji.

KULTURA TRZCINIECKA – kultura archeologiczna datowana na starszą i środkową epokę brązu. Jej ślady odkrywane są na terenie dzisiejszej środkowej, wschodniej i południowej Polski oraz na terytorium Ukrainy. Nazwa pochodzi od miejscowości Trzciniec (woj. lubelskie). Ludność tej kultury stosowała zróżnicowany obrządek pogrzebowy (groby płaskie i nasypy ziemne, czyli kurhany; kremację, inhumację i birytualizm; groby popielnicowe i jamowe). W czasie badań archeologicznych odkryto zarówno pozostałości dużych i stale zamieszkiwanych osad tej społeczności, jak i mniejsze stanowiska archeologiczne o charakterze obozowisk. Do wyróżniających się zabytków tej kultury należą zdobione gliniane naczynia o pogrubionej i skośnie ściętej, fasetowanej krawędzi.

TRZCINICA – wieś w Polsce położona w woj. podkarpackim, w pow. jasielskim, w gm. Jasło. Miejscowość leży nad rzeką Ropą. Znajduje się tam skansen archeologiczny „Karpacka Troja”, stanowiący oddział Muzeum Podkarpackiego w Krośnie. Powstał on w miejscu odkrycia jednego z najstarszych grodzisk w Polsce, zwanego Wałami Królewskimi. Początki grodu sięgają wczesnej epoki brązu i łączone są z ludnością tzw. grupy pleszowskiej. Kolejnymi mieszkańcami grodu w Trzcinicy byli przedstawiciele kultury otomańskiej i plemiona z okresu wczesnego średniowiecza. Adres: 38–207 Przysiek, Trzcinica 646.

rencji osadniczych (związanych zresztą ściśle z modelem gospodarki, nastawionym zarówno na rolnictwo, jak i hodowlę) jest **kultura trzciniecka** datowana na XVII–XIII w. p.n.e., znana zresztą nie tylko z Polski południowo-wschodniej (zajmowała rozległe tereny Polski środkowej, południowej i wschodniej). W strefie karpackiej sytuacja jest jednak znacznie bardziej skomplikowana, przede wszystkim za sprawą niedawnych odkryć w Trzcinicy, pow. jasielski. Okazało się, że mamy tu do czynienia z zupełnie nową jednostką kulturową, bardzo dobrze rozpoznaną po południowej stronie Karpat. Chodzi o **kulturę Otomani–Füzesabony** zajmującą tereny dzisiejszej Słowacji, Rumunii i Węgier. **Osada obronna w Trzcinicy** z umocnieniami w postaci wałów oraz bramą wjazdową i pozostałościami domostw, datowana jest na XVI–XV w. p.n.e., a więc jest współczesna kulturze trzcinieckiej. Mamy więc zupełnie nową jakość, nie tylko w kontekście odmiennej jednostki kulturowej, ale również fizycznej obecności ludności przybyłej z południa, z innego kręgu kulturowego, w dodatku czerpiącego wzorce ze świata śródziemnomorskiego. Jest bardzo prawdopodobne, że pojawienie się na tere-

się, że znaczenie ciałopalenia od początku było bardzo duże, ponieważ inhumacja dość szybko zanika, zaś nowe zwyczaje pogrzebowe i kremacja stają się powszechnie obowiązującymi (w dodatku na bardzo długi czas, bo w zasadzie aż do czasów chrześcijańskich).

Również charakter osadnictwa i wzorców osadniczych podlega znacznej unifikacji, w szczególności, gdy mówimy o kulturach zaliczanych do kompleksu pól popielnicowych. Są to **osady otwarte**, sytuowane blisko cieków wodnych, tworzące większe zgrupowania w formie regionalnej sieci osadniczej. Dodatkowo, rozwinięta metalurgia i wysoko wyspecjalizowane warsztaty brązownicze, tak charakterystyczne dla kultury pilińskiej, w owej sieci osadniczej mają znaczenie szczególne. To one decydują o funkcjonowaniu swoistego centrum kulturowego, rozwijaniu dalekosiężnych kontaktów i rozchodzeniu się wzorców kulturowych na rozległe tereny. Jako przykład można tu przytoczyć stanowiska kultury pilińskiej z Kotliny Koszyckiej. Po północnej stronie Karpat nie możemy wskazać na istnienie podobnych ośrodków metalurgicznych, ale sieć osadnicza jest tu dobrze rozwinięta i ma uporządkowany układ. Charakterystyka osadnictwa kultur epoki brązu jest jednak znacznie bardziej złożona. Dotychczasowe badania pokazują, że społeczności pradziejowe zajmowały tereny o różnych parametrach środowiskowych i nie zawsze trzymały się ściśle określonych reguł w organizacji przestrzeni osadniczej. Znamy przecież nie tylko rozległe osady, ale również krótkotrwale zajmowane obozowiska czy miejsca zasiedlane tylko sezonowo. Doskonałym przykładem takich właśnie prefe-

nie ziem polskich przedstawicieli kultury Otomani i założenie obronnej osady w Trzcinicy związane jest z potrzebą zabezpieczenia szlaków handlowych biegnących wzdłuż karpackich przełęczy. Wiemy również, że dwie współczesne sobie jednostki – kultura trzciniecka i kultura otomańska nie funkcjonowały w izolacji, pomimo, że były tak bardzo różne, choć charakter ich wzajemnych kontaktów wciąż nie został w pełni wyjaśniony. Taki synkretyzm, a więc mieszanie się elementów, wpływów i wzorców z różnych kultur, czasem dość odległych i genetycznie odrębnych jest bardzo charakterystyczny dla terenów będących swoistymi pograniczami kulturowymi. Niewątpliwie, strefa transkarpacka, zarówno jej południowa, jak i północna część oraz zachodzące tam procesy kulturotwórcze bardzo dobrze komponują się z omawianym zjawiskiem, a ponadto mają charakter ciągły i przez wiele stuleci trwają nieprzerwanie. Świadczyć o tym mogą identyfikowane w Polsce południowo-wschodniej elementy kolejnych jednostek kulturowych, występujących na terenach Siedmiogrodu, Rumunii, Ukrainy oraz Słowacji. Mowa tu m.in. o **kulturze Gáva**, której przedstawiciele z całą pewnością pojawili się po północnej stronie Karpat. Obecność ta ma dwa różne oblicza, bowiem z jednej strony dotyczy stanowisk rozlokowanych w strefie karpackiej, jak np. Wietrzno, pow. krośnieński, Hłomcza, pow. sanocki, Sanok–Olchowce, pow. *loco* czy Niepla, pow. jasielski. Z drugiej zaś, materiały gawskie pojawiają się w wyraźnie miejscowym kontekście, czyli związanym ze wspomnianą już tarnobrzeską kulturą łużycką. Z cmentarzysk tej jednostki kulturowej znane są bowiem naczynia wazowate z wysokimi szyjkami, baniastymi brzuścami, mocno wychylonymi na zewnątrz krawędziami wylewu i bogatą ornamentyką. Tego typu formy, charakterystyczne dla kultury Gáva, znane są z cmentarzysk w Bachórze–Chodorówce, pow. rzeszowski, Grodziska Dolnego, pow. leżajski i Dębiny, pow. łańcucki. W kilku grobach omawiane naczynia pełniły funkcję popielnic, a ponadto wiele przedmiotów brązowych znanych z tarnobrzeskiej kultury łużyckiej wykazuje wyraźne nawiązania do wytwórczości metalurgicznej typowej dla kultury Gáva. Związki obu wymienionych kultur są więc bezsporne, natomiast charakter tych kontaktów, zwłaszcza w strefie południowej (karpackiej) i północnej (objętej zwartym zasięgiem tarnobrzeskiej kultury łużyckiej) wymaga dalszych analiz.

Z całą pewnością można stwierdzić, że stan badań dotyczący strefy transkarpackiej i polsko-słowackiego pogranicza kulturowego nie jest zadawa-

Dębina, pow. łańcucki – zdobione naczynie gliniane (fot. A. Voľanská)

Dębina, pow. łańcut – zdobená hlinená nádoba (fot. A. Voľanská)

Dębina, łańcut district – an ornamented pottery vessel (photo: A. Voľanská)

lający. Pomimo, że potrafimy wskazać cały szereg stanowisk z materiałami o cechach zakarpac- kich, a nawet powiązać je z konkretnymi jednostkami kulturowymi, to charakter wzajemnych kontaktów czy interpretacja niektórych procesów wciąż pozostają niewyjaśnione. Inicjatywy, które w założeniu mogą przybliżyć tę problematykę są zatem bardzo potrzebne, zwłaszcza jeśli mają na celu również popularyzację specjalistycznej wiedzy oraz zaprezentowanie jej osobom na co dzień nie związanym zawodowo z archeologią. Program badań archeologicz- nych polsko-słowackiego pogranicza prowadzony w ramach projektu Interreg, odpowiada tym kryteriom. Ilustruje również aktualny stan wiedzy i może stanowić dobry punkt wyjścia dla kolejnych analiz i badań naukowych, zwłaszcza, że dotyczył tylko jednego wycinka pra- dziejów – epoki brązu. Pomimo, że jest to okres w pewnym sensie przełomowy w skali arche- ologii europejskiej, to jednak, jest tylko jednym z etapów w kontaktach na linii Północ–Połu- dnie, które w źródłach archeologicznych czytelne są zarówno w starszych, jak i młodszych

epokach. Na zakończenie zacytujmy słowa autorstwa profesora **Jana Machnika**, tak dobitnie wskazujące na potrzebę prowa- dzenia badań nad pograniczami kulturowymi (...) *które jak się okazuje, nie tyle dzielą, ile bardziej może łączą*.

MACHNIK JAN – polski archeolog, wybitny specjalista w dziedzinie neo- litu i wczesnej epoki brązu.

Blajer W.

2013 *Młodsza epoka brązu na ziemiach polskich w świetle badań nad skarbami*, Kraków.

Blajer W., Szpunar A.

1981 O możliwościach wydzielania horyzontów skarbów brązowych na obszarze Polski, „Ar- cheologia Polski”, t. 26 (1981), z. 2, s. 295–320.

Czopek S.

2002 Inhumacja i kremacja na cmentarzyskach grupy tarnobrzeskiej, [w:] Wrzesiński J. (red.), *Popiół i kość* (= Funeralia Lednickie, t. 4), Sobótka–Wrocław, s. 231–246.

2003 *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów.

Czopek S. (red.)

2011 *Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy*, Rzeszów.

Gancarski J. (red)

2003 *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich*, Krosno.

Gedl M.

1980 *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna, cz. 3. Epoka brązu i wczesna epoka że- laza w Europie*, Kraków.

Furmánek V. (red.)

2015 *Staré Slovensko, 4. Doba bronzová*, Nitra.

Kaczanowski P., Kozłowski J. K.

1998 *Wielka historia Polski, t. 1: Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Kraków.

Kmiecński J. (red.)

1989 *Pradzieje ziem polskich, t. 1: Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego, cz. 2: Epoka brązu i początki epoki żelaza*, Warszawa–Łódź.

Kozłowski J. K.

1999 *Encyklopedia historyczna świata, t. 1: Prehistoria*, Kraków.

Machnik J.

2011 Znaczenie archeologicznych badań ratowniczych na trasie planowanej budowy auto- strady A4 na odcinku Przeworsk–Radymno dla znajomości problematyki schyłku neo- litu i początków epoki brązu, [w:] Czopek S. (red.), *Autostradą w przeszłość. Katalog wy- stawy*, Rzeszów, s. 61–78.

Trepcza, pow. sanocki – siekierka (znalezisko z osady obronnej), kultura Otomani. Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku

Trepcza, pow. Sanok – sekerka (obronná osada), kultura Otomani. Zbiorkový fond Historického múzea v Sanoku

Trepcza, Sanok district – an axe (fortified settlement), Otomani culture. Collection: Historical Museum in Sanok

Katarzyna Trybała-Zawiślak
Tomasz Tokarczyk

Dr Katarzyna Trybała-Zawiślak
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
katarzyna.trybala@archeologia.rzeszow.pl

Mgr Tomasz Tokarczyk
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
tomasz.tokarczyk@gmail.com

Medzi Severom a Juhom
– interregionálne spoločenstvo
kultúr a ideí v dobe bronzovej

Problematika **doby bronzovej**, posudzovaná v interregionálnom kontexte – bez ohľadu na to akých oblastí by sa táto otázka týkala – je nezvyčajne široká. Mimochodom, nedá sa ju predstaviť v krátkom, populárno-náučnom texte, a deje sa tak z niekoľkých dôvodov. Po prvé, je to otázka stavu výskumov, ktorý môžeme posudzovať nielen globálne – v európskom, či celoštátnom meradle, ale takisto ešte v menšom meradle – konkrétnych geografických oblastí a regiónov. Navyše, stále sme svedkami prírastkov v **archeologických prameňoch**, a spolu s nimi sa objavujú často nové výskumné problémy, ako aj nevyhnutnosť hľadať patričné metódy a nástroje ich vedeckého spracovania. Po druhé – mnoho desaťročí archeológovia zaoberajúci sa bronzovou dobou zápasia s pokusom synchronizovať existujúce **chronologické systémy** (odlišné v mnohých krajinách, ba dokonca majúce svoje regionálne podoby a spôsoby **periodizácie** prameňov) a vyvinúť relatívne koherentný systém, ktorý by sa mohol vzťahovať na rovnaké alebo podobné procesy, ktoré sa niekedy pozorujú vo veľmi od seba vzdialených oblastiach. Nakoniec, keď hovoríme o rôznych udalostiach, vyskytujúcich sa v dobe bronzovej, je potrebné mať na pamäti „miestnu“ špecifickosť prameňov a dynamiku kultúrnych zmien, ktorá často má svoj charakteristický regionálny (a niekedy aj „mikroregionálny“) rozmer. Keď na ktoromsi území dochádza k výraznej kultúrnej zmene alebo objavujú sa rôzne druhy vynálezov alebo technických novinek, tak určite sa rozšíria do oblastí, ktoré sú ďaleko od konkrétneho „centra“, ale určite sa tam objavia trochu neskôr. Treba si tiež uvedomiť skoršie kultúrne podložie, lokálnu tradíciu, ktorá v spojení s pôsobením bližších alebo vzdialenejších susedov môže priniesť úplne „inú kvalitu“ v podobe nových **kultúrnych zoskupení** alebo ďalších fáz v rozvoji skôr existujúcich **archeologických kultúr**. Procesy tohto typu, a predovšetkým možnosť ich pozorovania v archeologických prameňoch, majú pre archeológov ohromný význam. Dávajú predstavu o vtedy panujúcich vzťahoch medzi komunitami obývajúcimi rôzne, často vzdialené od seba územia. Umožňujú rekonštruovať priebeh obchodných ciest a nezriedka ukazujú, že tieto skupiny obyvateľstva, hoci ich archeológovia nazývajú rôznym spôsobom, neraz viac spájajú ako rozdeľujú.

Už tieto aspekty nabádajú položiť základné otázky – či o dobe bronzovej v tej súvislosti možno vo všeobecnosti hovoriť v širšom, zvlášť interregionálnom kontexte? Či sa dá nakres-

NEOLIT – mladšia časť doby kamennej. Datovaná v Európe od 6. do 2. polovice 5. tis. pr. n. l. V tomto období sa objavuje pestovanie rastlín a chov zvierat a začínajú vznikať stálo obývané osady. V neolite sa vyvíjali nové techniky opracovania kameňa (vyhladenie povrchu a vŕtanie otvorov).

OBSIDIÁN – vyvretá hornina zložená takmer výlučne z vulkanickej viskózy, vznikla v dôsledku okamžitého tuhnutia magmy. Má čiernu, šedú alebo zelenkastú farbu. Je charakteristického skleneného lesku.

EKUMÉNA – z gréčtiny: obývaný svet; oblasti na zemeguli trvalo obývané a hospodársky využívané človekom.

liť nejaký jej celkový obraz, keď sama o sebe je taká mnoho-rozmerná? Pokúsime sa túto úlohu zvládnuť a naším hlavným cieľom je oboznámiť čitateľa s najdôležitejšími procesmi, ktoré v tom čase prebiehali a spôsobili, že už vtedy môžeme hovoriť o svojom druhu „európskom spoločenstve” kultúr, vierovyznaní, myšlienok. V názve sme použili slogan, ktorý zdôrazňuje dva svety – severný a južný. V tomto prípade sa pousilujeme sústrediť sa na dnešné teritórium Poľska (zvlášť jeho juhovýchodnú časť) a Slovenska, ktoré – hoci rozdelené horským pásmom Karpát – vôbec nie sú od seba také vzdialené, ako by sa to mohlo zdať. Ešte nedávno sa myslelo, že bariéry tohto druhu spôsobovali, že komunity pred stovkami, ba dokonca tisíckami rokov žili v úplnej izolácii. Dnes, po mnohých rokoch výskumov, vykonaných tak poľskými, ako aj slovenskými archeológmi, vďaka výmene názorov a početným diskusiám

vieme už, že Karpaty nepredstavovali neprekonateľné prekážky. Horskými priesmykmi putovali ľudia a spolu s nimi nové myšlienky, nápady, výrobky. Treba si uvedomiť, že tieto transkarpatské kontakty nie sú vlastné výlučne dobe bronzovej. Z karpatskej zóny sú známe tiež pamiatky z **neolitu** (hlavne sekery z pazúrika kultúry gulovitých amfor, v juhovýchodnom Poľsku datovanej približne do rokov 3200 až 2400 r. pr. n. l.), čo ukazuje, že tieto územia boli osídľované – dokonca ak len epizodne – už vtedy. Veľmi zaujímavá je tiež záležitosť spojená s výskytom **obsidiánu** na mnohých miestach zo skorších fáz neolitickej kultúry s rytou lineárnou keramikou (6.–5. tis. pr. n. l.). Ide o surovinu vyskytujúcu sa v pohraničí východného Slovenska a severovýchodného Maďarska, kde bola využívaná obyvateľstvom z mladšej doby kamennej. Práve vždy v kontexte nálezísk obsidiánu archeológovia natrafia taktiež na fragmenty nádob s tamojším pôvodom. Určite teda možno hovoriť, že obyvateľstvo žijúce v tom čase na území severnej a južnej strany Karpát udržiavalo stále kontakty, ku ktorým mohlo dochádzať cez karpatské priesmyky, zvlášť v letnom období, keď boli na pastve stáda oviec a kôz. Takže vlastne v dobe bronzovej kontakty so zakarpatskými kultúrami naberajú zvláštny význam. V Karpatskej kotline vzniknuté spoločenstvá už od začiatkov doby bronzovej zohrávajú veľmi dôležitú rolu v odovzdávaní rozmanitých kultúrnych vzorov na západ a sever. Takisto tam vznikajú najdôležitejšie metalurgické centrá a dynamicky sa rozvíjajúce **ekumény** dosahujú čoraz vyššie štádiá sociálno-ekonomického rozvoja.

Dobu bronzovú, tak poľskí archeológovia, ako aj slovenskí datujú do čias medzi rokmi 2300 a 800/700 pr. n. l., bez ohľadu na to aký, chronologický systém by sme zvolili. Je to o to dôležitejšie, že značná časť južnej a strednej Európy používa datovanie vypracované nemeckým archeológom **Paulom Reineckem**, avšak severná časť Európy – systém, ktorého autorom je švédsky prírodopisec a prehistorik **Oscar Montelius**. Obe schémy prešli neskôr rôznymi modifikáciami (pre poľské krajiny chronológiu doby bronzovej a ranej doby železnej vypracoval **Józef Kostrzewski**, ktorý nadviazal na oba chronologické systémy a prepoжил ich vyčlenením piatich fáz doby bronzovej v nadväznosti na systém Oskara Monteliusa a dve

fázy halštatského obdobia pre ranú dobu železnú, podobne ako to urobil vo svojom členení Paul Reinecke). Iné chronologické systémy platia pritom v mnohých krajinách západnej alebo východnej Európy či na Britských ostrovoch. Svoj chronologický systém vypracovaný pre dobu bronzovú používajú tiež maďarskí archeológovia. Aktuálne i napriek tomu, že stále si zakladáme na dvoch vyššie spomenutých systémoch, predsa len treba mať na pamäti dôležité úpravy, ktoré boli vykonané v posledných rokoch vo vzťahu k **chronológii** doby bronzovej. Dávnejšie sa predpokladalo, že toto obdobie sa začína okolo roku 1800–1700 pr. n. l., ale dnes už vieme, že je potrebné posunúť počiatočný dátum späť o niekoľko sto rokov. Charakteristické pri tom je to, že pre juhovýchodné Poľsko je podstatnejšie uplatnenie systému „južného” než „severného”, čo pri uvažovaní o spoločnom dedičstve poľsko-slovenského pohraničia je veľmi významné.

Doba bronzová je predovšetkým dobou podstatných civilizačných zmien, zvlášť z pohľadu toho, že sa objavila nová, univerzálna surovina – kov, konkrétne bronz. V rôznych častiach Európy, najmä tam, kde sú na jeho výrobu potrebné ložiská medi a cínu, vznikajú dynamicky sa rozvíjajúce metalurgické centrá. Ich výrobky sa dostávajú nielen na blízko položené miesta, ale aj do podstatne vzdialenejších oblastí. Objavuje sa osobitná „móda” na používanie veľmi podobných a niekedy aj identických predmetov. Sú to nástroje, prvky výzbroje, rôzne predmety každodennej potreby a šperky a ozdoby. Niekedy máme do činenia s miestnymi imitáciami a často aj modifikáciami (napr. v oblasti ornamentov), ktoré rozhodujú o vyčleňovaní sa jednotlivých podtypov, druhov a variantov tých istých kategórií pamiatok. Pre prikarpatské oblasti zvláštny význam malo tzv. uhorsko-sedmohradské hutnícke centrum, ktoré bolo založené na ložiskách nachádzajúcich sa v severovýchodnom Uhorsku, v západnej časti Sedmohradska a na strednom Slovensku. Jeho výrobky sa dostávali na územie dnešných poľských území cez Karpaty a potom z juhu prenikali ďaleko na sever až do oblastí Pomoránska. Na území juhovýchodného Poľska sa objavujú bronzы, ktoré treba spájať vlastne s južnými, zakarpatskými vplyvmi. Ich hromadné náleziská, nazývané archeológmi **depotmi**, pre dobu bronzovú majú zvláštny význam. Po prvé preto, že umožňujú s pomerne veľkou presnosťou datovať predmety pochádzajúce z depotu. Predpokladáme totiž, že boli uložené v rovnakom čase. Po druhé, nezvyčajne zaujímavé sú otázky spojené s ich interpretáciou. Príčiny schovávania depotov sú veľmi zložité. Mohol byť to prejav bohatnutia niektorých osôb (kupcov, remeselníkov) a hromadenia vzniknutej nadprodukcie. Lokalizácia takýchto nálezov niekedy pomáha dokonca pri rekonštrukcii trás obchodných ciest. Nutnosť skryť cenné a požadované predmety mohla byť spojená aj s nepokojnými časmi, v ktorých sa vyskytli rôzne krízy alebo konflikty. V každej takejto situácii bol návrat po cennosti pravdepodobne už nemožný, preto dnes natrafíme na také zaujímavé náleziská. Núkajú sa tiež iné príčiny, spojené s vierovyznaniami a duchovnou kultúrou – vtedy to bola obeta pre božstvo. V takomto prípade je miesto uloženia depotu mimoriadne dôležité. Ak ide o vodné prostredie (močiare, jazero alebo rieka), takmer vopred vylúčime možnosť opätovného získania depotu. V takejto situácii sú kultové motívy uloženia cenného vkladu jednoducho zrejmé.

KOSTRZEWSKI JÓZEF (1885–1969) – poľský archeológ a muzeológ, tvorca tzv. poznanskej archeologickej školy. Vypracoval systém chronológie bronzovej doby a ranej železnej doby pre poľské územ.

Pre juhovýchodné Poľsko, zvlášť ak hovoríme o karpatskej zóne, špecifický význam majú depoty spojené s prostredím a pôsobením **pilinskej kultúry**, ktorú vyčleňujeme na území severovýchodného Maďarska, juhovýchodného a stredného Slovenska v období medzi 16. a 13. st. pr. n. l.. Dnes už vieme, že predstavitelia tejto kultúry boli prítomní taktiež na severnej strane Karpát, hoci stále trvajú výskumy zistenia kultúrneho pôvodu mnohých nálezísk, zvlášť keramických. Ich previazanie s južnou zónou je nesporné, ale nie vždy sme schopní ich interpretovať v plnom rozsahu. To je koniec koncov častým výskumným problémom v oblastiach, v ktorých by mohlo dochádzať k miešaniu rôznych kultúrnych vplyvov a prvkov a južná zóna Poľska, predovšetkým „transkarpatská“, určite vyhovuje tomuto kritériu. Bez ohľadu na tieto pochybnosti môžeme s pilinskou kultúrou spájať aspoň niekoľko desiatok nálezísk

VOLNÝ NÁLEZ – hnutelná pamiatka nájdená mimo vykopávkový kontext.

nachádzajúcich sa v južnom Poľsku a ide nielen o tzv. **volné nálezy**, ale aj osady a pohrebiská, ako aj depoty. Pozrime sa na tú poslednú kategóriu prameňov, s ktorou sa spájajú najviac spektakulárne pamiatky. Reč je o bohatých depozitoch nádherných bronzových predmetov zo Stefkowej, poviät Lesko, Załęża, poviät Jasło, Radymna, poviät Jarosław a Rzepedze,

poviät Sanok. Poklad zo Stefkowej obsahoval bronzové ozdobené čakany, náramky a ramenné popruhy. Jeho datovanie spadá do 15. st. pr. n. l., a prepojenie uvedených pamiatok s juhom a zakarpatskými metalurgickými centrami je nesporné. Podobné náleziská na území Slovenska sú spojené s tzv. **horizontom depotov** Drevenik Blh, nazvanom tak podľa jedného z miest nálezu. O horizontoch depotov hovoríme vtedy, keď sú deponované vo väčšej (niekedy masovej) miere. Zvyčajne to má súvis s konkrétnymi udalosťami a – ako tvrdia odborníci – zaoberajúci sa touto problematikou – nie vždy musí znamenať stav faktického ohrozenia. Niekedy môže to byť jednoducho prejav bohatnutia spoločnosti a ochoty zabezpečiť zhromaždené cennosti. Horizont depotov sa zvyčajne spája s dosť úzkym časovým úsekom (preto archeológovia majú možnosť pozorovať špecifickú „módu“ na určité kategórie predmetov a prebiehajúce v nej zmeny, spolu s plynutím času) a dosť ohraničeným teritóriom, ktoré často je zjavné s dosahom konkrétnej archeologickej kultúry. Potvrďuje to najmä opakovateľnosť foriem pamiatok, ktoré pozorujeme v depotoch z jednotlivých horizontov. Malo by sa tiež pamätať na to, že keď hovoríme o depotoch „importovaných“ predmetov, tak je dobré odvolávať sa na chronologické závery, ktoré sa vzťahujú na ich domovskú „východiskovú“ oblasť (najmä ak tam sú **absolútne dátumy** presnejšie). Preto v situácii, keď analyzujeme depoty nachádzajúce sa na súčasných poľských územiach, ktoré obsahujú predmety s jasne južným (v tomto prípade „pilinskom“) pôvodom je uvádzanie názvov horizontov depotov závažných na Slovensku, či v Maďarsku maximálne opodstatnené a potrebné. Okrem depotu zo Stefkowej je potrebné širšie spomenúť ešte dva iné nálezy – zo Załęża a Radymna. Tu máme tiež do činenia s jasnými južnými vplyvmi, hoci spadajú do trochu neskorších čias – 14.–13. st. pr.

n. l.. Predmety tvoriace obsah týchto depotov charakterizuje neobvyklá rôznorodosť foriem. Sú to kosáky, charakteristické ramenné popruhy s veľkými špirálovými štítlami, náramky, lamelové disky, rúrkovité prívesky a drôtené koráliky. Uve-

ABSOLÚTNE DATOVANIE – určenie veku v časových jednotkách, ktoré sa dajú rátať v kalendárnych rokoch.

dené depoty, rovnako ako nález zo Stefkowej, majú tiež svojich náprotivkov v zakarpatskej zóne. Na území Slovenska sú podobné náleziská spájané s tzv. horizontom Rimavská Sobota a hutníckym centrom pilinskej kultúry. Inak nie je v prípade depotu z Rzepedze – tu máme do činenia s bronzovou sekerou a nádherným náramkom, ale aj špirálovými obrúčkovými ozdobami hlinenej nádoby (bohužiaľ len čiastočne zachované), ktoré umožňujú spájať nález so slovenskými horizontmi Rimavská Sobota a Buzica, datovanými do 13.–12. st. pr. n. l.. Samotný poklad z Rzepedze je datovaný do obdobia 13. st. pr. n. l. Samozrejme, v tomto prípade sa tiež možno zamyslieť, ako sa posudzované nálezy dostali na poľské územia. Ak ich spojíme s fyzickou prítomnosťou zástupcov pilinskej kultúry, tak nie je nepodstatná cesta spájajúca územie dnešného Slovenska s povodím horného Sanu cez Łupkovský priesmyk vzdialený od Rzepedze sotva 15 km.

Keď hovoríme o spoločenstve ideí, nedá sa nespomenúť taktiež rozšírenie **kremácie**. Výskyt spaľovania tiel ako dominujúcej formy pohrebného obradu je svojský fenomén bronzovej doby. Táto idea, pochádzajúca z anatolsko-balkánskej zóny, zjednotila mohutné oblasti dnešnej Európy, hoci stále tu budeme identifikovať rôzne archeologické kultúry. Vznikajú veľké pohrebiská s urnami (zvané **popolnicovými poľami**, preto hovoríme o **komplexe kultúr popolnicových poľí**), a nový zvyk pochovávania zomrelých, ako aj nové náboženstvo (kult a symbolika ohňa majúceho schopnosť premeny látky, **solárny kult**), museli byť také atraktívne, že sa stali bezmála všeobecne záväznými na mnoho storočí. Netreba súčasne zabúdať, že lokálne budeme pozorovať rôzne podoby spaľovania tiel, rozlišujúce jednotlivé archeologické kultúry alebo dokonca ich miestne druhy (tzv. kultúrne skupiny), avšak samotná idea kremácie bude tou všeobecne záväznou. Nie je vylúčené, že taktiež v tomto procese pilinská kultúra zohrala význačnú rolu, pretože je vnímaná ako jedna z najranejších predstaviteľiek stredoeurópskeho komplexu kultúr popolnicových poľí, a tým ako zvláštny nositeľ a komunikátor nového náboženstva a vierovyznania. Opätovne pritom môžeme poukázať na ďalší spoločný element, spájajúci spoločenstvá obývajúce územia na severnej a južnej strane Karpát. Pohrebiská so spálenými telami pilinských kultúr sa takmer ničím nelíšia od tých, ktoré poznáme z území dnešných poľských krajín. Sú to veľké nekropoly s popolnicovými poľami, do ktorých boli umiestnené spálené pozostatky zomrelých. Na juhu najväčší z nich má viac ako 1000 hrobov, ako napríklad pohrebisko v Radzowciach s 1334 hrobmi. Bronzové predmety boli vložené do vnútra urny a ďalšie nádoby boli umiestnené vedľa urny, tzv. prílohy, ktoré mohli byť vybavením zomrelého na ceste do večnosti posmrtného života alebo hrať dôležitú úlohu v samotnom obrade súvisiacom s aktom pochovania. Niekedy sa dá stretnúť aj s **bezurnovými hrobmi**, čiže takými, kde spálené pozostatky zosnulého umiestnili priamo do zeme. Časť z hrobov mala tiež kamenné obklady, niektoré dokonca boli prikryté malými zemnými násypmi. V princípe iba tieto posledné aspekty rozlišujú pohrebiská a hroby urnové zaregistrované severne od Karpát, kde s **kurhanami**/mohylami alebo kamennými stavbami sa doteraz nestretávalo. Prítomnosť kultúr spojených s veľkým komplexom popolni-

BEZURNOVÝ HROB → JAMOVÝ HROB – hrob, v ktorom spálené pozostatky mŕtveho boli uložené priamo do vykopanej zemnej jamy, bez použitia urny.

KURHAN → KURHANOVÝ HROB – so zemným násypom nad pochovanou mŕtvolou.

TARNOBRZESKÁ LUŽICKÁ KULTÚRA – archeologická kultúra datovaná do strednej doby bronzovej až po ranú dobu železnú, vyčleňovaná na území juhovýchodného Poľska. Jej názov pochádza od nálezov v okolí Tarnobrzegu. Špecifické črty vyplývajúce z kontaktov s inými kruhmi kultúry umožnili osamostatniť ju v rámci väčšieho javu, t. j. lužickej kultúry. Ľud tarnobrzeskej lužickej kultúry obýval otvorené sídla. Mŕtvi boli spalovaní a ich pozostatky boli najčastejšie uložené do žiarových hrobov a menej často do jamových hrobov. Známe sú tiež kostrové hroby z počiatočnej fázy vývoja tejto kultúry. Medzi objavenými pamiatkami sú o. i. rôzne bronzové ozdoby, časti oblečenia, náradie, ako aj rôznorodo zdobené hlinené nádoby.

INHUMÁCIA – kostrový pohrebný rítus (protiklad kremácie).

BIRITUALIZMUS – používanie kremácie, ako aj inhumácie pri pohrebnom obrade.

TRZCINIECKA KULTÚRA – archeologická kultúra datovaná do staršej a strednej doby bronzovej. Stopy po nej sú objavované v dnešnom centrálnom, východnom a južnom Poľsku a na území Ukrajiny. Názov pochádza z obce Trzciniec (Lubelské vojvodstvo). Ľud tejto kultúry využíval rôznorodý pohrebný obrad (ploché hroby a zemné násypy čiže mohyly/kurhany; kremácie, inhumácie a biritualizmus; žiarové a jamové hroby). Počas archeologického výskumu boli objavené tak pozostatky veľkých a trvalo obývaných osád tejto komunity, ako aj menšie archeologické náleziská charakteru táborísk. Pamiatkami, ktoré charakterizujú túto kultúru sú zdobené hlinené nádoby so zosilnenými a skosenými fazetovanými okrajmi.

cových polí je tu tiež veľmi výrazne zaznamenaná. Jeho predstaviteľkou na území poľských zemí je lužická kultúra, zatiaľ čo v juhovýchodnom Poľsku – **tarnobrzeská lužická kultúra**. Pohrebiská tejto kultúry sú veľmi dobre rozpoznateľné (zo samotných vykopávok ich poznáme desiatky) a zároveň celkom rozsiahle. Najväčšia nekropola je Paluchy, poviät Przeworsk, s 1500 hrobmi, Bachórz–Chodorówka, poviät Rzeszów, alebo Pysznica, poviät Stalowa Wola (takmer 800 hrobov na každom z nich). O niečo menšie nekropoly obsahujú po 300 až 200 hrobov, zatiaľ čo najmenšie – niekoľko desiatok. Formou pochovania – opakujúca sa a charakteristická – je urna so spálenými kosťami, sprievodné prílohy alebo iné hrobové dary najčastejšie vkladané do vnútra urny. Objavované sú tiež hroby bez urny a kostrové hroby, ktoré bývajú pomerne bohato vybavené. Tento posledný typ pochovania je charakteristický pre najranejšiu fázu tarnobrzeskej lužickej kultúry, keď sa ešte len vyvíjajú jej základné črty a je prejavom kombinácie dvoch tradícií – starých, s **inhumáciou** a nových – so spalovaním

tela. Táto **birituálna** epizóda v pohrebnom ceremoniáli tarnobrzeskej lužickej kultúry trvá pomerne krátko a zároveň sa zdá, že význam spálenia tela bol od začiatku veľmi veľký, pretože inhumácia pomerne rýchlo zanikla, pritom nové pohrebné zvyky a kremácia sa stavajú všeobecne záväznými (navyše na veľmi dlhý čas, a to v podstate až do kresťanských čias).

Takýto charakter osídlenia podlieha značnému zjednoteniu, zvlášť, keď hovoríme o kultúrach rátaných do komplexu kultúr popolnicových polí. Sú to **otvorené osady**, situované blízko vodných tokov, tvoriace väčšie zoskupenia vo forme regionálnej siete osídlenia. Navyše, rozvinutá metalurgia a vysoko špecializované bronzové dielne, ktoré sú také charakteristické pre pilinskú kultúru, majú vo vtedajšej sieti osídlenia osobitný význam. Rozhodujú o fungovaní konkrétneho kultúrneho centra, rozvíjaní dlhodobých kontaktov a šírení kultúrnych vzorov do rozsiahlych oblastí. Ako príklad tu môžeme uviesť miesta pilinskej kultúry v Košickej kotline. Na severnej strane Karpát nemôžeme poukázať na existenciu podobných hutníckych centier, ale sieť osídlenia je tu dobre rozvinutá a má usporiadaný systém. Cha-

rakteristika usadenia sa kultúr doby bronzovej doby je však oveľa zložitejšia. Doterajšie výskumy ukazujú, že prehistorické komunity obsadili oblasti s rôznymi podmienkami životného prostredia a nie vždy sa držali prísne definovaných pravidiel v organizácii sídelného priestoru. Poznáme predsa nielen rozsiahle osady, ale aj krátkodobo obsadzované tábory alebo miesta usadenia len na sezónu. Dokonalým príkladom vlastne takýchto preferencií osídľovania (úzko súvisiacich s modelom hospodárstva orientovaným tak na poľnohospodárstvo, ako aj chov) je **trzcieniecka kultúra**, ktorá sa datuje do 17.–13. st.

pr. n. l., navyše známa nielen z juhovýchodného Poľska (zaberala rozľahlé územia stredného, južného a východného Poľska). V karpatskej oblasti je však situácia oveľa komplikovanejšia, najmä v dôsledku nedávnych objavov v Trzcinicy, poviät Jasło. Ukázalo sa, že tu ide o úplne novú archeologickú kultúru, veľmi dobre známu na južnej strane Karpát. Ide o **otomanskú kultúru (Otomani–Füzesabony)**, ktorá zaberá oblasť dnešného Slovenska, Rumunska a Maďarska. **Obranná osada v Trzcinicy** – s opevnením v podobe valov a vstupnej brány a zvyškami

príbytkov – datovaná je do 16.–15. st. pr. n. l. a tak je súbežná s trzcienieckou kultúrou. Takže máme úplne novú kvalitu, a to nielen v kontexte odlišnej kultúrnej jednotky, ale aj fyzickej prítomnosti ľudu z juhu, z iného kultúrneho okruhu, navyše čerpajúceho vzory zo stredomorského sveta. Je veľmi pravdepodobné, že výskyt otomanskej kultúry v oblasti poľských zemí a založenie obrannej osady v Trzcinicy súvisí s potrebou zabezpečiť obchodné cesty tiahnuce sa karpatskými priesmykmi. Vieme tiež, že dve súdobé jednotky – kultúra trzcieniecka a otomanská – nefungovali izolovane, napriek tomu, že boli také veľmi odlišné, hoci povaha ich vzájomných kontaktov ešte stále nie je úplne vysvetlená. Takéto miešanie prvkov, vplyvov a vzorov z rôznych kultúr, niekedy pomerne vzdialených a geneticky samostatných, je veľmi charakteristické pre oblasti, ktoré sú špecifickým kultúrnym pohraničím. Nepochybne transkarpatská zóna, tak jej južná, ako aj severná časť, a prebiehajúce tam procesy tvorby kultúry veľmi dobre sa skladajú s posudzovaným javom, a navyše mnohé storočia trvajú nepretržite. Svedčiť o tom môžu identifikované v juhovýchodnom Poľsku elementy ďalších kultúrnych jednotiek, vyskytujúcich sa na území Sedmohradska, Rumunska, Ukrajiny a Slovenska. Tu je reč o. i. o **gávskej kultúre**, ktorej predstavitelia sa s plnou istotou objavili na severnej strane Karpát. Táto prítomnosť má dve rôzne tváre, lebo na jednej strane sa týka miest nachádzajúcich sa v karpatskej zóne, ako napr. Wietrzno, poviät Krosno, Hłomcza, poviät Sanok, Sanok-Olchowce, poviät *loco*, či Niepla, poviät Jasło. Na druhej strane sa „gávske” materiály objavujú v jasne lokálnom kontexte, čiže v súvislosti s už spomínanou tarnobrzeskou lužickou kultúrou. Z pohrebísk tejto kultúry sú známe nádoby s vysokými hrdlami, vydutými bruškami, ostrými okrajmi výtoku naklonenými smerom von a bohatou výzdobou. Formy tohto typu, charakteristické pre gávsku kultúru, sa vyskytujú na pohrebiskách v Bachórz-Chodorówke, poviät Rzeszów, hradisku Dolnom, poviät Leżajsk, a Dębinach, poviät Łańcut. V niekoľkých hroboch posudzované nádoby fungovali ako urny a navyše mnohé bronzové predmety známe z tarnobrzeskej lužickej kultúry vykazujú jasné odkazy na „gávske” metalurgické centrá. Zväzky oboch uvedených kultúr sú teda nesporné, zatiaľ čo charakter týchto kontaktov, zvlášť v južnej (karpatskej) zóne a severnej (zahrnutej do uzavretého dosahu tarnobrzeskej lužickej kultúry), si vyžaduje ďalšie analýzy.

S plnou istotou možno konštatovať, že stav výskumov týkajúcich sa transkarpatskej zóny a poľsko-slovenského kultúrneho pohraničia nie je uspokojivý. Napriek tomu, že dokážeme ukázať celý rad miest s materiálmi zakarpatských rysov, ba dokonca prepojiť ich s konkrétnymi kultúrami, tak charakter vzájomných kontaktov, či interpretácia niektorých procesov

TRZCINICA – dedina v Poľsku položená v Podkarpatskom vojvodstve, poviät Jasło, gmina Jasło. Obec leží nad riekou Ropa. Nachádza sa tu archeologický skanzen „Karpatská Trója”, ako oddelenie Podkarpatského múzea v Krosne. Vznikol na mieste objavenia jedného z najstarších hradísk v Poľsku, zvaného Wały Królewskie. Začiatky hradu siahajú do ranej bronzovej doby a sú spojené s ľudom tzv. pleszovskej skupiny. Ďalšími obyvateľmi hradu v Trzcinicy boli predstavitelia otomanskej kultúry a plemená z čias ranného stredoveku. Adresa: 38–207 Przysiek, Trzcinica 646.

stále zostávajú nevysvetlené. Iniciatívy, ktorých predpokladom je priblížiť túto problematiku, sú preveľmi potrebné, zvlášť ak ich cieľom je aj popularizácia špecializovaných poznatkov a ich predstavenie osobám, ktoré nie sú každodenné spojené profesionálne s archeológiou. Projekt týkajúci sa slovensko-poľského pohraničia, uskutočňovaný v rámci programu Inter-reg, nemal cieľ rozšíriť už existujúcu základňu zdrojov týkajúcu sa vzájomných kontaktov. Ilustruje však veľmi výrazne aktuálny stav poznatkov a môže predstavovať dobrý východiskový bod pre ďalšie vedecké analýzy a výskumy, zvlášť, že sa týkal iba jedného úseku praveku – doby bronzovej. Napriek tomu, že je to obdobie v istom zmysle prelomové v celej európskej archeológii, je to však len jedna z fáz v kontaktoch na linke Sever – Juh, ktoré v archeologic-

kých zdrojoch sú čitateľné tak v starších, ako aj mladších dobách. Na záver citujeme slová profesora **Jana Machnika**, tak naliehavo poukazujúce na potrebu uskutočňovania výskumov v pohraničiach kultúry, (...) *ktoré, ako sa ukazuje, až tak nerozdeľujú, skôr viac spájajú.*

MACHNIK JAN – poľský archeológ, význačný špecialista v oblasti neolitu a rannej bronzovej doby.

Katarzyna Trybała-Zawiślak
Tomasz Tokarczyk

Dr Katarzyna Trybała-Zawiślak
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
katarzyna.trybala@archeologia.rzeszow.pl

Mgr Tomasz Tokarczyk
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
tomasz.tokarczyk@gmail.com

**Between North and South
– an interregional community
of cultures and ideas in the Bronze Age**

The issue of the **Bronze Age**, considered in an interregional context – regardless of the area which this issue concerns, is extremely broad. Therefore, it cannot be presented in a short, popular-science text due to several reasons. First of all, this is a matter of the state of research, which can be considered not only globally, i.e. on a European or national scale, but also to a lesser extent – in particular geographical areas and regions. Moreover, we are still observing an increase of **archaeological sources**, and new research problems that might appear with this matter, as well as the need to search for appropriate methods and tools for their scientific development. Secondly, archaeologists dealing with the Bronze Age have been struggling for many decades with the synchronization of existing **chronological systems** (different in many countries, and even reflecting their own regional variations and ways of source **periodization**) and development of a coherent system that could be applied to the same or similar processes observed sometimes in very distant areas. Finally, speaking about various events taking place in the Bronze Age, one should take into account the „local” specific nature of sources and the dynamics of cultural changes, which often has its characteristic regional (and sometimes even „microregional”) dimension. When a significant cultural change occurs on a given area or various kinds of inventions or technical innovations appear, they will certainly spread to areas located further from a kind of „centre”, but they will probably appear there a bit later. It is also necessary to bear in mind the earlier cultural background, the local tradition, which, together with the influence of closer or further neighbours, can give a completely „different quality” in the form of new **cultural groups** or subsequent stages in the development of **archaeological cultures** existing before. Processes of this type, and mainly the possibility of observing them in archaeological sources, are of great importance to archaeologists. They may convey an image of prevailing relations between communities inhabiting different areas, often quite distant from each other. They allow us to reconstruct the course of trade routes, and they often show that regarding these groups of people, though differently named by archaeologists, there are often more things that connect than divide them.

Therefore, these already mentioned aspects may lead to basic questions – whether it is possible to talk about the Bronze Age in a wider, especially interregional context? Is it possi-

NEOLITHIC – New Stone Age. Its appearance in Europe is dated from 6th millennium BC to about the mid 3rd millennium BC. This period is associated with the appearance of plant cultivation and animal husbandry, and long-term settlements occurred. New techniques of stone manufacture (surface polishing and holes drilling) were developed in the Neolithic period.

OBSIDIAN – igneous rock, composed almost exclusively of volcanic glass, formed as a result of immediate cooling down of lava. It takes on a black, brown or greenish colour. It has a characteristic glass gloss.

ECUMENE – from Greek: the inhabited world; areas on the globe which are permanently inhabited and used economically by humans.

ble to outline a general picture of this issue, if it is so multidimensional itself? We will try to undertake this task, and our main goal is to familiarize the reader with the most important processes that occur at that time and cause that we are already able to talk about a kind of „European community” of cultures, beliefs and ideas. In the title, we used a slogan that emphasizes the two worlds – North and South. In this case, we want to focus on current Polish territory (especially its south-eastern part) and Slovakia, which – although divided by the mountain range of the Carpathians – they are not as far away as it might seem. Until recently, it was thought that barriers of this type meant that societies living hundreds or even thousands of years ago stayed in a complete isolation. Nowadays, after many years of research, carried out by both Polish and Slovak archaeologists, thanks to the exchange of thoughts and numerous discussions, we already know that the Carpathians were

not an insurmountable obstacle. People were walking through mountain passes together with new ideas, images and products that accompanied them. It must be remembered that these Transcarpathian contacts do not mark only the Bronze Age. The Carpathian zone is also known for artefacts from the **Neolithic** period (mainly **flint** axes of the Globular Amphora culture, in south-eastern Poland dated from around 3200 to 2400 BC), which shows that these areas were already penetrated then – even if it happened episodically. What is more, the issue related to the appearance of **obsidian** in many sites from the early phases of the Neolithic culture of the Linear Pottery (VI–V thousand BC) is also very interesting. It is a raw material occurring on the borderline of eastern Slovakia and north-eastern Hungary, where it was exploited by the population of the Younger Stone Age. Almost always in the context of obsidian finds, archaeologists also come across fragments of vessels of local origin. Therefore, it can be said that the people living at the time on the northern and southern sides of the Carpathians kept permanent contacts, which could take place through the Carpathian passes, especially during the summer period, when sheep and goats flocks were grazed. However, it is in the Bronze Age that contacts with Transcarpathian cultures take on special significance. The groups formed in the Carpathian Basin since the Early Bronze Age played a very important role in the transmission of various cultural patterns to west and north. It is where the most important metallurgical centres were created, and dynamically developing **ecumenes** were reaching increasingly higher stages of socio-economic development.

The Bronze Age, both by Polish and Slovak archaeologists, is dated to the time between 2300 and 800/700 BC, regardless of what chronological system we would consider. It is worth mentioning due to the fact that a large part of southern and central Europe uses the dating frames developed by the German archaeologist **Paul Reinecke**, whereas the northern part of Europe – a system created by the Swedish nature and prehistory researcher **Oscar Montelius**. Later on both schemes underwent various modifications (for the Polish territories,

the chronology of the Bronze Age and the Early Iron Age was developed by **Józef Kostrzewski**, who referred to both chronological systems, combined them and in effects he proposed five phases of the Bronze Age in relation to the Oscar Montelius system as well as two phases of the Hallstatt period for the early Iron Age, just as Paul Reinecke did in his division).

Other chronological systems are in force in many countries of Western or Eastern Europe or in the British Isles. What is more, Hungarian archaeologists also use their own chronological system developed for the Bronze Age. Currently, although we are still based on the two aforementioned systems, it is necessary to bear in mind the significant adjustments that have occurred in recent years in relation to the **chronology** of the Bronze Age. Formerly, it was assumed that this period began around 1800–1700 BC, but today we know that it is necessary to move the starting date by several hundred years back. It is significant that for south-eastern Poland it is more legitimate to use the „southern” than „northern” system, which is very significant while considering the common heritage of the Polish-Slovak borderland.

The Bronze Age is, above all, the period of significant civilizational changes, especially due to the emergence of a new, universal raw material – metal, and specifically bronze. In various parts of Europe, especially where there were copper and tin deposits needed for its production, dynamically developing metallurgical centres were created. Their products went not only to places close to the location, but also to much more distant areas. Moreover, there was a kind of „fashion” for using very similar and sometimes even identical objects. These are tools, weapons, various everyday items, jewellery and ornaments. Sometimes we deal with local imitations, and often also with their modifications (e.g. in the field of ornamentation), which determine the distinction of individual subtypes, varieties and variants of the same categories of artefacts. As for the Carpathian areas, the so-called Hungarian-Transylvanian metallurgical centre played particular way, which was based on deposits located in north-eastern Hungary, western part of Transylvania and central Slovakia. Its products reached the territories of present-day Polish lands across the Carpathians, and then they pervaded the land from the south far to the north, up to the areas of Pomerania. In the south-east of Poland bronze items appeared, which should be combined with southern and Transcarpathian influences. Their abundant finds, called by archaeologists’ **hoards**, have a special meaning for the Bronze Age. First of all, it is owing to the fact that they allow us to establish dating from the hoards with quite high accuracy. We assume that these objects were deposited at the same time. Secondly, issues related to their interpretation are extremely interesting. The reasons for hiding hoards are very complex. It could be a manifestation of enrichment of some people (merchants, craftsmen) and accumulations of surplus production. The location of such finds may sometimes even help in the reconstruction of trade routes. The necessity to hide valuable and desirable items could also be associated with restless times when there were various crises or conflicts. In any such situation, coming back for these valuables was probably impossible, that is why we can find such interesting finds nowadays. It is also indicated that there are other reasons such as related to beliefs and spiritual culture – then it might

KOSTRZEWSKI JÓZEF (1885–1969) – Polish archaeologist and museologist, creator of the so-called Poznan archaeological school. He developed a chronology system of the Bronze Age and the early Iron Age for territory of Poland.

be an offering of valuables to the deity. In this case, the place of depositing the hoard is extremely important. When it is an aquatic environment (a swamp, a lake or a river), we can almost exclude the possibility of regaining the hoard. In this situation, worship motives for making the deposit become obvious.

For south-eastern Poland, especially when we think about the Carpathian zone, hoards connected with the environment are particularly important as well as the impacts of the **Piliny culture**, which it is possible to distinguish in north-eastern Hungary, south-eastern and central Slovakia in the period between the 16th and 13th centuries BC. Today, we already know that representatives of this culture were also present on the northern side of the Carpathians, although research is still ongoing in order to establish the cultural affiliation of many finds, especially ceramic ones. Their relationship with the southern zone is indisputable, but we are not always able to interpret them completely. This is, moreover, a frequent research problem in areas where cultural influences and elements could have mixed up, and the southern zone of Poland, especially the Transcarpathian region, certainly fits this criterion. Regardless

of these doubts, we can associate at least a dozen or so sites located in southern Poland with the Piliny culture and these are not only so-called **stray finds**, but also settlements and cemeteries as well as hoards. Let us consider the latter category of sources, which are associated with the most spectacular artefacts. We are talking about rich deposits of bronze objects

from Stefkowa, Lesko district, Załęże, Jasło district, Radymno, Jarosław district and Rzepedź, Sanok district. The hoard from Stefkowa included bronze decorated axe-hammers, bracelets and armbands. Its dating falls into the 15th century BC, and the connection of the listed artefacts with south and Transcarpathian metallurgical centres is indisputable. Similar finds in Slovakia are associated with the so-called Drevenik Blh **hoard horizon** (named after one of the places of discovery). We can talk about the horizons of hoards when they are deposited on a larger (sometimes massive) scale. It is usually connected with particular events and (as experts in this area say) it does not always have to mean a real threat. Sometimes it can simply be a manifestation of the richness of society and the desire to secure the collected valuables. A hoard horizon is usually associated with a fairly narrow section of time (therefore archaeologists have the opportunity to observe a specific „fashion” for particular categories of objects and its changes occurring over time) and a fairly limited territory, which is often synonymous with the range of a particular archaeological culture. This is confirmed mainly by the repeatability of the forms of artefacts, which we can observe in the hoards from particular horizons. It should be also emphasised that when we talk about the hoards of „imported” items, it is necessary to refer to the chronological determinations used in their original, „beginning” area (especially if **absolute dating** is more precise there). Thus, in a situation

where we analyze hoards located in the present Polish territories, which contain objects with a clearly southern (in this case „Piliny”) origin, the indication of the names of hoard horizons in Slovakia or Hungary is justified and necessary. In addition

ISOLATED FIND → STRAY FIND – a movable artefact found outside the excavation context.

ABSOLUTE DATING – determining the age of monuments in time scale that can be calculated in calendar years.

to the hoard from Stefkowa, it is also necessary to mention two other deposits – these are finds from Załęże and Radymno. We are also dealing here with clear southern influences, although falling into somewhat later period – 14th–13th centuries BC. The items included in these hoards are distinguished by the unusual variety of forms. These are sickles, characteristic armbands with large spirals, bracelets, lamellar discs, trumpet-shaped pendants and wire beads. The hoards, as the deposit from Stefkowa, also have their counterparts in the Transcarpathian zone. In Slovakia, similar finds are combined with the so-called the Rimavska Sobota horizon and the metallurgical centre of the Piliny culture. It is no different in the case of the Rzepedź hoard – here we are dealing with a bronze axe, a magnificent bracelet and spiral ring ornaments in a clay vessel (unfortunately, only partially preserved), which allow us to link the finds with the Slovakian horizons Rimavska Sobota and Buzica, dated to the 13th–12th centuries BC, whereas the hoard from Rzepedź itself is dated within the range of the 13th century BC. Of course, you can wonder in this case, how the finds were sent to the Polish lands. If we associate them with the physical presence of representatives of the Piliny culture, the route connecting today’s Slovakia with the upper San river basin, running through the Łupków Pass (only 15 km away from Rzepedź), would not be without significance.

Speaking of the community of ideas, it is impossible not to mention the spread of **cremation**. The appearance of cremation as the dominant form of the funeral rite is a peculiar phenomenon of the Bronze Age. This idea, originating from the Anatolian-Balkan zone, united the huge areas of present Europe, although we are still able to identify various archaeological cultures here. Large cemeteries with urns were created (called the **urnfields**, hence the **Urnfield complex**), and a new custom of burying the dead, as well as a new religion (worship and symbolism of fire having the ability to transform matter, **solar worship**), were to be so attractive that they became almost universally practiced for many centuries. At the same time, we must remember that locally we can notice different varieties of cremations distinguishing individual archaeological cultures or even their local varieties (so-called cultural groups), however the very idea of cremation is the commonly practiced one. It is possible that the Piliny culture also played a significant role in this process, because it is treated as one of the earliest representatives of the Central European complex of Urnfield cultures, and thus as a kind of carrier and transmitter of a new religion and beliefs. Again, we can emphasize another common element connecting communities living in the areas on the northern and southern sides of the Carpathians. As for the cremation cemeteries of the Piliny culture, they do not differ in their image to those we know from the territories of today’s Polish lands. They are large necropolises with ash-urns which contained burnt remains of the deceased. In the south, the largest of them consisted of over 1.000 graves, such as the cemetery in Radzovce with 1334 burials. Bronze items were put inside the urn, and additional vessels were placed next to the urn so-called accompanying artefacts that could be the equipment of the deceased on the way into the afterlife or could play an important role in the rite related to burying. Sometimes, there are also **urnless burials**, i.e. when burnt remains of the deceased were placed directly in the ground. Part of the graves were also surrounded by a stone kerb, some of them perhaps even covered with small earth mounds. In fact, only these last aspects distinguish burial

URNLESS BURIAL → PIT BURIAL – a burial site in which the burnt remains of the dead was placed directly in a dug out pit, without a burial urn.

BARROW – with an earth **MOUND** over the burial of the dead.

TARNOBRZEG LUSATIAN CULTURE – archaeological culture dated from the Middle Bronze Age to the Early Iron Age, distinguished in the south-eastern Poland. Its name comes from discoveries made in the vicinity of Tarnobrzeg. The specific features resulting from contacts with other cultures allowed it to be distinguished from a larger phenomenon, i.e. the Lusatian culture. The population of the Tarnobrzeg Lusatian culture inhabited open settlements. The dead were burned and their remains were most often placed in urn burials and less frequently in pit burials. Examples of inhumation are also known from the initial stage of development of this culture. Regarding discovered artefacts there are, among others, various bronze ornaments, parts of clothing, tools, as well as variously decorated pottery vessels.

INHUMATION – skeletal burial rite (the opposite of cremation); a practice of burying the dead.

BIRITUALISM – the use of both cremation and inhumation in the funeral rite.

grounds and urn burials recorded north from the Carpathians, where **barrows** or stone constructions were not seen so far. The presence of cultures associated with a large Urnfield complex is also clearly marked here. Its representative in Polish lands is the Lusatian culture, while in south-eastern Poland – the **Tarnobrzeg Lusatian culture**. Cemeteries of this culture are very well known (as for the excavation research we know dozens of them), and they are quite extensive at the same time. The largest necropolis was uncovered in Paluchy, Przeworsk district with 1500 graves or Bachórz–Chodorówka, Rzeszów district or Pysznica, Stalowa Wola district (nearly 800 graves on each of them). Slightly smaller necropoles consist of 300–200 graves, while the smallest ones – dozens of them. Considering the form of a burial – repetitive and characteristic – it is an ash-urn with burnt bones together with accompanying artefacts and other grave goods which were often placed inside the urn. What is more, urnless burials and skeletal graves have been also discovered with quite rich furnishing in some cases. The last type of burial is characteristic in the earliest phase of the Tarnobrzeg Lusatian culture, when its basic features were being developed. It was a manifestation of combining two traditions – the old one (**inhumation**), and the new one (cremation). This **biritual** episode in the funeral rites of the Tarnobrzeg Lusatian culture was quite short. It seems that the importance of body cremation was very high from the beginning due to the fact that the inhumation quickly disappeared, and new funeral rites and cremation became universally used

(what is more, for very long time, because basically up to Christian times).

Furthermore, the nature of settlement is significantly unified, especially with regard to cultures included in the Urnfield complex. These are **open settlements**, located close to watercourses, forming larger clusters in the regional settlement network. In addition, developed metallurgy and highly specialized bronze workshops (characteristic in the Piliny culture), have a special significance in this settlement network. They decided about functioning of a kind of cultural centre, developing long-distance contacts and propagating cultural patterns to vast areas. As an example it is worth mentioning the sites of the Piliny culture from the Koszyce Basin. Speaking of the northern side of the Carpathians, we cannot indicate the existence of similar metallurgical centres, but the settlement network was well developed here and it had an organised arrangement. However, the characteristics of the settlement of the Bronze Age cultures is much more complex. Previous studies show that prehistoric communities occupied areas with different environmental conditions and did not always stick to strictly defined rules in the organization of settlement space. Outcomes of the research

have revealed that there were not only extensive settlements occupied by these people, but also short-lived camps or places which were settled only seasonally. A perfect example of such settlement preferences (closely related to the economy model oriented both to corps cultivation and animal husbandry) is the **Trzciniec culture** dated back to the 17th–13th century BC, known not only from south-eastern Poland (it occupied extensive areas of central, southern and eastern Polish territories). However, in the Carpathian area, the situation is much more complicated, mainly due to recent discoveries in Trzcinica, Jasło district. It turned out that we were dealing here with a completely new archaeological culture, very well known on the southern side of the Carpathians. We are talking about the **Otomani–Füzesabony culture** that occupied the area of present Slovakia, Romania and Hungary. The **fortified settlement in Trzcinica** – with fortifications in the form of ramparts, the entrance gate and dwelling remains – is dated to the 16th and 15th centuries BC, therefore it is contemporary to the Trzciniec culture. So we have a completely new quality, not only in the context of a different cultural unit, but also the physical presence of people from the south, from another cultural circle, in addition following patterns from the Mediterranean world. It is very probable that the appearance of the Ottomani culture in the Polish lands and the foundation of a defensive settlement in Trzcinica is connected with the need to secure trade routes running along the Carpathian passes. We also know that two contemporary units – the Trzciniec and Otomani cultures – did not function in isolation, although they were so different. However, the nature of their mutual contacts has not been fully explained yet. Such mixing of elements, influences and patterns from different cultures, sometimes quite distant and genetically distinct, is very characteristic of areas that are unique cultural border regions. Undoubtedly, the Transcarpathian zone, both its southern and northern part, together with culture-forming processes match very well with the phenomenon under discussion, lasting for many centuries uninterruptedly. This situation can be proved by elements of subsequent cultural units identified in south-eastern Poland, occurring in the areas of Transylvania, Romania, Ukraine and Slovakia. We are talking here, among others about the **Gáva culture**, whose representatives certainly appeared on the north side of the Carpathians. This presence has two different images, because, on the one hand, it concerns sites located in the Carpathian zone, such as Wietrzno, Krosno district, Hłomcza, Sanok district, Sanok-Olchowce, *loco* district or Niepla, Jasło district. On the other hand, „Gáva” materials appeared in a clearly local context, i.e. related to the already mentioned Tarnobrzeg Lusatian culture. With reference to cemeteries of this culture, there are known vase-shaped vessels with long necks, spherical bodies, strongly flared edges of the rim and rich ornamentation. These types of forms (characteristic for the Gáva culture) occurred in the cemeteries in Bachórz–Chodorówka, Rzeszów district,

TRZCINIEC CULTURE – archaeological culture dated to the Older and Middle Bronze Age. Its traces are discovered in today’s central, eastern and southern Poland and on the territory of Ukraine. The name comes from the village of Trzciniec (Lubelskie voivodeship). The population of this culture used diverse funeral rites (flat graves and with mounds of earth i.e. barrows, cremation, inhumation and biritual practices, urn and pit burials). In the course of archaeological research, both the remains of large and permanently inhabited settlements of this community as well as smaller archaeological sites of temporal nature were discovered. Distinctive artefacts of this culture include ornamented pottery vessels with thickened and facettetd rims.

TRZCINICA – a village in Poland in Podkarpackie voivodeship, Jasło district and Jasło comune. The village lies on the Ropa river. There is an archaeological open-air museum “Carpathian Troy” which is a branch of the Podkarpackie Museum in Krosno. It was established at the site where one of the oldest settlements in Poland, called the Royal Ramparts, was discovered.

Grodzisko Dolne, Leżajsk district and Dębiny, Łańcut district. In several graves, the discussed vessels functioned as ash-urns, and what is more, many bronze objects known from the Tarnobrzeg Lusatian culture clearly show references to „Gáva” metallurgical centres. Therefore, relations of both cultures are indisputable, while the nature of these contacts, especially in the southern (Carpathian) and northern (covered by the Tarnobrzeg Lusatian culture) requires further analysis.

Taking everything into account, it can be certainly noted that the state of research regarding the Transcarpathian zone and the Polish-Slovakian cultural borderland is not satisfactory. Although we are able to point out a whole range of sites with materials of Transcarpathian features and we can even link them with particular cultures, the nature of mutual contacts or interpretation of some processes still remain unexplained. Therefore, initiatives that are likely to make familiar this issue are very much needed, especially if they also aim to popularize specialist knowledge and present it to people who are not professionally involved in archaeology. The project concerning the Slovakian-Polish borderland, conducted as part of the Interreg program, meets these criteria. It clearly illustrates the current state of knowledge and it can be a good starting point for further analysis and research, especially since it concerned only one part of prehistory – the Bronze Age. Even though it is a kind of breakthrough in the range of European archaeology, it is only one of the stages in contacts along the north-south line, which are visible in archaeological sources both in older and younger epochs.

In conclusion, let us quote the words stated by professor **Jan Machnik**, so clearly pointing to the need to conduct research on cultural borderlands, (...) *which, as it turns out, are not so much separating as they can be more connecting.*

MACHNIK JAN – Polish archaeologist, an outstanding specialist in the Neolithic and early Bronze Age.

Joanna Adamik-Proksa
Marcin Burghardt

Mgr Joanna Adamik Proksa
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
j.adamik86@gmail.com

Mgr Marcin Burghardt
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
niedwed303@gmail.com

Na granicy dwóch światów, północnego i południowego – sytuacja kulturowa w epoce brązu na terenach Polski południowo-wschodniej

W pradziejach Polski południowo-wschodniej okresem, w którym dochodzi do najbardziej intensywnych kontaktów pomiędzy grupami ludności zamieszkującymi tereny położone po obu stronach łuku Karpat, jest **epoka brązu**. Na taki stan rzeczy decydujący wpływ ma nieobecność na naszych ziemiach złóż miedzi i cyny, służących do wytwarzania brązu – głównego surowca omawianego okresu. Najbliższe terytorialnie pokłady miedzi i cyny znajdują się natomiast na obszarze Kotliny Karpackiej i Siedmiogrodu (tereny współczesnych Słowacji, Węgier i Rumunii). Z racji znacznej wielkości tych złóż i stosunkowo łatwej do nich dostępności, społeczności z tego regionu stały się nie tylko głównym „dostawcą” brązu dla populacji zamieszkujących tereny współczesnego województwa podkarpackiego (i innych bardziej odległych obszarów), ale miały one również ogromny wpływ na ich szeroko rozumianą kulturę. Razem z wytworami brązowymi rozchodziły się bowiem również inne przedmioty (np. ceramika), a także pewne elementy kultury duchowej. Społeczności te pośredniczyły również w przekazywaniu dalej na północ impulsów, płynących z cywilizacji kręgu śródziemnomorskiego. Dodatkowo, w wielu przypadkach można również mówić o wędrówkach podejmowanych przez grupy ludności z Kotliny Karpackiej na tereny ościenne, do których należały m.in. tereny południowej, przykarpackiej części Polski południowo-wschodniej.

Wczesna epoka brązu

We wczesnej epoce brązu tereny dzisiejszego województwa podkarpackiego zajęte zostały przez ugrupowania wyrosłe na bazie **kultury ceramiki sznurowej**, reprezentowane przez osadnictwo tzw. **kultury mierzanowickiej**, rozwijającej się między 2400 a 1600 r. p.n.e. Choć co prawda jednostka ta zaliczana jest do kręgu środkowoeuropejskiej cywilizacji wczesnobrązowej, to w istocie pozostawione przez nią źródła materialne (dominująca rola narzędzi kamiennych i krzemiennych, niewielka ilość przedmiotów metalowych), każą ją traktować jako kontynuatorkę tradycji epoki kamienia. Z drugiej strony, należy zaznaczyć, że kultura mierzanowicka na jej najmłodszym etapie rozwoju była mocno zróżnicowana – na większości zajmowanych przez nią terenów w dalszym ciągu mamy do czynienia z modelem

GRUPA PLESZOWSKA – lokalne ugrupowanie łączone z kulturą mierzanowicką. Nazwa pochodzi od stanowiska w Krakowie-Pleszowie. Ślady tej grupy występują głównie w Karpatach. Jej ludność zajmowała się hodowlą zwierząt i uprawą roli. Istotne znaczenie miało rybołówstwo i polowanie. Jednym z najważniejszych stanowisk tej jednostki jest Trzcinica, koło Jasła.

miały rozwijające się za Karpatami wysoko rozwinięte ugrupowania kręgu wczesnobrązowej cywilizacji Kotliny Karpackiej. Jednym z najważniejszych stanowisk tej jednostki jest **Trzcinica**, koło Jasła. Na wzgórzu górującym nad przepływającą przez tę miejscowość rzeką Ropą przedstawiciele grupy pleszowskiej wzniesli mocno ufortyfikowaną osadę obronną, będącą jednym z najstarszych założeń tego typu na terenie naszego kraju. Wśród licznych przedmiotów pozostawionych przez mieszkańców tej osady szczególną uwagę zwracają gliniane figurki zwierząt oraz gliniane koła wozów. To właśnie ich obecność uznawana jest za klasyczny przejaw impulsów południowych.

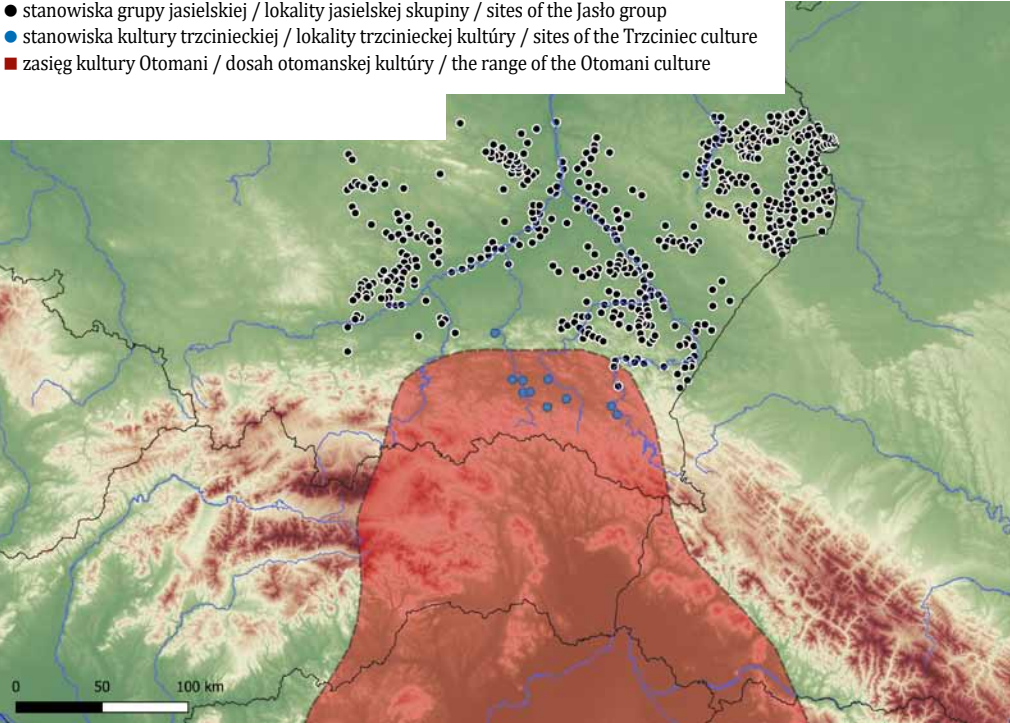
Starsza epoka brązu

W starszej epoce brązu (XVI–XIV w. p.n.e.) obszary południowo-wschodniej Polski weszły w orbitę nowych oddziaływań kulturowych zza Karpat. Stało się to za sprawą przed-

Sytuacja kulturowa w Polsce południowo-wschodniej i na przyległych obszarach w starszej epoce brązu

Kultúrna situácia v juhovýchodnom Poľsku a priľahlých oblastiach v staršej dobe bronzovej

Cultural situation in south-eastern Poland and adjacent areas in the Older Bronze Age

kulturowym kontynuującym tradycje wywodzące się jeszcze z młodszej epoki kamienia, ale jej południowa część bliższa jest środkowoeuropejskim cywilizacjom wczesnobrązowym. Wyrazem tego jest wykształcenie się na przełomie III i II tysiąclecia p.n.e. na terenach północnych obrzeży łuku Karpat tzw. **grupy pleszowskiej**. Ugrupowanie to powstało na bazie miejscowej kultury mierzanowickiej, na którą ogromny wpływ

Trepcza, pow. sanocki – brązowe dłuto, brązowa rękojeść sztyletu, (fot. D. Szuwalski, archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku)

Trepcza, pov. Sanok – bronzové dláto, bronzová rukoväť dýky (fot. D. Szuwalski, archív Historického múzea v Sanoku)

Trepcza, Sanok district – a bronze chisel, a bronze hilt of the dagger (photo: D. Szuwalski, the archive of the Historical Museum in Sanok)

stawicielei **kultury Otomani–Füzesabony**, którzy osiedlili się w XVI–XV w. p.n.e. na terenach dzisiejszej Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej i Pogórza Jasielskiego. Moment ten był jednym z najistotniejszych w procesie kształtowania się oryginalnego oblicza kulturowego terenów położonych na północnym przedpolu Karpat. Kultura Otomani–Füzesabony była bowiem częścią większego kręgu kulturowego o nawiązaniach w strefie anatolijsko-bałkańskiej (śródziemnomorskiej). Dzięki intensywnym kontaktom przejęła ona wiele elementów z tamtych terenów. Typowe dla niej były m.in. duże kompleksy osadnicze, w skład których wchodziły z reguły osada warowna i towarzyszące jej mniejsze osiedla. Z omawianym ugrupowaniem wiąże się również bardzo bogata kultura materialna. Składają się na nią: rozwinięte brązownictwo, złotnictwo oraz ceramika naczyniowa – doskonała pod względem technologicznym i mocno zdobiona ornamentyką guzowo-spiralną i motywami żłobkowanymi.

Zarejestrowane na terenie południowej części województwa podkarpackiego ślady kultury Otomani–Füzesabony niczym nie różnią się od wyżej opisanych. Siłę tego zjawiska najlepiej dokumentują odkrycia poczynione w wymienionej wcześniej Trzcinicy. Grupy ludności kultury Otomani–Füzesabony, które dotarły tutaj z terenu współczesnej Słowacji, w sposób pokojowy zdominowały wcześniejszych – „pleszowskich” – mieszkańców osady i znacznie rozbudowały stworzony przez nich system obronny. Wybudowana wówczas została droga wjazdowa z bramą, wiodącą do wnętrza osiedla. Znajdowane tu materiały posiadają wierne odpowiedniki po południowej stronnice Karpat. Uwagę zwracają przede wszystkim gliniane naczynia zdobione typową ornamentyką spiralną, guzową oraz **żłobkami-kanelurami**. Wśród zabytków metalowych wymienić należy militaria, narzędzia i ozdoby. Praktycznie wszystkie z wymienionych tu przedmiotów wytworzone zostały w nawiązaniu do wzorców zakarpac-kich. Na osiedlu w Trzcinicy, a także innych osadach tej kultury, spotykane są również gliniane figurki **zoomorficzne** i **antropomorficzne** (pochodzenie tych ostatnich można łączyć bez-

KANELUROWANIE – pokrycie powierzchni (np. naczynia) pionowymi lub ukośnymi, płytkimi żłobkami.

ZOOMORFICZNY – stylizowany na kształt zwierząt, np. ornament – sposób zdobienia oparty na stylizowanych motywach, zaczerpniętych z realnego bądź fantastycznego świata zwierząt; figurki – przedstawiające zwierzęta.

ANTROPOMORFICZNY – wyobrażający postać ludzką lub jej fragmenty.

Strachocina, pow. sanocki – brązowy czekan (element skarbu), kultura pilińska. Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku

Strachocina, pow. Sanok – brązowy čakan (depot), kultúra piliňská. Zbierkový fond Historického múzea v Sanoku

Strachocina, Sanok district – a bronze axe-hammer (hoard), Piliny culture. Collection: Historical Museum in Sanok

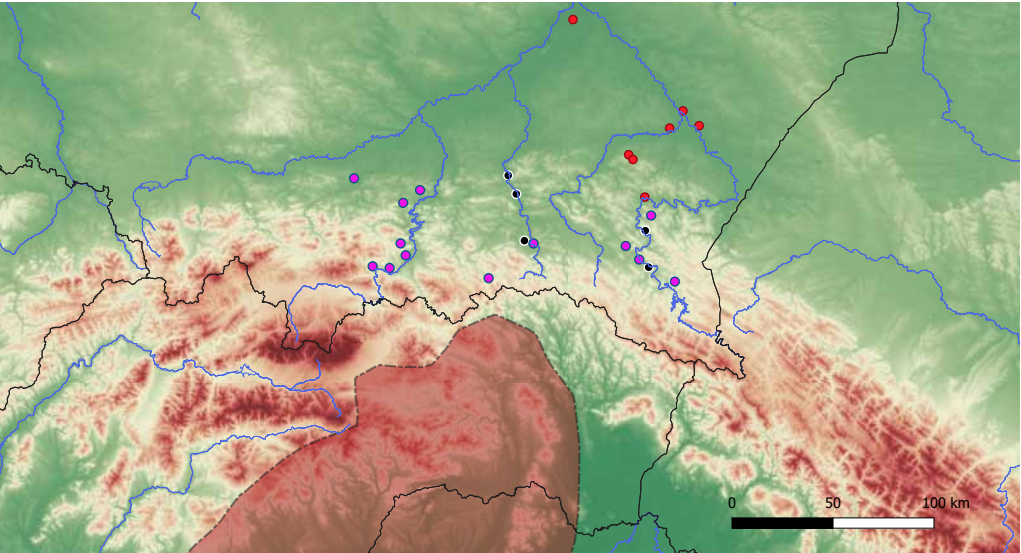
pośrednio z obszarem śródziemnomorskim!) oraz modele kół wozów. Zostały one zapewne zaadaptowane ze strefy anatolijsko-bałkańskiej. Specyficzna lokalizacja grodziska w Trzcinicy skłania do wysunięcia przypuszczenia o jego istotnej roli w kontaktach związanych z obrotem bursztynem i wyrobami brązowymi. Panuje pogląd, iż ośrodek ten pełnił rolę swego rodzaju pośrednika w handlu pomiędzy wybrzeżem Bałtyku a południem Europy. Nie ulega natomiast wątpliwości, że takich osad po polskiej stronie Karpat było więcej. Z podobnym osadnictwem mamy zapewne do czynienia w Wietrznie–Bóbrce, Potoku, pow. krośnieński, pow. krośnieński, **Trepczy**, pow. sanocki, czy – położonych dalej na zachód – Maszkowicach, koło Nowego Sącza. Znanе są również osady otwarte w Jasle i Potoku. Można zatem stwierdzić, że charakter osadnictwa „brązowego” na północnym przedpolu Karpat powtarza model osadniczy znany z Kotliny Karpackiej.

Mniej więcej równocześnie z rozwojem kultury Otomani–Füzesabony na obszarach położonych na północ od zajmowanych przez nią terenów, nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem, w starszym (XVII–XIV w. p.n.e.) i środkowym (XIII w. p.n.e.) okresie epoki brązu rozwijały się lokalne społeczności tzw. **kultury trzcinieckiej**. Granicę pomiędzy zwartą strefą osadnictwa tej kultury a stanowiskami o odmiennym, „południowym” charakterze stanowił obszar pogórzy. Mimo zajmowania różnych stref środowiskowych ludność obydwu kultur utrzymywała ze sobą kontakty. Wpływy „trzcinieckie”, widoczne zwłaszcza w wytwórczości ceramicznej, docierały na tereny wschodniej części polskich Karpat, gdzie rozwijało

TREPCZA – wieś w Polsce położona w woj. podkarpackim, w pow. sanockim, w gm. Sanok. Leży u podnóża południowego stoku masywu Kopa-cza, w paśmie Gór Słonnych. Przez wieś przepływa rzeka Sanoczek. Na terenie wsi odkryto dwa grodziska: 1) Horodyszczce – założone przez ludność kultury Otomani, zamieszkałe później przez Celtów i ludność okresu wczesnego średniowiecza oraz 2) Horodna – grodzisko oraz cmentarzy-sko kurhanowe z okresu od VIII do XIII w.

GRUPA JASIELSKA – jednostka kulturowa, łącząca cechy kultury trzcinieckiej i otomańskiej.

- stanowiska kultury pilińskiej / lokality pilinskej kultúry / sites of the Piliny culture
- najstarsze zespoły tarnobrzесkiej kultury lužыckiej / najstaršie spoločenstvá tarnobrzесkej lužickej kultúry / the oldest complexes of the Lusatian Tarnobrzeg culture
- przedmioty brązowe BrB1–BrD / bronzové predmety BrB1–BrD / bronze items BrB1–BrD
- zasięg kultury pilińskiej / dosah pilinskej kultúry / the range of the Piliny culture

się osadnictwo „otomańskie”. Efektem tych kontaktów było wykształcenie się nowej jednostki kulturowej, łączącej cechy kultury trzcinieckiej i otomańskiej, którą określa się czasami jako **grupę jasielską**. Z drugiej strony, warto również dodać, iż wpływy południowe widoczne są na terytorium zajętym przez ludność kultury trzcinieckiej, a przejawiają się one charakterystycznym zdobieniem naczyń.

Niewykluczone, że w okresie rozwoju społeczności kultury Otomani–Füzesabony na obszary dorzecza górnego Sanu i Kotliny Jasielskiej dociera kolejna fala oddziaływań zakarpaccich, którą należy łączyć z tzw. **kulturą pilińską** (XVI–XIII w. p.n.e). Znaleźiska z terenów Polski południowo-wschodniej, które w sposób pewny można łączyć z tą jednostką to przede wszystkim różnego rodzaju przedmioty brązowe, najczęściej broń, narzędzia i ozdoby. Zabytki te znajdowane są albo pojedynczo (np. brązowe czekany ze Strachociny, pow. sanocki i Ulucza, pow. brzozowski), albo w większych zestawach, tworząc tzw. skarby (np. Stefkowa, pow. leski i Załęże, pow. jasielski). Poza wyrobami metalowymi z omawianym ugrupowaniem próbuje się łączyć również niektóre osady (np. Sanok, stan. 56), na których wystąpiły typowe dla tej kultury silnie profilowane naczynia zdobione guzkami i ornamentem rytym. Na obszarze dzisiejszego województwa podkarpackiego nie natrafiono, jak dotąd, na groby pozostawione przez tę ludność. Znanе są one jednak z sąsiednich terenów wschodniej Małopolski (dorzecze Dunajca). Nie można wykluczyć, że to właśnie za pośrednictwem kultury pilińskiej doszło do upowszechnienia się na naszych terenach ciepłopalenia i popielnicowe-

Sytuacja kulturowa w Polsce południowo-wschodniej i na przyległych obszarach w początkach środkowej epoki brązu

Kultúrna situácia v juhovýchodnom Poľsku a priľahlých oblastiach na začiatku strednej doby bronzovej

Cultural situation in south-eastern Poland and adjacent areas at the beginning of the Middle Bronze Age

go obrządku pogrzebowego. Kultura pilińska uważana jest bowiem za jedno z najwcześniejszych ugrupowań związanych z tak zwanym **kręgiem pół popielnicowych**, którego najbardziej charakterystyczną cechą jest właśnie stosowanie tego typu zwyczajów pogrzebowych.

Środkowa, młodsza i późna epoka brązu

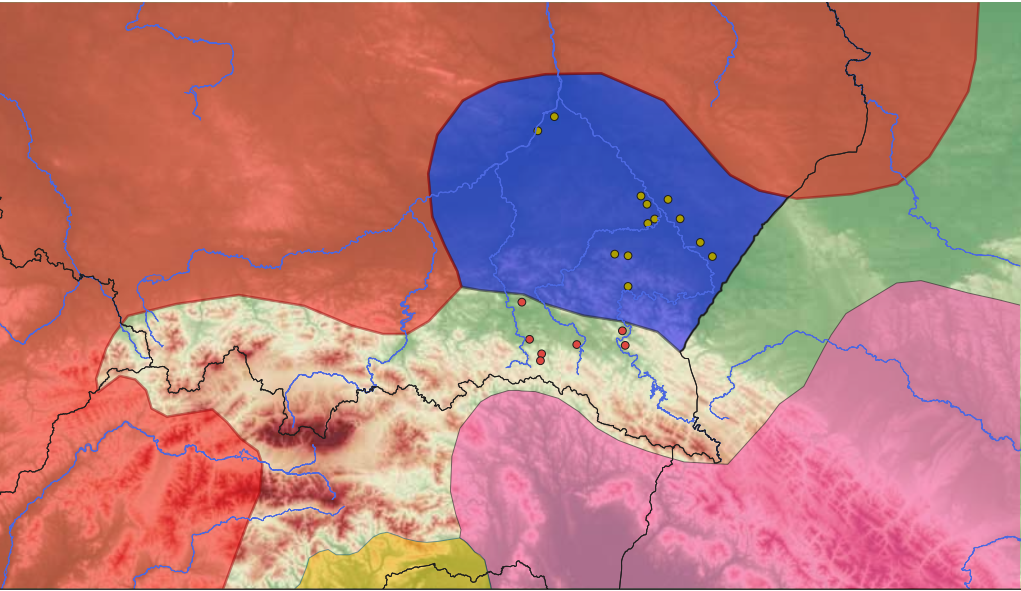
W połowie środkowej epoki brązu (XIII w. p.n.e.) sytuacja kulturowa na terenie Polski południowo-wschodniej ulega zasadniczej zmianie. W tzw. strefie „północnej”, w dorzeczu środkowego i dolnego Sanu, miejsce kultury trzcinieckiej zajmuje nowa jednostka, tzw. **tarnobrzeska kultura łużycka**. Podobnie jak kultura pilińska ugrupowanie to wchodzi w skład kręgu pół popielnicowych, przy czym reprezentuje ono inną – północną (tzw. łużycką) – prowincję tego zjawiska kulturowego, podczas gdy kultura pilińska wchodzi w skład jej prowincji południowo-wschodniej, zwanej też zakarpacką. Przyjmuje się, że tarnobrzeska kultura łużycka powstała na bazie omówionej już wcześniej kultury trzcinieckiej, której ludność zmieniła swoją kulturę duchową i materialną. Wśród argumentów potwierdzających taki mechanizm powstawania omawianego ugrupowania wymienia się przede wszystkim bezpośrednie następstwo chronologiczne, zbieżności w materiale zabytkowym, czy też zbliżony model osadniczy. Koniecznie trzeba też dodać, że w kształtowaniu się tej nowej kultury pewną rolę odegrały również wpływy z kierunków południowego i południowo-wschodniego.

Ludność tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, podobnie jak inne społeczności kręgu pół popielnicowych, stosowała przede wszystkim ciepłopalny obrządek pogrzebowy. Najczęściej spalone szczątki zmarłych wkładano do glinianych naczyń (popielnic), ale zdarzały się sytuacje, gdy złożone one zostały bezpośrednio w jamie (lub jakimś pojemniku z substancji organicznej, który uległ rozkładowi). Na wczesnym etapie rozwoju tej nowej jednostki kulturowej obserwuje się również **inhumację**, czyli grzebanie zmarłych niespalonych. Ludność tarnobrzeskiej kultury łużyckiej zamieszkiwała różnej wielkości osady, skupiające się wokół długotrwale użytkowanego cmentarzyska. Pozostawione przez nią źródła materialne to przede wszystkim ceramika, która wykazuje pewną zmienność w czasie (na tej podstawie archeolodzy wydzielają w jej obrębie kilka faz), w mniejszym stopniu wyroby brązowe, a w fazie najpóźniejszej także żelazne. Czas trwania tarnobrzeskiej kultury łużyckiej wychodzi bowiem poza poruszane w niniejszym artykule ramy chronologiczne. Ludność reprezentująca to ugrupowanie zamieszkiwała tereny dzisiejszej Polski południowo-wschodniej w młodszej i późnej epoce brązu, a także w okresie tzw. wczesnej epoki żelaza (między około 800 a 300/250 r. p.n.e.). Koniec rozwoju tej jednostki przypada na IV/III w. p.n.e.

W środkowym okresie epoki brązu dochodzi również do pewnych zmian na obszarach leżących na południe od Karpat, usytuowanych w zasięgu południowo-wschodniej prowincji kręgu pół popielnicowych. Mniej więcej w połowie środkowej epoki brązu (około roku 1200 p.n.e.) kultura pilińska, pod wpływem impulsów płynących ze środowiska kultury łużyckiej, przekształca się w **kulturę Kyjatyce (kyjatycką)**.

KULTURA KYJATYCE – kultura archeologiczna datowana na młodszą i późną epokę brązu. Jej pozostałości występują w środkowej i wschodniej Słowacji oraz na przyległych terenach Węgier. Nazwa pochodzi od miejscowości Kyjatice na Słowacji. Ludność tej kultury zamieszkiwała osady oraz grody stanowiące ośrodki produkcji wyrobów brązowych. Znane są także stanowiska jaskiniowe kultury kyjatyckiej, łączone z praktykami kultowymi/magicznymi. Zmarłych chowano na płaskich cmentarzyskach w grobach popielnicowych, które niekiedy umieszczano w kamiennych konstrukcjach.

- materiały typu Warzyce / materiály typu Warzyce / Warzyce type materials
- stanowiska wczesnej i środkowej fazy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej / lokality včasnej a strednej fázy tarnobrzeskej lužickéj kultúry / sites of the early and middle Tarnobrzeg phase of the Lusatian culture
- zasięg kultury kyjatyckiej/ dosah kyjatickej kultúry / the range of the Kyjatice culture
- zasięg kultury Gáva-Holichrady / dosah kultúry Gáva-Holichrady / the range of the Gáva-Holichrady culture
- zasięg kultury łużyckiej / dosah lužickéj kultúry / the range of the Lusatian culture
- zasięg tarnobrzeskiej kultury łużyckiej / dosah tarnobrzeskej lužickéj kultúry / the range of the Tarnobrzeg Lusatian culture

Cechą charakterystyczną tego ugrupowania jest obecność grobów popielnicowych, z których część złożona jest w konstrukcjach kamiennych. Kulturze kyjatyckiej częściowo współczesne jest inne ugrupowanie południowo-wschodniej prowincji kręgu pół popielnicowych, jaką jest **kultura Gáva**. Jej cechami charakterystycznymi są: istnienie prężnego ośrodka metalurgii brązu (wykorzystującego lokalne złoża miedzi i cyny) oraz bardzo mała ilość grobów. Te ostatnie tworzą na ogół nieduże cmentarzyska z grobami ciepłopalnymi popielnicowymi, wyposażonymi głównie w ceramikę. Ich niewielka ilość sugeruje, że nie mała część zmarłych chowano w sposób niepozostawiający śladów uchwytnych przez archeologów. Znacznie częściej spotykane są natomiast osady „gawskie”, z których część ma charakter obronny. Społeczności tej kultury preferowały osiadły, rolniczo-hodowlany model gospodarki. Kulturę materialną, poza bardzo licznymi znaleziskami przedmiotów metalowych (głównie broń, sierpy, siekierki), wyróżnia obecność charakterystycznie uformowanych i bogato zdobionych naczyń.

Równocześnie z dalszym rozwojem ugrupowań w typie południowo-wschodniego kręgu pół popielnicowych, na części obszarów dzisiejszej Słowacji pojawiają się grupy ludności reprezentujące łużycką prowincję kręgu pół popielnicowych. Pozostawione przez nią ślady określane są mianem tzw. kultury łużyckiej na Słowacji.

Sytuacja kulturowa w Polsce południowo-wschodniej i na przyległych obszarach w połowie środkowej epoki brązu oraz w młodszej epoce brązu

Kultúrna situácia v juhovýchodnom Poľsku a priľahlých oblastiach v polovici strednej a v mladšej dobe bronzovej

Cultural situation in south-eastern Poland and adjacent areas in the mid-Middle Bronze Age and in the Younger Bronze Age

MATERIAŁY TYPU WARZYCE – określenie stworzone dla podkreślenia specyfiki zabytków ceramicznych pochodzących z osad z obszaru Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej i datowanych na koniec starszego i początek młodszego okresu epoki brązu (2. połowa XII i XI w. p.n.e.). Ich cechą charakterystyczną jest obecność naczyń glinianych o wyraźnych nawiązaniach zakarpackich.

Elementy związane z wymienionymi wyżej jednostkami (kultury kyjatycka, Gáva i łużycka w jej słowackim wariantcie) obecne są również na terenach położonych na północ od Karpat. Świadectwem tych kontaktów jest nie tylko dalszy napływ na te obszary przedmiotów metalowych oraz charakterystycznej ceramiki naczyniowej, ale również obecność śladów wskazujących na trwałą obecność na terenach południowej części województwa podkarpackiego grup ludności z Południa.

Wśród przedmiotów metalowych wymienić należy przede wszystkim zdobione bransolety oraz siekierki i groty włócznie. Zabytki te znane są zarówno ze znalezisk luźnych i depozytów, a także z grobów z wczesnej fazy tarnobrzesckiej kultury łużyckiej, przy czym w tym ostatnim przypadku repertuar metali o zakarpackim pochodzeniu ogranicza się tylko do ozdób. W ceramice cechą świadczącą o „południowym” pochodzeniu konkretnego naczynia jest przede wszystkim silne profilowanie naczyń i jego bogata ornamentyka (guzki, uszka, ukośne lub poziome żłobki, którym czasami towarzyszą elementy ryte). Niekiedy wskazuje się również na odmienną technologię ich wykonania. Należy jeszcze zaznaczyć, że niektóre z wyżej wymienionych elementów spotykane są również w „tarnobrzesckiej” wytwórczości ceramicznej i traktuje się je jako powstałe w miejscowym środowisku tarnobrzesckiej kultury łużyckiej pod wpływem impulsów płynących zza Karpat, a nawet jako przejaw istnienia bezpośrednich kontaktów między grupami ludności reprezentującymi te dwie prowincje kręgu pół popielnicowych. Również niektóre przedmioty brązowe, wytwarzane przez miejscowych metalurgów (w fazie wczesnej na terenie tarnobrzesckiej kultury łużyckiej funkcjonuje lokalny, tzw. sieniawski ośrodek/styl wytwórczości brązowniczej; jego nazwa pochodzi od miejscowości Sieniawa, pow. przeworski), niewątpliwie zainspirowane zostały przez wytwórczość brązowników z ośrodków zakarpackich.

Poza importami przedmiotów metalowych i ceramicznych pochodzenia zakarpackiego (i ich miejscowymi naśladownictwami) o istnieniu kontaktów pomiędzy społecznościami z terenów Polski południowo-wschodniej a grupami ludności z Południa (kultury Gáva, kyjatycka i być może późnopilińska oraz kultura łużycka na Słowacji) świadczy obecność we wschodniej części polskich Karpat tzw. **materiałów typu Warzyce**. Stanowią je znaleziska pochodzące z osad ulokowanych na obszarze Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej, z końca starszego i początku młodszego okresu epoki brązu (2. połowa XII i XI w. p.n.e.). Ich cechą charakterystyczną jest obecność ceramiki o wyraźnych nawiązaniach zakarpackich. Są to naczynia ostroprofilowane i bogato ornamentowane różnego rodzaju guzami i uszkami, a także ukośnymi lub pionowymi kanelurami (żłobkami). Swoje ścisłe odpowiedniki znajdują one w ceramice wytwarzanej przez grupy ludności związane zarówno z jednostkami tworzącymi południowo-wschodnią prowincję kręgu pół popielnicowych (kultury Gáva, kyjatycka i być może pilińska na jej

późnym etapie rozwoju), jak również z jej łużycką prowincją (grupa słowacka kultury łużyckiej). Stopień tych podobieństw jest na tyle duży, że pozwala na traktowanie materiałów typu Warzyce jako powstałych w wyniku przesunięć grup ludności, które przywędrowały na teren południowej części dzisiej-

szego województwa podkarpackiego zza Karpat. Niewykluczone, że grupy te zostały niejako zmuszone do szukania nowych miejsc dla osadnictwa z powodu niekorzystnych zmian klimatycznych, do których doszło około połowy XII w. p.n.e.

Podsumowując zarysowany wyżej obraz sytuacji kulturowej panującej w południowo-wschodniej Polsce, należy zwrócić uwagę przede wszystkim na jej strefowość. W jej północnej części (Kotlina Sandomierska i przyległy od południa pas pogórzy – mniej więcej między Rzeszowem a Przemyślem) przez całą epokę brązu rozwijają się ugrupowania o „lokalnym” charakterze, reprezentujące kultury typowe dla niemal całego obszaru Polski (kultura mierzanowicka, kultura trzciniecka, tarnobrzescka kultura łużycka). Zupełnie inną sytuację obserwujemy natomiast w południowej części omawianego obszaru. Grupy ludności zamieszkujące w epoce brązu region karpacki reprezentują bowiem tradycje kulturowe typowe dla „brązowych” ugrupowań z obszarów zakarpackich (kultura Otomani oraz jednostki tworzące południowo-wschodnią prowincję kręgu pół popielnicowych) lub ich regionalne warianty. Wyjątek od tej reguły stanowi jedynie sytuacja kulturowa z wczesnej epoki brązu, kiedy to na terenie całego obszaru dzisiejszego województwa podkarpackiego rozwija się kultura mierzanowicka (należy jednak pamiętać o pewnych odmiennościach populacji z rejonu wschodniej części Karpat polskich w stosunku do pozostałych obszarów zasiedlonych przez „mierzanowiczán”). Oczywiście wszystkie te społeczności utrzymują ze sobą mniej lub bardziej intensywne kontakty, czego przejawem jest choćby rozwój ugrupowań łączących różne cechy (np. grupa jasielska), czy też obecność importów (i ich naśladownictw) południowych w środowisku lokalnych kultur o „północnym” charakterze.

Chochorowski J.

2005 Społeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, [w:] Śliwa J. (red.), *Wielka historia świata*, t. 2: *Stary i Nowy Świat: od rewolucji neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego*, Kraków, s. 377–499.

Czopek S.

1999 *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów.
2012 The Piliny Culture in Polish territories – comments, [w:] Kujovský R., Mitáš V. (red.) *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatymnarodeninám*, Nitra, s. 61–70.

Czopek S., Poradyło W.

2008 *Warzyce, pow. Jasło, stan. 17 – osada z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Rzeszów.

Dąbrowski J.

2009 *Polska przed trzema tysiącami lat. Czasy kultury łużyckiej*, Warszawa.

Gancarski J.

1994 Pogranicze kultury trzcinieckiej i Otomani–Füzesabony – grupa jasielska, [w:] Mitura P. (red.), *Problemy kultury trzcinieckiej*, Rzeszów, s. 75–104.

Gancarski J. (red.)

2002 *Między Mykenami a Bałtykiem. Kultura Otomani–Füzesabony*, Krosno–Warszawa.
2003 *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich*, Krosno.

Trepcza, pow. sanocki – grot strzały (znalezisko z osady obronnej), kultura Otomani. Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku

Trepcza, pow. Sanok – hrot šípu (obránná osada), kultura Otomani. Zbiorkový fond Historického múzea v Sanoku

Trepcza, Sanok district – an arrow-head (fortified settlement), Otomani culture. Collection: Historical Museum in Sanok

Joanna Adamik-Proksa
Marcin Burghardt

Mgr Joanna Adamik Proksa
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
j.adamik86@gmail.com

Mgr Marcin Burghardt
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
niedwed303@gmail.com

Na hranici dvoch svetov, severného a južného – situácia v kultúre v dobe bronzovej na území juhovýchodného Poľska

V prehistórii juhovýchodného Poľska obdobím, v ktorom dochádza k najintenzívnejším kontaktom medzi skupinami ľudí žijúcimi v oblastiach položených na oboch stranách karpatského oblúka, je **bronzová doba**. Na takýto stav vecí má rozhodujúci vplyv absencia ložísk medi a cínu na našich územiach, ktoré sa používajú pri výrobe bronzu – hlavnej suroviny hodnoteného obdobia. Územne najbližšie sa zásoby medi a cínu nachádzajú v oblasti Karpatskej kotliny a Sedmohradska (územia dnešného Slovenska, Maďarska a Rumunska). Vzhľadom na značnú veľkosť týchto ložísk a relatívne ľahký prístup k nim sa komunity z tohto regiónu stali nielen hlavným „dodávateľom“ bronzu pre obyvateľstvo žijúce v dnešnom Podkarpatskom vojvodstve (a iných viac odľahlejších oblastiach), ale mali tiež obrovský vplyv na ich široko ponímanú kultúru. Spolu s bronzovými výrobkami sa šírili iné predmety (napr. keramika), ako aj isté prvky duchovnej kultúry. Sprostredkovali tiež prenos ďalej na sever impulzy plynúce z civilizácie stredomorského okruhu. Navyše, v mnohých prípadoch je možné hovoriť aj o migrácii skupín ľudí z Karpatskej kotliny do susedných oblastí, ku ktorým patrili o. i. územia južnej prikarpatskej časti juhovýchodného Poľska.

Raná doba bronzová

V ranom období doby bronzovej územie dnešného Podkarpatského vojvodstva bolo obsadené skupinami, ktoré vyrástli na báze **kultúry šnúrovej keramiky**, zastúpenej osídlením tzv. **mierzanowickej kultúry**, rozvíjajúcej sa medzi rokmi 2400 a 1600 pr. n. l. Je síce pravda, že táto jednotka sa ráta do okruhu stredoeurópskej civilizácie ranej doby bronzovej, avšak v skutočnosti ňou zanechané hmotné zdroje (dominantná úloha kamenných nástrojov i pazúrikových, malé množstvo kovových predmetov) nabádajú vnímať ju ako pokračovateľku tradície kamennej doby. Na druhej strane je potrebné poznamenať, že mierzanowická kultúra bola vo svojej najmladšej fáze veľmi rozmanitá – na väčšine ňou zaberaných území naďalej máme do činenia s kultúrnym modelom, pokračujúcim v tradícii, ktorej korene sú ešte v mladšej dobe kamennej, ale jej južná časť je bližšia k stredoeurópskym civilizáciám ranej doby bronzovej. Na druhej strane treba poznamenať, že mierzanowická kultúra vo svojom najmladšom štádiu vývoja – na väčšine území, ktoré zaberala, máme stále do činenia s kul-

PLESZOWSKÁ SKUPINA – miestne zoskupenie spájané s mierzanowickou kultúrou. Názov pochádza z miesta v Krakove – Pleszowe. Stopy po tejto skupine sa vyskytujú hlavne v Karpatoch. Jej ľud sa zaoberal chovom zvierat a obrábaním pôdy. Podstatný význam mal rybolov a poľovníctvo. Jedným z najdôležitejších miest tejto jednotky je Trzcinica pri Jasle.

túrnym modelom, pokračujúcim v tradíciách pochádzajúcich ešte z rannej kamennej doby, ale jeho južná časť je bližšie k stredoeurópskym civilizáciám rannej bronzovej doby. Vyjadrením toho je osídlenie na prelome III. a II. tisícročia pr. n. l. na území severného okraja oblúku Karpát tzv. **pleszovskou skupinou**. Toto zoskupenie vzniklo na báze miestnej mierzanowickej kultúry, na ktorú mali obrovský vplyv za Karpatmi

veľmi rozvinuté zoskupenia okruhu civilizácie Karpatskej kotliny rannej doby bronzovej. Jednou z najdôležitejších lokalít tejto jednotky je **Trzcinica**, pri Jasle. Na kopci týčiacom sa nad ňou plynúcou riekou Ropou predstavitelia pleszovskej skupiny postavili veľmi opevnenú obrannú osadu, ktorá sa stala jedným z najstarších riešení tohto typu na území našej krajiny. Z početných predmetov, ktoré zostali po obyvateľoch tejto osady, osobitnú pozornosť si zaslužia hlinené figúrky zvierat a hlinené kolesá vozov. Práve ich prítomnosť je považovaná za klasický prejav južných impulzov.

Staršia doba bronzová

V staršej dobe bronzovej (16.–14. st. pr. n. l.) oblasti juhovýchodného Poľska vošli na orbitu nových kultúrnych vplyvov spoza Karpát. Stalo sa to v súvislosti s predstaviteľmi **kultúry Otomani–Füzesabony**, ktorí sa usídlili v 16.–15. st. pr. n. l. na území dnešnej Jasielsko-Krosnianskej kotliny a Jasielskeho pohoria. Tento okamih bol jedným z najpodstatnejších v procese formovania sa originálnej kultúrnej podoby území položených na severnom predpolí Karpát. Kultúra Otomani–Füzesabony bola predsa časťou väčšieho kultúrneho okruhu o pripojeniach v anatolsko-balkánskej (stredomorskej) zóne. Vďaka intenzívnym kontaktom prebrala mnoho prvkov z týchto území. Typické pre ňu boli o. i. veľké sídelné komplexy, ich súčasťou bola spravidla strážna osada a sprievodné menšie príbytky. S hodnoteným zoskupením sa spája takisto veľmi bohatá hmotná kultúra. Tvorila ju: rozvinutá výroba bronzu, zlata a keramických nádob – dokonalá z technologického hľadiska a veľmi ozdobená hrboľato-špirálovitou ornamentikou a žliabkovitými motívmi.

Stopy kultúry Otomani–Füzesabony zaznamenané v južnej časti Podkarpatského vojvodstva sa ničím nelíšia od tých, ktoré sú opísané vyššie. Sila tohto javu je najlepšie zdokumentovaná objavmi, ktoré boli urobené v skôr spomínanej Trzcinicy. Skupiny ľudu Otomani–Füzesabony, ktoré sem prišli z oblasti súčasného Slovenska, mierovým spôsobom ovládli

skorších – „pleszovských” – obyvateľov osady a značne rozšírili obranný systém, ktorý vytvorili. V tom čase bola postavená príjazdová cesta s bránou vedúcou do vnútra osady. Tu nájdené materiály majú verné analógie na južnej strane Karpát. Najväčšiu pozornosť priťahujú hlinené nádoby zdobené typickými ornamentmi špirálovitého tvaru, hrboľovitými a **kanelúrnymi** žliabkami. Z kovových pamiatok treba spomenúť vojenské predmety, nástroje a ozdoby. Prakticky všetky tu spomínané predmety boli vytvorené v nadväznosti na zakarpatské vzo-

ry. V usadlosti v Trzcinicy, ako aj v iných osadách tejto kultúry, možno stretnúť takisto hlinené **zoomorfné** a **antropomorfné** figúrky (pôvod tých posledných možno priamo spojiť so stredomorskou oblasťou!), ako aj modely kolies vozov. Boli určite prispôsobené z anatolsko-balkánskej zóny. Špecifická lokalizácia hradiska v Trzcinicy nabáda k prijatiu predpokladu o jeho podstatnej úlohe v kontaktoch spojených s obchodovaním s jantárom a bronzovými výrobkami. Prevláda názor, že toto stredisko plnilo úlohu svojho druhu priekupníka v obchode medzi pobrežím Baltu a juhom Európy. Nie je však pochyb o tom, že na poľskej strane Karpát bolo viac takýchto osád. S podobným osídlením máme určite do činenia vo Wietrzno–Bóbrke, poviät Krosno, v **Trepczy**, poviät Sanok, v Potoku, poviät Krosno alebo – ďalej na západ položených – Maszkowiciach, pri Nowom Sączu. Známe sú aj otvorené osady v Jasle a Potoku. Preto možno vyvodiť záver, že charakter „bronzového” osídlenia na severnom predhorí Karpát sa opakuje podľa modelu osídlenia známeho z Karpatskej kotliny.

Viac-menej súbežne s rozvojom kultúry Otomani–Füzesabony v oblastiach položených severne od území ňou obývaných, nad stredným tokom Sanu a dolným Wisłokom, v staršom (17.–14. st. pr. n. l.) a strednom (13. st. pr. n. l.) období doby bronzovej sa rozvíjali miestne komunity tzv. **trzciniackej kultúry**. Hranicou medzi kompaktno osídlenou zónou tejto kultúry a stanoviskami odlišného „južného” charakteru bola oblasť predhorí. Napriek tomu, že išlo o rôzne zóny životného prostredia, ľud oboch kultúr udržiaval vzájomný kontakt. „Trzciniacka” vplyv, viditeľný najmä v keramickej výrobe, prenikal na územie východnej časti poľských Karpát, kde sa vyvinulo osídlenie „otomanské”. Výsledkom týchto kontaktov bolo sformovanie novej kultúrnej jednotky, ktorá spájala rysy trzciniackej a otomanskej kultúry, ktorá sa niekedy označuje ako **jasielska skupina**. Na druhej strane je tiež potrebné dodať, že južné vplyvy sú viditeľné na území obsadenom ľuďmi trzciniackej kultúry a prejavujú sa v charakteristickom zdobení nádob.

Nie je vylúčené, že v období rozvoja kultúry komunity Otomani–Füzesabony prichádza na územie horného povodia Sanu a Jasielskej kotliny ďalšia vlna zakarpatských vplyvov, ktorú treba spájať s tzv. **pilinskou kultúrou** (16.–13. st. pr. n. l.). Nálezy z oblastí juhovýchodného Poľska, ktoré možno s určitosťou spájať s touto jednotkou, sú hlavne rôzne druhy bronzových predmetov, najčastejšie zbraní, nástrojov a ozdôb. Tieto pamiatky sa objavujú buď samostatne (napr. bronzové čakany zo Strachociny, poviät Sanok, a Ulucza, poviät Brzozów), alebo vo väčších súpravách, vytvárajúc tzv. **depoty** (napr. Stefkowa, poviät Lesko, a Załęże, poviät Jasło). Okrem kovových výrobkov sa s hodnoteným zoskupením skúšajú spojiť tiež niektoré osady (napr. Sanok, stan. 56), v ktorých sa vyskytli pre túto kultúru typické silne profilované nádoby zdobené hrboľčekomým rytým ornamentom. Na území dnešného Podkarpatského vojvodstva zatiaľ ešte neboli nájdené žiadne hroby po tomto ľude. Sú však známe zo susedných území východného Malopoľska (povodie Dunajca). Na okraj uvedených úvah je potrebné ešte uviesť,

ANTROPOMORFNÝ – zobrazujúci ľudskú postavu alebo jej fragmenty.

TREPCZA – dedina v Poľsku položená v Podkarpatskom vojvodstve, poviät Sanok, gmina Sanok. Leží na úpätí južného svahu masívu Kopacza, v pásme Gór Słonnych. Dedinou preteká rieka Sanoczek. Na území obce boli odhalené dve hradiská: 1) Horodyszcze – založené ľuďmi otomanskej kultúry, neskôr obývané Keltmi a ľuďmi obdobia ranného stredoveku a 2) Horodna – hradisko a kurhanové pohrebisko z obdobia 8. až 13. st.

JASIELSKA SKUPINA – jednotka kultúry, spájajúca rysy kultúry trzciniackej a otomanskej.

že nie je vylúčené, že práve prostredníctvom pilinskej kultúry došlo k rozšíreniu na našich územiach spaľovania tiel a popolnicového pohrebného obradu. Pilinská kultúra sa totiž považuje za jedno z najranejších zoskupení, spojených s tzv. **kultúrou okruhu popolnicových polí**, ktorej najviac charakteristickým rysom je práve používanie tohto druhu pohrebných zvykov.

Stredná, mladšia a neskorá doba bronzová

V polovici strednej doby bronzovej (13. st. pr. n. l.) kultúrna situácia na území juhovýchodného Poľska sa zásadne mení. V tzv. „severnej“ zóne v strednom a dolnom povodí Sanu, pozíciu trzcinieckej kultúry zaberá nová jednotka, tzv. **tarnobrzeská lužická kultúra**. Podobne ako pilinská kultúra toto zoskupenie sa stáva súčasťou okruhu kultúr popolnicových polí, pričom reprezentuje ono inú – severnú (tzv. lužickú) – provinciu tohto kultúrneho javu, keďže pilinská kultúra je súčasťou jej juhovýchodnej provincie, známej tiež ako zakarpatská provincia. Predpokladá sa, že tarnobrzeská lužická kultúra bola založená na báze už skôr spomínanej trzcinieckej kultúre, ktorej ľud zmenil svoju duchovnú a materiálnu kultúru. Medzi argumentmi, ktoré potvrdzujú takýto mechanizmus vzniku spomínaného zoskupenia, sa spomína predovšetkým priame chronologické nástupníctvo, podobnosti v historickom materiáli alebo tiež podobný model osídlenia. Je tiež potrebné dodať, že pri formovaní tejto novej kultúry zohrával určitú úlohu aj vplyvy plynúce z južných a juhovýchodných smerov.

Populácia tarnobrzeskej lužickej kultúry, podobne ako iné komunity okruhu kultúr popolnicových polí, používala predovšetkým pohrebný obrad spálenia tela. Najčastejšie spálené pozostatky zosnulého boli umiestnené do hlinených nádob (popolníc), ale vyskytovali sa situácie, keď boli uložené priamo do jamy (alebo do nejakej nádoby s organickou hmotou, ktorá sa rozložila). V skoršej fáze vývoja tejto novej kultúrnej jednotky sa pozoruje aj **inhumácia** alebo pochovávanie mŕtvych nespálených tiel. Ľud tarnobrzeskej lužickej kultúry obýval rôzne veľké osady, sústredené okolo dlhodobou používaného pohrebiska. Hmotné pramene, ktoré po sebe zanechal, sú predovšetkým keramika, ktorá vykazuje určitú variabilitu v čase (na tomto základe archeológovia v jej rámci vyčleňujú niekoľko fáz), v menšej miere bronzové výrobky a v najneskoršej fáze aj železné. Obdobie trvania tarnobrzeskej lužickej kultúry presahuje časové rámce posudzované v tomto príspevku. Populácia zastupujúca túto skupinu obývala oblasti dnešného juhovýchodného Poľska v mladšej a neskoršej dobe bronzovej, ako aj v období tzv. ranej doby železnej (medzi rokmi okolo 800 a 300/250 pr. n. l.). Záver vývoja tejto jednotky pripadá na 4./3. st. pr. n. l.

V strednej fáze doby bronzovej dochádza aj k istým zmenám na územiach ležiacich južne od Karpát, ktoré sa nachádzajú v juhovýchodnej provincii okruhu kultúr popolnicových polí. Viac-menej uprostred bronzovej doby (okolo roku 1200 pr. n. l.) pilinská kultúra, pod vplyvom impulzov plynúcich z prostredia lužickej kultúry sa mení na **kultúru Kyjatyce (kyjatickú)**. Charakteristickou črtou tejto skupiny je prítomnosť popolnicových polí, v ktorých časť hrobov je v kamenných konštrukciách. Kyjatickej kultúre je čiastočne sprievodným iné zosku-

penie juhovýchodnej provincie okruhu kultúr popolnicových polí, akým je **gavská kultúra (kultúra Gáva)**. Jeho charakteristické črty sú: existencia pružného metalurgického bronzového strediska (využívajúceho miestne ložiská medi a cínu) a veľmi malý počet hrobov. Tie vo všeobecnosti tvoria malé cintoríny s hrobmi popolníc so spálenými telami, ktoré sú prevažne vybavené keramikou. Ich malý počet naznačuje, že nie malá časť mŕtvych bola pochovaná tak, že nezostali žiadne záchytné stopy pre archeológov. Avšak častejšie sa stretávajú s „gavskými“ sídlami, z ktorých časť má obranný charakter. Komunity tejto kultúry uprednostňovali ustálený, roľnoovný model hospodárstva. Hmotnú kultúru okrem veľmi početných nálezov kovových predmetov (hlavne zbraní, kosákov, sekeriek) charakterizuje prítomnosť typicky tvarovaných a bohato zdobených nádob.

Súčasne s ďalším rozvojom skupín typu juhovýchodného okruhu kultúr popolnicových polí na časti území dnešného Slovenska sa objavujú skupiny ľudí, ktoré predstavujú lužickú provinciu okruhu kultúr popolnicových polí. Stopy, ktoré zanechala, sa nazývajú tzv. lužická kultúra na Slovensku.

Prvky súvisiace s vyššie uvedenými jednotkami (kultúry kyjatická, gávská a lužická v slovenskom variante) sú prítomné aj na území severne od Karpát. Svedectvom týchto kontaktov nie je len ďalší prílev do týchto oblastí kovových predmetov a charakteristickej keramiky nádob, ale aj prítomnosť stôp poukazujúcich na trvalú prítomnosť na území južnej časti Podkarpatského vojvodstva skupín ľudí z juhu.

Z kovových predmetov je potrebné spomenúť predovšetkým všetky zdobené náramky, sekerky a hroty kopijí. Tieto pamiatky sú známe tak z voľných nálezov, ako aj z hrobov z ranej fázy tarnobrzeskej lužickej kultúry, pričom v tom poslednom prípade sa repertoár kovov zakarpatského pôvodu obmedzuje len na ozdoby. V keramike je charakteristickým znakom „južného“ pôvodu konkrétnej nádoby najmä silné profilovanie nádoby a jej bohaté ornamenty (oblíny, pútka, šikmé alebo zvislé žliabky, niekedy sprevádzané rytými prvkami). Niekedy sa poukazuje aj na inú technológiu ich zhotovenia. Treba tiež poznamenať, že s niektorými z vyššie uvedených prvkov sa stretávame aj v „tarnobrzeskej“ keramickej výrobe a sú považované za vytvorené v miestnom prostredí tarnobrzeskej lužickej kultúry pod vplyvom impulzov plynúcich spoza Karpát a dokonca aj ako prejav existencie priamych kontaktov medzi skupinami obyvateľstva zastupujúcimi tieto dve provincie okruhu kultúr popolnicových polí. Takisto niektoré bronzové predmety vyrábané miestnymi metalurgami (v skoršej etape na území tarnobrzeskej lužickej kultúry funguje lokálne, tzv. sieniavske stredisko/štýl bronzovej výroby; jeho názov sa odvodzuje od obce Sieniawa, powiat Przeworsk) boli nepochybne inšpirované výrobou bronziarov zo zakarpatských stredísk.

Okrem dovozu kovových a keramických predmetov zakarpatského pôvodu (a ich miestnych imitácií) o existencii kontaktov medzi komunitami z juhovýchodného Poľska a skupinami ľudu z juhu (gávská, kyjatická kultúra a možno aj neskoršia pilinská a lužická kultúra na Slovensku) dokazuje prítomnosť vo východnej časti poľských Karpát, tzv. **materiálov typu Warzyce**. Sú to nálezy, ktoré pochádzajú z osád nachádzajúcich sa v oblasti Jasiel-

KYJATICKÁ KULTÚRA – archeologická kultúra datovaná do mladšej a neskorej doby bronzovej. Jej zvyšky sa vyskytujú na strednom a východnom Slovensku a v susedných oblastiach Maďarska. Jej názov pochádza od obce Kyjatice na Slovensku. Obyvateľstvo tejto kultúry obývalo osady a hradiská tvoriace centrá výroby bronzových výrobkov. Známe sú tiež jaskynné miesta kyjatickej kultúry spájané s kultovou/magickou praxou. Mŕtvi boli pochovaní na plochých cintorínoch v urnových hroboch, ktoré boli niekedy umiestnené v kamenných konštrukciách.

MATERIÁLY TYPU WARZYCE – termín vytvorený na zdôraznenie špecifčnosti keramických pamiatok pochádzajúcich z osád z oblasti Jasielsko-Krosnianskej kotliny a datovaných na koniec staršej a začiatok mladšej doby bronzovej (2. pol. 12. a 11. st. pr. n. l.). Ich charakteristickou črtou je prítomnosť hlinených nádob s výraznými zakarpatskými odkazmi.

sko-Krośnianskej kotliny, z konca staršieho a začiatku mladšieho obdobia doby bronzovej (2. pol. 12. a 11. st. pr. n. l.). Ich charakteristickou črtou je prítomnosť keramiky s výraznými zakarpatskými odkazmi. Ide o nádoby s ostrými hranami a bohato zdobené rôznymi typmi oblín a pútkami, ako aj šikmými alebo zvislými kanelúrami (žliabkami). Svoje presné napodobeniny majú v keramike vyrábanej skupinami ľudí spojených tak s jednotkami tvoriacimi juhovýchodnú provinciu okruhu kultúr popolnicových polí (gávská, kyjatická kultúra a možno pilinská vo svojej neskoršej fáze vývoja), ako aj s jej lužickou provinciou (slovenská skupina lužickej kultúry). Miera týchto podobností je taká veľká, že umožňuje vnímať materiály typu Warzyce ako tie, čo vznikli v dôsledku presunov skupín obyvateľstva, ktoré prišli na územie južnej časti dnešného Podkarpatského vojvodstva spoza Karpát. Je možné, že tieto skupiny boli nejakým spôsobom nútené hľadať nové miesta na usadenie sa kvôli nepriaznivým klimatickým zmenám, ku ktorým došlo približne v polovici 12. st. pr. n. l.

Pri zhrnutí vyššie popísaného obrazu kultúrnej situácie panujúcej v juhovýchodnom Poľsku je potrebné venovať pozornosť predovšetkým jej zónovitosti. V jeho severnej časti (Sandomierska kotlina a pás pohorí prilahlý z juhu – zhruba medzi Rzeszovom a Przemyšlom) sa v priebehu celej doby bronzovej rozvíjajú zoskupenia „lokálneho” charakteru reprezentujúce kultúry typické pre takmer celé územie Poľska (mierzanowická kultúra, trzcieniecka kultúra, tarnobrzeská lužická kultúra). Úplne inú situáciu však vidíme v južnej časti posudzovanej oblasti. Skupiny obyvateľov žijúcich v dobe bronzovej v karpatskom regióne predstavujú kultúrne tradície typické pre „bronzové” skupiny zo zakarpatských oblastí (otomanská kultúra a jednotky tvoriace juhovýchodnú provinciu okruhu kultúry popolnicových polí) alebo ich regionálne varianty. Výnimkou z tohto pravidla je iba kultúrna situácia z ranej doby bronzovej, keď sa v celej oblasti dnešného Podkarpatského vojvodstva rozvíja mierzanowická kultúra (netreba však zabúdať na určité rozdiely v populácii z východnej časti poľských Karpát vo vzťahu k iným oblastiam obývaných „mierzanowiczovcami”). Samozrejme, všetky tieto spoločenstvá udržiavajú medzi sebou viac či menej intenzívne kontakty, čo sa prejavuje rozvojom skupín, ktoré spájajú rôzne črty (napr. jasielska skupina) alebo prítomnosťou južných importov (a ich imitácií) v prostredí miestnych „severných” kultúr.

Joanna Adamik
Marcin Burghardt

Mgr Joanna Adamik Proksa
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
j.adamik86@gmail.com

Mgr Marcin Burghardt
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
niedwed303@gmail.com

On the border between two worlds, northern and southern – the cultural situation in the Bronze Age in south-eastern Poland

In the prehistory of south-eastern Poland, the period of the most intense contacts between groups of people living in areas located on both sides of the Carpathian Arch is the **Bronze Age**. This situation took place largely owing to the absence of copper and tin deposits on our lands, which were used to produce bronze – the main raw material of the discussed period. The nearest territories of copper and tin deposits are located in the area of the Carpathian Basin and Transylvania (the areas of contemporary Slovakia, Hungary and Romania). Due to the large size of these deposits and relatively easy access to them, communities from this region became not only the main „supplier” of bronze to populations living in the contemporary Podkarpackie region (and other more distant areas), but they also used to have a huge impact on their culture in a broader sense. Moreover, other objects (e.g. ceramics) were being spread together with bronze products, as well as some elements of spiritual culture. They also took part in transferring further impulses from the Mediterranean civilizations to the north. In addition, in many cases it is also possible to talk about migrations to neighbouring areas undertaken by groups of people coming from the Carpathian Basin, which also included areas of the southern part of south-eastern Poland in the Carpathian region.

Early Bronze Age

In the early period of the Bronze Age, the areas of today’s Podkarpackie voivodeship were occupied by groups formed on the basis of the **Corded Ware culture**, represented by the so-called settlement of the **Mierzanowice culture**, developing between 2400 and 1600 BC. Although this unit belongs to the circle of Central European Early Bronze civilization, in fact the material sources left by it (the dominant role of stone and flint tools, a small amount of metal objects), it made us view this cultural unit as the continuation of the Stone Age tradition. On the other hand, it should be noted that the Mierzanowice culture, at its youngest stage of development was highly diversified i.e., regarding most of the areas occupied by the unit, we are still able to identify a cultural model continuing the traditions originating from the Younger Stone Age, but its southern part is closer to Central European Early Bronze civilizations. An expression of this phenomenon is the appearance of the so-called

PLESZÓW GROUP – a local group associated with the Mierzanowice culture. The name comes from the site in Krakow–Pleszów. The evidence of this group is noticed mainly in the Carpathians. Its communities were practicing animal husbandry and plant cultivation. Fishing and hunting were also important in their economy. One of the most important sites of this unit is Trzcinica near Jasło.

Pleszów group at the turn of the third and second millennium BC in the northern areas of the Carpathian Arch. This group was created on the basis of the local Mierzanowice culture, which was greatly influenced by the highly developed groupings of the Early Bronze civilization of the Carpathian Basin, which were growing behind the Carpathians. One of the most important sites of this unit is **Trzcinica**, near Jasło. On the hill overlooking the Ropa river, which was flowing through this

village, representatives of the Pleszów group erected a fortified settlement, which was one of the oldest assumptions of this type in our country. As for the numerous objects left by the inhabitants of this settlement, it is worth mentioning ceramic figurines of animals and clay wheels of wagons. It is necessary to mention that their presence is considered as a classic manifestation of southern impulses.

Older Bronze Age

During the Older Bronze Age (16th–14th centuries BC), the areas of south-eastern Poland entered the orbit of new cultural influences beyond the Carpathians. This was due to representatives of the **Otomani–Füzesabony culture** who settled in the 16th–15th centuries BC the area of today’s Jasło-Krosno Valley and Jasło Foothills. This moment was one of the most important in the process of shaping the original cultural view of the areas located on the northern foreland of the Carpathians. The Otomani–Füzesabony culture was part of a larger cultural circle with references in the Anatolian-Balkan (Mediterranean) zone. Thanks to intense contacts, it took over many elements from those areas. Therefore, there were typical e.g. large settlement complexes, which usually included a fortified settlement and smaller dwelling areas that accompanied it. What is more, there is also very rich material culture associated with the discussed group. It includes among others: developed metalworking producing bronze, gold artefacts together with pottery vessels – perfect in terms of technology and richly ornamented by knobs and spiral ornaments as well as grooved motifs.

Traces of the Otomani–Füzesabony culture recorded in the southern part of the Podkarpackie Voivodeship are no different than those described above. The strength of this phenomenon is best documented by the discoveries made in the previously mentioned settlement in Trzcinica. Groups of the Otomani–Füzesabony population, who arrived here from the area of today’s Slovakia, they dominated the earlier – „Pleszów” – residents of the settlement in a peaceful manner and significantly expanded the defence system that had been created earlier. At that time, an entrance road with a gate leading to the dwelling area was built. The materials found here have faithful equivalents on the southern side of the Carpathians. It is worth talking into consideration pottery vessels decorated with typical spiral knob and

groove (**fluted**) ornaments. As for metalworking, it is necessary to mention military items, tools and decorations. Virtually all of the objects listed here were made in reference to the Transcarpathian patterns. In addition, researchers have recorded

FLUTING – covering the surface (e.g. vessels) with vertical or diagonal shallow grooves.

in Trzcinica, as well as in other settlements of this culture, clay **zoomorphic** and **anthropomorphic** figurines (the origin of the latter can be combined directly with the Mediterranean area!), as well as models of wagon wheels. They were probably adapted from the Anatolian-Balkan zone. The specific location of the fortified settlement in Trzcinica leads to the assumption of its important role in contacts related to amber and bronze products trading. It is thought that this centre served as a kind of intermediary in trade between the Baltic coast and southern Europe. There is no doubt, however, that there were more such settlements on the Polish side of the Carpathians. We are probably dealing with similar settlement in Wietrzno–Bóbrka, Krosno district, **Trepcza**, Sanok district, Potok, Krosno district, or – further to the west – Maszkowice, near Nowy Sącz. There are also open settlements known in this area in Jasło and Potok. Therefore, it can be concluded that the „bronze” settlement pattern on the northern foreland of the Carpathians repeats the settlement model known from the Carpathian Basin.

At the same time, together with the development of the Otomani–Füzesabony culture, the local communities of the so-called **Trzciniec culture** occupied northern territories from the areas inhabited by the discussed unit i.e., along the Middle San and Lower Wisłok rivers, in the older (17th–14th centuries) and middle (13th century BC) phases of the Bronze Age. The boundary between the dense settlement zone of this culture and the sites of a different, „southern” character was the area of the foothills. Despite occupying different environmental zones, the people of both cultures maintained contacts with each other. „Trzciniec” influences, especially visible in the ceramic products, reached the eastern part of the Polish Carpathians, where the „Otomanii” settlement was being developed. The effect of these contacts was the emergence of a new cultural unit, combining the features of the Trzciniec and Otomani cultures, which is sometimes described as the **Jasło group**. On the other hand, it is also worth noting that the southern influences are visible in the territory occupied by the population of the Trzciniec culture, and they are manifested in the characteristic pottery ornaments.

It is possible that during the development of the Otomani–Füzesabony culture community, the area of the Upper San and the Jasło Basin was taken by the next wave of Transcarpathian interactions, which should be linked with the so-called **Piliny culture** (16th–13th centuries BC). Finds collected from the areas of south-eastern Poland, which can be definitely connected with this unit, consist of mainly various types of bronze items such as weapons, tools and ornaments. These artefacts have been found either individually (e.g. bronze axe-hammers from Strachociny, Sanok district and Ulucz, Brzozów district), or in larger sets, creating so-called **hoards** (e.g. Stefkowa, Lesko district and Załęże, Jasło district). In addition to metal

ZOOMORPHIC – an image stylized on the shape of animals, e.g. ornament – a way of decorating based on stylized motifs, taken from a real or fantastic animal world; figurines – presenting animals.

ANTHROPOMORPHIC – imagining a human form or its fragments.

TREPCZA – a village in Poland located in Podkarpackie voivodeship, Sanok district, in Sanok comune. It is at the foot of the southern slope of the Kopacz massif in the range of Stonne Mountains. The Sanoczek river flows through the village. Two fortified settlements have been discovered in the village: 1) Horodyszcze – established by the population of the Otomani culture later inhabited by the Celts and the population of the Early Middle Ages. 2) Horodna – a hillfort and a burial mound cemetery from the period of 7th to 13th century.

JASŁO GROUP – a cultural unit, combining the features of the Trzciniec and Otomani cultures.

products, some of the settlements (e.g. Sanok, site 56) can be linked with the aforementioned unit owing to strongly profiled vessels decorated with knobs and incised decoration which were typical for this culture. In the contemporary Podkarpackie Voivodeship, no graves left by this population have been found yet. However, they are known from the neighbouring territories of eastern Małopolska (the Dunajec Basin). Additionally, it is worth pointing out, on the basis of the above-mentioned remarks, that the Piliny culture could have taken part in the spread of cremation and urn funeral rites in our areas. The Piliny culture is considered one of the earliest groups associated with the so-called **Urnfield Complex**, whose most characteristic feature is the use of this type of funeral rituals.

Middle, Younger and Late Bronze Age

In the middle of the Middle Bronze Age (13th century BC), the cultural situation in south-eastern Poland changed fundamentally. In the so-called „northern” zone, in the basin of the Middle and Lower San, the place previously occupied by the Trzciniec culture was taken by a new unit, the so-called **Tarnobrzeg Lusatian culture**. Like the Piliny culture, the group is part of the Urnfield Complex, and it represents a different – northern (so-called Lusatian) – province of this cultural phenomenon, while the Piliny culture is part of its south-eastern province, also known as the Transcarpathian province. It is assumed that the Tarnobrzeg Lusatian culture was based on the previously discussed Trzciniec culture, whose population changed their spiritual and material culture. Regarding the arguments confirming such a mechanism, it is necessary to mention the direct chronological sequence, convergence in the historical material, or a similar settlement model. It is also worth adding that as for the formation of this new culture a certain role was also played by influences from the southern and south-eastern directions.

The population of the Tarnobrzeg Lusatian culture, like other communities in the Urnfield Complex, used mainly a cremation burial rite. Burnt remains of the deceased were placed generally in pottery vessels (urns), but there were also cases when they were deposited directly in the pit (or in a kind of container of organic matter that has decomposed). Moreover, at the early stage of development of this new cultural unit, there were also recorded examples of inhumation i.e., burying unburnt dead. The communities of the Tarnobrzeg Lusatian culture inhabited various settlements, gathered around a long-used cemetery. Speaking of the material remains that were left by community, it is necessary to mention primarily ceramics, which exhibits some variability in time (on this basis, archaeologists are able to differentiate several phases within it), to a lesser extent bronze products, and in the later phase also iron. The duration of the Tarnobrzeg Lusatian culture goes beyond the chronological framework discussed in this article. The population representing this group inhabited the territories of present-day south-eastern Poland in the Younger and Late Bronze Age, as well as in the period of the so-called Early Iron Age (between around 800 and 300/250 BC). The end of its development falls into the 4th/3rd century BC.

In the middle period of the Bronze Age, there were also some changes in the areas inhabiting the south of the Carpathians, located within the south-eastern province of the Urn-

field Complex. More or less in the middle part of the Middle Bronze Age (around 1200 BC), the Piliny culture, under the influence of impulses flowing from the environment of the Lusatian culture, transformed into the **Kyjatice culture**. A characteristic feature of this group was the presence of urn burials, some of which were deposited in stone constructions. What is more, another unit of the south-eastern province of the Urnfield circle, contemporary to some extent with the Kyjatice culture is the **Gáva culture**. Its characteristic features are: the existence of a powerful bronze metallurgy centre (using local copper and tin deposits) and a very small number of graves. Burials were generally recorded in small cemeteries with urn burial graves, mainly furnished with ceramics. Their small number suggests that a considerable part of the dead were buried in a way that they did not leave traces visible for archaeologists. However, „Gáva” settlements are much more often encountered, some of which are defensive. The communities of this culture preferred the settled, agricultural and husbandry model of the economy. Considering the material culture, apart from very numerous finds of metal objects (mainly weapons, sickles, axes), it is worth noting the presence of characteristically shaped and richly decorated vessels.

Simultaneously, together with the further development of groups in the type of the south-eastern province of Urnfield Complex, some areas of present-day Slovakia were populated by groups of people representing the Lusatian province of Urnfield Complex. The traces left by these communities are described as the Lusatian culture in Slovakia.

Elements related to the aforementioned units (Kyjatice, Gáva and Lusatian cultures in its Slovakian variant) are also present in the areas north of the Carpathians. Evidence of these contacts is not only the further wave of these metal objects and distinctive pottery vessels there, but also the presence of traces indicating the permanent presence of groups from the South in the southern part of the Podkarpackie region.

With regard to metal objects, it is worth mentioning decorated bracelets, axes and spearheads. These artefacts are known for both individual finds and deposits, as well as graves coming from the early phase of the Tarnobrzeg Lusatian culture, while in the latter case, the selection of metals of Transcarpathian origin is limited to ornaments. In respect to ceramics, the „southern” origin of a particular vessel is primarily seen in the strongly-profiled shape and its rich ornamentation (knobs, handles, diagonal or horizontal grooves, sometimes accompanied by incised elements). Sometimes, there is also a different technology for their manufacture. It should also be noted that some of the above-mentioned elements are also found in „Tarnobrzeg” ceramics and they are treated as created in the local environment of the Tarnobrzeg Lusatian culture under the influence of impulses flowing from the area behind the Carpathians, and even as a manifestation of direct contacts between groups representing these two provinces of Urnfield Complex. Furthermore, some bronze items produced by local metallurgists (at an early stage, within the area of the Tarnobrzeg Lusatian culture there is a local, so-called Sieniawa manufacturing centre/style of metalworking in bronze; its name

KYJATICE CULTURE – archaeological culture dated to the Younger and Late Bronze Age. Its evidence occurs in central and eastern Slovakia and in the neighbouring areas of Hungary. The name comes from the village of Kyjatice in Slovakia. The population of this culture inhabited settlements and hillforts creating centres for the production of bronze manufacture. There are also known cave sites of the Kyjatice culture, associated with cult/magical practices. The dead were buried on flat cemeteries in the ash-urn burials, which were sometimes placed in stone constructions.

WARZYCE TYPE MATERIALS – a term created to emphasize the specificity of ceramic artefacts from settlements in the Jasło–Krosno Basin and dated at the end of the Older and the beginning of the Younger period of the Bronze Age (2nd half of the 12th and 11th centuries BC). Their characteristic feature is the presence of pottery vessels with distinct Transcarpathian references.

comes from the village Sieniawa, Przeworsk district) were undoubtedly inspired by the manufacture of bronze workers from the Transcarpathian centres.

Apart from imports of metal and ceramic objects of Transcarpathian origin (and their local imitations), the existence of contacts between communities from south-eastern Poland and groups of people from the South (Gáva, Kyjatice culture and maybe late Piliny culture and Lusatian culture in Slova-

kia) is evidenced by the presence so-called **Warzyce type materials** in the eastern part of the Polish Carpathians. These finds come from settlements located in the area of the Jasło-Krosno Basin, dated to the Early and the beginning of Late Bronze Age (2nd half of the 12th and 11th centuries BC). Their characteristic feature is the presence of ceramics with distinct Transcarpathian references. These vessels are strongly-profiled and richly ornamented with various types of knobs and handles, as well as diagonal or vertical fluting (grooves). Their exact equivalents are found in ceramics produced by groups of people associated with units both forming the south-eastern province of the Urnfield Complex (Gáva, Kyjatice and perhaps Piliny cultures at its late stage), as well as with its Lusatian province (Slovakian group of the Lusatian culture). The degree of these similarities is so large that it allows the Warzyce materials to be treated as a result of shifts in population groups that came to the southern part of today’s Podkarpackie province from the territory behind the Carpathians. It is possible that these groups were in some way forced to look for new settlements because of unfavourable climate changes, which occurred around the mid-twelfth century BC.

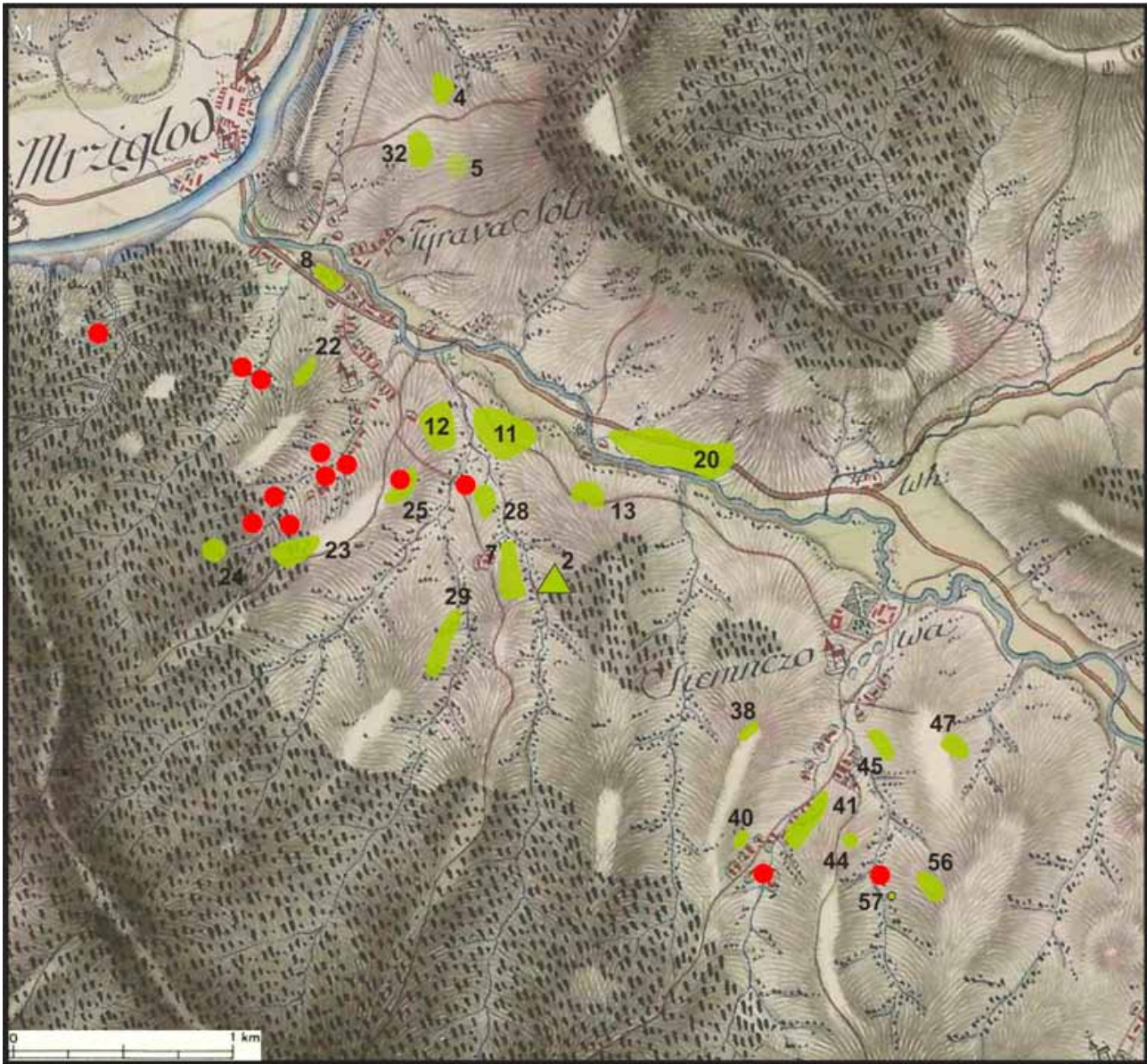
To sum up the above-outlined picture of the cultural situation prevailing in south-eastern Poland, first of all it is necessary to mention its zoning feature. In its northern part (the Sandomierz Basin and the belt of foothills adjacent to the south – roughly between Rzeszów and Przemyśl), during the entire Bronze Age, „local” groups were being developed, representing cultures typical of almost the entire territory of Poland (Mierzanowice culture, Trzciniec culture, Tarnobrzaska Lusatian culture). On the other hand, we observe a completely different situation in the southern part of the discussed area. Groups of the population living in the Carpathian region during the Bronze Age, represent the cultural traditions typical of „bronze” groups from the Transcarpathian areas (the Otomani culture and units forming the south-eastern province of Urnfield Complex) or their regional variations. An exception to this rule is only the cultural situation appearing in the Early Bronze Age, when the Mierzanowice culture was being developed throughout the area of contemporary Podkarpackie Voivodeship. However, it is necessary to remember that there were some differences in the population from the eastern part of the Polish Carpathians in relation to other areas inhabited by „Mierzanowice” people. It is obvious that all these communities maintained more or less intense contacts, which was manifested, for example, by the development of groups combining various features (e.g. the Jasło group) or the presence of southern imports (and their imitations) in the local „northern” cultures.

Rzepedź, pow. sanocki – bransoleta (element skarbu), kultura pilińska. Zbiory: Muzeum Historyczne w Sanoku

Rzepedź, pow. Sanok – náramok (depot), kultúra pilinská. Zberkový fond Historického múzea v Sanoku

Rzepedź, Sanok district – a bracelet (hoard), Piliny culture. Collection: Historical Museum in Sanok

Stanowiska archeologiczne z epoki brązu/wczesnej epoki żelaza (kolor zielony) oraz źródła słone (czerwone kropki) przy ujściu Tyrawki do Sanu na tle mapy z końca XVIII wieku

Archeologické náleziská z doby bronzovej/ranej doby železnej (zelenou farbou) a žriedla soli (červené bodky) pri ústí Tyravky do Sanu na pozadí s mapou z konca 18. st.

Archaeological sites from the Bronze Age/Early Iron Age (green colour) and salt springs (red dots) at the mouth of the Tyravka to the San River in a view of a map from the late 18th century

Maciej Dębiec
Thomas Saile

Pradziejowe solowarstwo w dolinie rzeki Tyrawki w Górach Słonnych

Stan badań nad solowarstwem pradziejowym w Europie charakteryzuje się zróżnicowanym stopniem zaawansowania. Obok obszarów dobrze zbadanych występują też takie, gdzie problematyka ta znajduje się dopiero we wczesnej fazie rozpoznania. Jednym z takich terenów jest zachodnia część wschodnich Karpat, a dokładnie wschodnich Beskidów. W tym kontekście niezwykle interesująco jawią się poczynione w ostatnich latach odkrycia archeologiczne w Tyrawie Solnej, pow. sanocki. Miejscowość ta jest usytuowana w dolnym biegu niewielkiej rzeczki Tyrawki, będącej prawym dopływem Sanu. W obrębie Tyrawy Solnej, jak i pobliskiej Siemuszowej, zarejestrowano w sumie 13 źródeł słonych. Wszystkie one zlokalizowane są po lewej stronie biegu rzeki. Nie dziwi więc, iż ta część Beskidów nosi nazwę **Gór Słonnych**.

Pierwsze naukowe badania źródeł słonych przeprowadził w 1918 roku **Antoni Tokarski**, który po pobraniu próbek wody z jednego ze źródeł dokonał ich analizy we Lwowie i stwierdził zasolenie na poziomie około 11%. Niedługo później miały również miejsce pierwsze odkrycia archeologiczne w Tyrawie Solnej. W trakcie prac nad budową kopalni ropy naftowej natrafiono na **skarby** brązowych naramienników. Znajduje się on obecnie w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

Kolejne, tym razem już planowane badania archeologiczne, przeprowadzono w latach 50. XX wieku. Wiązały się one z odkryciem **grodziska** usytuowanego na wyniesieniu, w miejscu ujścia Tyrawki do Sanu. Miejsce to nosi lokalną nazwę **Diabłej Góry**. Chronologię umocnionego założenia określono jako **wczesnośredniowieczną** – aczkolwiek na podstawie nikłych przesłanek. Niestety, obecnie w terenie brak widocznych wałów ziemnych lub fos.

Po długiej przerwie badania archeologiczne w Tyrawie i okolicy wznowił **Antoni Jodłowski** z Muzeum Żup Krakow-

Dr Maciej Dębiec
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
debiecmaciej@gmail.com

Universität Regensburg
Lehrstuhl für Vor- und Frühgeschichte
Universitätsstraße 31
D-93053 Regensburg

Prof. Dr Thomas Saile
Universität Regensburg
Lehrstuhl für Vor- und Frühgeschichte
Universitätsstraße 31
D-93053 Regensburg
thomas.saile@geschichte.uni-regensburg.de

GÓRY SŁONNE – pasmo górskie należące do Gór Sanocko-Turczańskich, w Karpatach Wschodnich.

TOKARSKI ANTONI – polski profesor nauk geologicznych.

DIABLA GÓRA – lokalne wyniesienie w Tyrawie Solnej, pow. sanocki, w miejscu ujścia rzeczki Tyrawki do Sanu.

WCZESNE ŚREDNIOWIECZE – okres średniowiecza trwający w Europie od końca V do połowy (lub końca) XI wieku. Na ziemiach polskich epoka ta datowana jest od V/VI do poł. XIII w.

Badania powierzchniowe w dolinie Tyrawki, w tle widoczne grodzisko „Diabla Góra” (fot. M. Dębiec)

Povrchový prieskum v údolí Tyrawky, v pozadí vidieť hradisko Diabla Góra (fot. M. Dębiec)

Surface field survey in the Tyrawa Valley, in the background, the „Diabla Góra” hillfort is visible (photo: M. Dębiec)

JODŁOWSKI ANTONI – wieloletni dyrektor Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

PARCZEWSKI MICHAŁ – polski archeolog, specjalista w zakresie archeologii wczesnego średniowiecza, badacz m.in. początków kultury słowiańskiej w Polsce.

ARCHEOLOGICZNE ZDJĘCIE POLSKI (AZP) – program badań powierzchniowo-poszukiwawczych prowadzony przez archeologów od 1978 r. na terenie całej Polski. Ma na celu poszukiwanie, rejestrowanie i nanoszenie na mapy stanowisk archeologicznych.

POSSELT MARTIN – niemiecki archeolog i specjalista w prospekcjach nieinwazyjnych.

OKRES NOWOŻYTNY – epoka w historii następująca po średniowieczu i poprzedzająca XIX w. Za jej datę początkową uznaje się najczęściej upadek Konstantynopola (1453) lub odkrycie Ameryki (1492). Realnymi wyznacznikami przejścia od epoki średniowiecznej do nowożytnej są natomiast przemiany kulturowe, polityczne, państwowe, ideologiczne, a także techniczne.

skich w Wieliczce. W latach 80. XX wieku przeprowadził poszukiwania powierzchniowe w rejonie udokumentowanych przez niego czterech źródeł (trzech w Tyrawie Solnej i jednego w nieodległej Siemuszowej). Rezultatem tych badań było odkrycie kilku stanowisk archeologicznych z zabytkami pradziejowymi i średniowiecznymi. Ponownie obszar ten został spenetrowany przez **Michała Parczewskiego** w ramach programu badawczego określanego jako **Archeologiczne Zdjęcie Polski** (w skrócie AZP). Oprócz weryfikacji znanych wcześniej stanowisk dokonano wówczas odkrycia kilkunastu nowych.

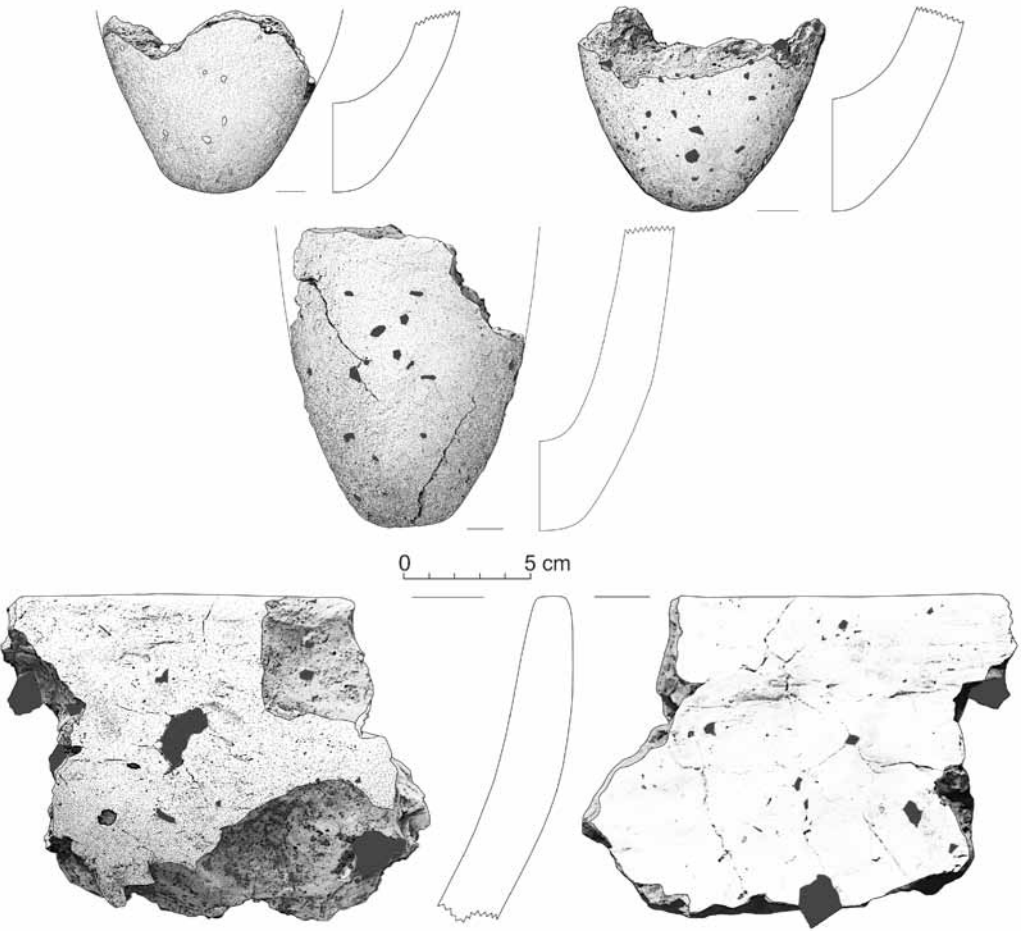
W 2013 roku archeolodzy powrócili w dolinę Tyrawki. Ich uwagę przykuło stanowisko oznaczone jako Tyrawa Solna, stan. 12. Podczas poszukiwań na powierzchni terenu natrafiono tam bowiem na fragmenty glinianych naczyń z wczesnego **neolitu**, **epoki brązu** oraz średniowiecza i czasów **nowożytnych**. Znaleźiska te skłoniły badaczy do przeprowadzenia nieinwazyjnych badań geofizycznych. Miały one dać odpowiedź, czy pod powierzchnią kryją się w tym miejscu potencjalne ślady dawnej ludzkiej działalności. Badania te zostały przeprowadzone przez **Martina Posselta** z Uniwersytetu w Ratyzbonie, współpracującego z zespołem z Uniwersytetu Rzeszowskiego. Uzyskane wyniki okazały się bardzo perspektywiczne, a kolejny etap rozpoznania stanowiska miał miejsce w roku 2015. Dodatkowo przeprowadzono wówczas także badania sondażowe

Tyrawa Solna, stan. 12 w trakcie badań latem 2017 roku (fot. M. Dębiec)

Nálezisko Tyrawa Solna 12 počas výskumu v lete 2017 (fot. M. Dębiec)

The site Tyrawa Solna 12 in the course of excavations in the summer 2017 (photo: M. Dębiec)

Tyrawa Solna, stan. 12, przykłady ceramiki solowarskiej

Nálezisko Tyrawa Solna 12, príklady solivarskej keramiky

The site Tyrawa Solna 12, examples of salt-making pottery

Tyrawa Solna, stan. 12, koncentracja ceramiki solowarskiej (brykietażu) (fot. M. Dębiec)

Nálezisko Tyrawa Solna 12, sústredenie solivarskej keramiky (briketáž) (fot. M. Dębiec)

The site Tyrawa Solna 12, the concentration of salt-making pottery (briquetage) (photo: M. Dębiec)

w miejscach, które na podstawie odczytu magnetometru wydawały się szczególnie interesujące. W pracach tych uczestniczyli studenci z obydwu uniwersytetów. W jednym z wykopów sondażowych, tuż pod warstwą humusu, ukazało się bardzo duże nagromadzenie potłuczonych, grubościennych naczyń glinianych. Stanowiło to potwierdzenie, że badany teren przed wiekami był zagospodarowany i najpewniej kryje więcej takich pozostałości. Wykopaliska kontynuowano w latach 2016–2017. Ich efektem było odkrycie śladów po kilkunastu, zagłębionych w ziemię obiektach. Odślonięto ponadto kolejne koncentracje fragmentów naczyń.

Wygląd wydobywanej z ziemi ceramiki okazał się bardzo specyficzny. Wyraźnie została ona wylepiona w sposób niedbały i wypalona w niskiej temperaturze, o czym świadczyła jej kruchość. Ścianki naczyń były bardzo grube, dna miały zaokrągloną formę, a chropowata powierzchnia pozbawiona była zupełnie zdobień. Te obserwacje utwierdziły badaczy w przekonaniu, że naczynia te nie pełniły funkcji „kuchennej”, lecz najpewniej miały jakieś przeznaczenie „techniczne”. Porównanie odkrytych w Tyrawie Solnej materiałów ze znaleziskami z innych obszarów Europy, skłoniło archeologów do wysunięcia wniosku, że najprawdopodobniej naczynia te służyły do warzenia soli. W specjalistycznej literaturze wyroby takie nazywane są brykietażem (od francuskiego słowa *briquetage*). Naczynia napełniano solanką z pobliskich źródeł i podgrzewano, doprowadzając do odparowania wody. Dostanie się do zgromadzonej w naczyniu soli wymagało jego rozbicia. Było ono zatem produktem jednorazowego użytku, stąd – można przypuszczać – nie przykładano wagi do staranności jego wykonania i trwałości. Cenna sól była natomiast po wydobyciu suszona. Cały ten proces produkcyjny wymagał znacznych ilości paliwa, czyli drewna. Warzenie odbywało się zatem w pobliżu miejsc, gdzie był łatwy dostęp do tego surowca.

Kolejnym zadaniem, jakie stanęło przed badaczami stanowiska archeologicznego w Tyrawie Solnej, było określenie wieku znalezisk. Sama ceramika „techniczna” nie mogła być do tego podstawą. Na szczęście, znaleziono także fragmenty naczyń o innym, niż solowarskie, przeznaczeniu, mające analogie wśród znanych już archeologom zabytków. Dodatkowo wykonano specjalistyczne badania przy użyciu **metody radiowęglowej**. Uzyskane wyniki wskazały, że w Tyrawie Solnej sól produkowano już w późnej epoce brązu (około 900–800 r. p.n.e). Co więcej, odkrycie podobnej ceramiki „technicznej” na kilku kolejnych stanowiskach archeologicznych w dolinie Tyrawki (zarówno w Tyrawie Solnej, jak i w Siemuszowej), a także w pobliskiej Hłomczy (na drugim brzegu Sanu), świadczy o tym, iż w rejonie tym mamy do czynienia najpewniej z produkcją na większą skalę.

Wspomniane na wstępie zagęszczenie osadnictwa od pradziejów po średniowiecze i czasy nowożytne w dolinie Tyrawki – mimo niezbyt sprzyjających warunków środowiskowych (teren górzysty, nieliczne tereny dostępne pod uprawy) – może być właśnie rezultatem zainteresowania się kolejnych społeczności źródłami solnymi i możliwością pozyskiwania soli. O prawdopodobieństwie jej lokalnej produkcji pisali już przed laty tacy badacze jak Antoni Jodłowski i **Marek Gedl**. Dopiero jednak wspólne badania podjęte w ostatnich latach przez Uniwersytet w Ratyzbonie i Uniwersytet Rzeszowski przyniosły potwierdzenie tych przypuszczeń. W dalszym ciągu jest to jednak wstępny etap badań nad tą niezwykle interesującą problematyką. Nie znamy skali produkcji soli w późnej epoce brązu, nie jesteśmy też w stanie zrekonstruować szczegółów całego procesu technologicznego. Zagadką nadal pozostaje, kim była ludność zajmująca się solowarstwem – czy były to społeczności reprezentujące tzw. **tarnobrzeską kulturę łużycką**, obejmującą w epoce brązu obszary na północ od Karpat, czy może jednak ugrupowania o zakarpackich tradycjach kulturowych. Odpowiedź na te pytania wymaga intensyfikacji i poszerzenia badań.

Kolejnym zagadnieniem jest ustalenie, czy w innych okresach pradziejowych i we wczesnym średniowieczu także pozyskiwano sól z tyrawskich solanek. Pierwsze przekazy historyczne (pisane) na temat miejscowości pochodzą dopiero z XV wieku. Pod rokiem 1424 pojawia się nazwa *Thirawa Salis*. Kolejna wzmianka dotyczy roku 1431, gdy Władysław Jagiełło zakazał pozyskiwania soli w Tyrawie Solnej. Z kolei najstarsze dokładne dane na temat produkcji i jej skali dotyczą wieku XIX i przekazane zostały przez **Michaela Kelba** w niezwykle istotnym źródle z 1876 roku, jakim jest praca zatytułowana *Die Soolequellen von Galizien*.

Tradycja pozyskiwania soli na lokalne potrzeby zanikła dopiero po drugiej wojnie światowej. W Tyrawie Solnej i Siemuszowej nadal żyją mieszkańcy, którzy z czasów dzieciństwa pamiętają produkcję soli, prowadzoną przez ich rodziców na własne potrzeby lub lokalny handel. Jak pokazują dotychczasowe odkrycia archeologiczne jest to zwyczaj zakorzeniony w odległej przeszłości, a dalsze wnikliwe badania dają szansę na wzbogacenie wiedzy o tej sferze dziedzictwa kulturowego pogranicza.

METODA RADIOWĘGLOWA (C14) – przyrodnicza metoda ustalania wieku artefaktów, odkryta w 1947 r. przez Willarda F. Libby’ego. Oparta jest na okresie połowicznego rozpadu radioaktywnego izotopu węgla (C14). Dzięki niej można określić wiek węgla drzewnego, kości i innych substancji organicznych odkrywanych w trakcie wykopalisk.

GEDL MAREK (1934–2014) – polski archeolog, wybitny badacz epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

KELB MICHAEL – autor spisu wszystkich źródeł słonych oraz informacji o produkcji soli dla dawnej Galicji i Bukowiny w ramach Cesarstwa Austro-Węgierskiego (1876).

Bukowski K.

2013 Salt sources and salt springs in the Carpathian zone, [w:] Harding A., Kavruk V. (red.), *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone*, Budapest, s. 27–34.

Dębiec M., Posselt M., Saile T.

2015 Salz, Siedlungen und eine Magnetometerprospektion an der Tyrawka in den Salzbergen der Beskiden, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 67, s. 189–197.

Gajewski L.

1959 Grodzisko w Tyrawie Solnej, pow. Sanok, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 1, s. 239–242.

1965 Brązowe naramienniki z Tyrawy Solnej, pow. Sanok, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 7, s. 83–86.

Gedl M.

1998 *Młodsza epoka brązu we wschodniej części polskich Karpat*, Kraków.

Harding A., Kavruk V.

2013 Slovakia and Poland, [w:] Harding A., Kavruk V. i in., *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone* (= Archaeolingua, t. 28), Budapest, s. 175–184.

Jodłowski A.

1971 *Eksploatacja soli na terenie Małopolski w pradziejach i we wczesnym średniowieczu*, Wieliczka.

1985 Badania powierzchniowe w rejonie Gór Słonnych koło Sanoka, [w:] Jodłowski A. (red.), *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w latach 1984–1985*, Wieliczka, s. 59–69.

Kelb M.

1876 Die Soolequellen von Galizien, „Jahrbuch der Keiserlich-Königlichen Geologischen Reichsanstalt”, t. 26, nr 1, s. 135–208.

Kunysz A.

1963 Osadnictwo wczesnośredniowieczne w granicach dawnej Ziemi Sanockiej, ze szczególnym uwzględnieniem Sanoka, w świetle źródeł archeologicznych, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, t. 3 (za 1961–1962 r.), s. 55–104.

Parczewski M.

1984 Prahistoryczne i średniowieczne źródła archeologiczne z doliny górnego Sanu, część I: odcinek Sanok-Wara, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 23, s. 175–224.

Pelisiak A., Dębiec M.

2014 Salt water springs and the exploitation of the Eastern Polish Carpathians in the late neolithic period, [w:] Czarniak K., Kolendo J., Markiewicz M. (red.), *Szkice neolityczne. Księga poświęcona pamięci Profesor Anny Kulczyckiej-Leciejewiczowej*, Wrocław, s. 285–300.

Saile T.

2015 Competing on unequal terms: saltworks at the turn of the Christian era, [w:] Brigand R., Weller O. (red.), *Archaeology of Salt. Approaching an invisible past*, Leiden, s. 199–209.

Tokarski A.

1921 O solankach w okolicy Mrzygłodu nad Sanem, „Kosmos”, t. 46/2–3, s. 544–546.

**Maciej Dębiec
Thomas Saile**

Dr Maciej Dębiec

Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
debiecmaciej@gmail.com

Universität Regensburg
Lehrstuhl für Vor- und Frühgeschichte
Universitätsstraße 31
D-93053 Regensburg

Prof. Dr Thomas Saile

Universität Regensburg
Lehrstuhl für Vor- und Frühgeschichte
Universitätsstraße 31
D-93053 Regensburg
thomas.saile@geschichte.uni-regensburg.de

**Praveké varenie soli
v údolí rieky Tyrawka
v Górach Słonnych**

Stav výskumu prehistorickej výroby soli v Európe sa vyznačuje rôznorodým stupňom pokročilosti. Okrem dobre preskúmaných oblastí sa vyskytujú aj také, kde je táto problematika len v počiatočných štádiách skúmania. Jedným z takýchto území je západná časť východných Karpát a presne východné Beskydy. V tejto súvislosti sú veľmi zaujímavé archeologické objavy urobené v posledných rokoch v Tyrawe Solnej, poviät Sanok. Táto obec sa nachádza pri dolnom toku malej rieky Tyrawka, ktorá je pravým prítokom rieky San. V okruhu Tyrawy Solnej a v neďalekej Siemuszowej bolo zaregistrovaných celkovo 13 zdrojov soli. Všetky sú umiestnené na ľavom brehu toku rieky. Preto nie je prekvapujúce, že táto časť Beskýd sa nazýva **Słonne hory**.

Prvý vedecký výskum ložísk soli uskutočnil v roku 1918 **Antoni Tokarski**, ktorý po odobratí vzoriek vody z jedného zdroja ich analyzoval vo Ľvove a zistil slanosť na úrovni okolo 11%. O niečo neskôr došlo aj k prvým archeologickým nálezom v Tyrawe Solnej. Pri prácach na stavbe ropnej bane sa našiel **depot** bronzových nárameníkov. V súčasnosti sa nachádza v Štátnom archeologickom múzeu vo Varšave.

Ďalší, teraz už plánovaný archeologický výskum bol vykonaný v 50. rokoch 20. storočia. Bol spojený s objavením **hradiska** umiestneného na hore, na mieste, kde Tyrawa ústí do Sanu (obr. 2). Toto miesto nesie miestny názov **Diabla Góra**. **Chronológia** spevneného riešenia bola stanovená ako **raný stredovek** – hoci len na základe nevýznamných premís. Žiaľ, dnes v oblasti nevidieť žiadne terénne valy alebo priekopy.

Po dlhej prestávke obnovil archeologický výskum v Tyrawe a okolí **Antoni Jodłowski** z Múzea krakovských žúp vo Wieliczke. V 80. rokoch 20. storočia uskutočnil povrchový prieskum ním zdokumentovaných štyroch zdrojov (troch v Tyrawe Solnej a jedného v neďalekej Siemuszowej). Výsledkom

SŁONNE HORY (GÓRY SŁONNE) – horské pásmo patriace do Sanoko-Turczańských hôr, vo Východných Karpatoch.

TOKARSKI ANTONI – poľský profesor geologických vied.

DIABLA GÓRA – miestna vyvýšenina v Tyrawe Solnej, poviät Sanok, na mieste ústia riečky Tyrawky do Sanu.

RANÝ STREDOVEK – obdobie stredoveku trvajúce v Európe od konca 5. do pol. (alebo konca) 11. st. Na poľských územiach sa táto epocha datuje od 5./6. do pol. 13. st.

JODŁOWSKI ANTONI – mnohoročný riaditeľ Múzea krakovských žúp vo Wieliczke.

PARCZEWSKI MICHAŁ – poľský archeológ, špecialista v oblasti archeológie ranného stredoveku, bádateľ o. i. začiatkov slovanskej kultúry v Poľsku.

ARCHEOLOGICKÁ SNÍMKA POĽSKA – program povrchovo-vyhľadávacieho výskumu vykonávaný archeológmi od r. 1978 na území celého Poľska. Cieľom je hľadať, registrovať a nanášať archeologické miesta do mapy.

NOVOVEK → OBDOBIE NOVOVEKU – historická doba nasledujúca po stredoveku a predchádzajúca 19. storočiu. Za jej počiatočný dátum sa najčastejšie považuje pád Konštantínopolu (1453) alebo objavenie Ameriky (1492). Reálnymi medzníkmi prechodu od stredovekej doby k novovekej sú pritom kultúrne, politické, štátne, ideologické, ako aj technické premeny.

POSSELT MARTIN – nemecký archeológ a špecialista povrchových výskumov.

tohto výskumu bolo objavenie niekoľkých archeologických lokalít s pravekými a stredovekými pamiatkami. Nanovo sa touto oblasťou zaoberal **Michał Parczewski** v rámci výskumného programu uvádzaného ako **Archeologická snímka Poľska** (skrátene ako AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski). Okrem overovania už skôr známych miest bolo vtedy objavených niekoľko desiatok nových.

V roku 2013 sa archeológovia vrátili do údolia Tyrawky. Ich pozornosť pritiahlo miesto označené ako Tyrawa Solna 12. Počas prieskumu na povrchu terénu natrafili na fragmenty hlinených nádob kameniny zo skoršieho **neolitu, doby bronzovej**, ako aj stredoveku a **novoveku**. Tieto nálezy donútili výskumníkov vykonať neinvazívne geofyzikálne prieskumy. Mali dať odpoveď, či na tomto mieste sú pod povrchom schované potenciálne stopy starých ľudských aktivít. Tento výskum realizoval **Martin Posselt** z Univerzity v Regensburgu, ktorý spolupracoval s tímom z Rzeszovskej univerzity. Získané výsledky sa ukázali ako veľmi sľubné a k ďalšej fáze skúmania miesta došlo v roku 2015. Okrem toho sa vtedy uskutočnil aj sondáž-

ny výskum na miestach, ktoré sa zdali byť obzvlášť zaujímavé na základe snímania magnetometrom. Na týchto prácach sa zúčastnili študenti z oboch univerzít. V jednej z prieskumných sond, tesne pod vrstvou humusu, sa objavila veľmi veľká akumulácia polámaných, hrubostenných hlinených nádob. To potvrdzovalo, že skúmaná oblasť bola pred stáročiami obhospodarovaná a s najväčšou pravdepodobnosťou skrýva viac takýchto pozostatkov. Vo vykopávkach sa pokračovalo v rokoch 2016 a 2017. Ich výsledkom bolo objavenie stôp po desiatkach zemou zasýpaných predmetov. Navyše boli odhalené ďalšie koncentrácie fragmentov nádob.

Vzhľad keramiky vybratej zo zeme sa ukázal veľmi špecifický. Bolo zrejmé, že bola vy-modelovaná dosť nedbalo a vypálená pri nízkej teplote, čo dokazuje jej krehkosť. Steny nádob boli veľmi hrubé, dná mali zaoblený tvar a drsný povrch bol úplne bez ozdôb. Tieto zistenia utvrdili výskumníkov v presvedčení, že tieto nádoby nemali „kuchynskú“ funkciu, ale s najväčšou pravdepodobnosťou mali nejaký „technický“ účel. Porovnanie materiálov objavených v Tyrawe Solnej s nálezmi z iných oblastí Európy prinútilo archeológov k záveru, že s najväčšou pravdepodobnosťou tieto nádoby slúžili na varenie soli. V špecializovanej literatúre sa takéto výrobky nazývajú briketážou (z francúzskeho slova *briquetage*). Nádoby sa plnili soľankou z blízkych zdrojov a zahrievali, čo viedlo k odparovaniu vody. Dostať sa k soli nahromadenej v nádobe si vyžadovalo jej rozbitie. Bol to teda výrobok na jedno použitie, a preto – dá sa predpokladať – nepripisoval sa taký význam starostlivosti o jeho zhotovenie a o trvanlivosť. Vzácná soľ sa po získaní sušila. Celý tento výrobný proces vyžadoval značné množstvo paliva, t. j. dreva. Varenie prebiehalo teda v blízkosti miest, kde bol ľahký prístup k tejto surovine.

Ďalšou úlohou, ktorá stála pred výskumníkmi archeologického miesta v Tyrawe Solnej, bolo určiť vek nálezov. Samotná „technická“ keramika nemohla byť pre toto základom.

Našťastie našli sa aj iné fragmenty nádob s iným, než solivar-ským, určením, majúce analógiu s pamiatkami už známymi pre archeológov. Navyše bol vykonaný špeciálny výskum pomocou **rádiokarbónovej metódy**. Získané výsledky ukázali, že v Tyrawe Solnej sa soľ vyrábala už v neskorej dobe bronzovej (okolo rokov 900–800 pr. n. l.). Ba čo viac, objavenie podobnej „technickej“ keramiky na niekoľkých ďalších archeologických miestach v údolí Tyrawky (tak v Tyrawe Solnej, ako aj v Siemuszowej), a tiež v neďalekej Hłomczy (na druhom brehu rieky San), svedčí o tom, že v regióne máme s najväčšou pravdepodobnosťou do činenia s výrobou vo väčšom meradle.

V úvode spomínané zahustenie osídlenia od praveku až po stredovek a novovek v údolí Tyrawky – aj napriek neveľmi priaznivým podmienkam prostredia (hornatý terén, málo území k dispozícii na pestovanie) – môže byť výsledkom záujmu ďalších komunít o ložiská soli a o možnosť získavať soľ. Výskumní pracovníci ako Antoni Jodłowski a **Marek Gedl** písali o pravdepodobnosti jej miestnej výroby už pred rokmi. Avšak až spoločné výskumy podniknuté v posledných rokoch Univerzitou v Regensburgu a Rzeszovskou univerzitou priniesli potvrdenie týchto domnienok. Naďalej je to však ešte úvodná fáza výskumu tejto mimoriadne zaujímavej problematiky. Nepoznáme rozsah produkcie soli v neskoršej dobe bronzovej, nie sme schopní rekonštruovať detaily celého technologického procesu. Zostáva naďalej záhadou, čo to bol za ľud, ktorý sa zaoberal varením soli – či to boli spoločenstvá reprezentujúce tzv. **tarnobrzeskú lužickú kultúru**, ktorá v dobe bronzovej zaberala oblasti severne od Karpát, či prípadne skupiny so zakarpatskými kultúrnymi tradíciami. Odpoveď na tieto otázky si vyžaduje zintenzívniť a rozšíriť výskum.

Ďalším problémom je určiť, či v iných obdobiach praveku a v ranom stredoveku bola získavaná soľ z tyrawskej soľanky. Prvé historické záznamy (písané) o mieste pochádzajú až z 15. storočia. Meno *Thirawa Salis* sa objavuje pri roku 1424. Ďalšia zmienka sa týka roku 1431, keď Władysław Jagiełło zakázal získavanie soli v Tyrawe Solnej. Napokon najstaršie presné údaje o výrobe a jej rozsahu sa týkajú 19. storočia a boli poskytnuté **Michaelom Kelbom** v mimoriadne dôležitom zdroji z roku 1876, akým je práca s názvom *Die Soolequellen von Galizien*.

Tradícia získavania soli pre miestne potreby zanikla až po druhej svetovej vojne. V Tyrawe Solnej a Siemuszowej žijú stále obyvatelia, ktorí si z detstva pamätajú výrobu soli, vykonávanú ich rodičmi pre vlastné potreby alebo miestny obchod. Ako ukazujú doterajšie archeologické nálezy, ide o zvyk zakorenený v dávnej minulosti a ďalší dôkladný výskum dá príležitosť obohatiť vedomosti o tejto sfére kultúrneho dedičstva pohraničia.

RÁDIOKARBÓNOVÁ METÓDA (C14) – prírodovedná metóda určenia veku artefaktov, objavená v r. 1947 Willardom F. Libbym. Založená na polčase rozpadu rádioaktívneho izotopu uhlíka (C14). Vďaka nej sa dá určiť vek dreveného uhlia, kostí a iných organických látok objavovaných počas vykopávok.

GEDL MAREK (1934–2014) – poľský archeológ, význačný bádateľ bronzovej doby a rannej železnej doby.

KELB MICHAEL – autor súpisu všetkých slaných žriediel a informácií o výrobe soli v dávnej Haliči a Bukovine v rámci rakúsko-uhorského cisárstva (1876).

Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – dluto (znalezisko z osady), kultura Otomani. Zbiory: Stowarzyszenie archeologiczne Triglav

Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – dláto (sídliisko), kultúra Otomani. Zbierkový fond Archeologickej spoločnosti Triglav

Prešov-Nižná Šebastová, *loco* district – chisel (settlement), Otomani culture. Collection: Archaeological Association Triglav. It

Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – haczyk rybacki (znalezisko z osady), kultura Otomani. Zbiory: Stowarzyszenie archeologiczne Triglav

Prešov-Nižná Šebastová, okr. *loco* – rybársky háčik (sídliisko), kultúra Otomani. Zbierkový fond Archeologickej spoločnosti Triglav

Prešov-Nižná Šebastová, *loco* district – a fishing hook (settlement), Otomani culture. Collection: Archaeological Association Triglav. It

Maciej Dębiec
Thomas Saile

Dr Maciej Dębiec
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
debiecmaciej@gmail.com

Universität Regensburg
Lehrstuhl für Vor- und Frühgeschichte
Universitätsstraße 31
D-93053 Regensburg

Prof. Dr Thomas Saile
Universität Regensburg
Lehrstuhl für Vor- und Frühgeschichte
Universitätsstraße 31
D-93053 Regensburg
thomas.saile@geschichte.uni-regensburg.de

Prehistoric salt-making in the valley of the Tyrawka River in the Słonne Mountains

The state of research on prehistoric salt-making in Europe is characterized by a varied degree of development. Apart from well-researched areas, there are also those where this problem is only in the early stages of exploration. One of such areas is the western part of the eastern Carpathians, and more specifically the eastern Beskids. In this context, archaeological discoveries in Tyrawa Solna (Sanok district), which have been made in recent years, are extremely interesting. This village is located in the lower course of a small river, the Tyrawka River, which is the right tributary of the San River. In the area of Tyrawa Solna and nearby Siemuszowa, a total of 13 salt springs were registered. They are all located on the left side of the river. Therefore, it is not surprising, that this part of the Beskids is called the **Słonne Mountains**.

The first scientific study of salt springs was conducted in 1918 by **Antoni Tokarski**, who after taking samples of water from one of the springs, analyzed them in Lviv and found a salinity of about 11%. Soon there were also the first archaeological discoveries in Tyrawa Solna. In the course of work on the construction of an oil mine, a **hoard** of bronze arm-bands was found. It is currently in the National Archaeological Museum in Warsaw.

Another archaeological research, this time already planned, was carried out in the 1950s. It was connected with the discovery of a **hillfort** situated on the elevation, at the place where the Tyrawa goes to the San River. This place wears the local name of **Diabla Góra (the Diabla Mountain)**. The **chronology** of this fortified construction was determined to the **Early Medieval Period** – although it was based on weak evidence. Unfortunately, there are no visible earth ramparts or moats in the area today.

After a long break, the archaeological research in Tyrawa and the surrounding area was resumed by **Antoni Jo-**

SŁONNE MOUNTAINS (GÓRY SŁONNE) – a mountain range belonging to the Sanok-Turka Mountains.

TOKARSKI ANTONI – Polish professor of geological sciences.

DIABLA GÓRA – local elevation in Tyrawa Solna dist. Sanok at the mouth of the Tyrawka river flowing into the San river.

EARLY MEDIEVAL PERIOD – period of the Middle Ages lasting in Europe from the end of the fifth to the middle (or the end) of the 11th century. In the Polish lands, this epoch is dated from the 5th / 6th to the mid 13th century.

JODŁOWSKI ANTONI – a long-time director of the Krakow Saltworks Museum in Wieliczka.

PARCZEWSKI MICHAŁ – Polish archaeologist, specialist in archeology of the early Middle Ages, researcher i. a. of the beginnings of Slavic culture in Poland.

POLISH ARCHAEOLOGICAL RECORD (AZP) – a project aimed at surface research and exploration program run by archaeologists since 1978 throughout Poland. Its purpose is to search, register and mark on maps archaeological sites.

MODERN PERIOD → MODERNITY ERA – an epoch in history following the Middle Ages and preceding the 19th century. The start date is usually the fall of Constantinople (1453) or the discovery of America (1492). However, the real determinants of the transition from the Medieval to the Modern Era are the cultural, political, state, ideological and also the technical changes.

POSSELT MARTIN – German archaeologist and specialist in non-invasive prospections.

dłowski from the Krakow Saltworks Museum in Wieliczka. In the 1980s he carried out fieldwork research in the region of four springs documented by him (three in Tyrawa Solna and one in the nearby Siemuszowa). The research provided the discovery of several archaeological sites with prehistoric and medieval artefacts. This area was penetrated again by **Mi-chał Parczewski** as part of a research program called the **Polish Archaeological Record** (abbreviated as AZP). Apart from the verification of previously known sites, several new discoveries were made.

In 2013, archaeologists returned to the Tyrawka Valley. Their attention was drawn to the site marked as Tyrawa Solna 12. During the research, on the surface of the area, pottery sherds coming from the Early **Neolithic** period, the **Bronze Age**, the Middle Ages and **Modern period** were found there. These finds prompted researchers to conduct non-invasive geophysical surveys. They were to give an answer to the question whether there were potential traces of human activities in the past under the surface. These studies were conducted by **Martin Posselt** from the University of Regensburg, cooperating with a team from the University of Rzeszów. The obtained results turned out to be very promising, and therefore the next stage of the research took place in 2015. In addition, trial excavations were also carried out at places that seemed particularly interesting based on the magnetometer reading.

The students from both universities participated in these fieldworks. On the ground of the survey, one of the sondages, just below the layer of humus, revealed a very large accumulation of broken, thick-walled pottery vessels. Therefore, this evidence might be a confirmation that the area under investigation was used by former communities and it most likely concealed more such residues. Excavations were continued in 2016–2017. Their effect was the discovery of several traces of features buried in the ground. What is more, further concentrations of pottery sherd were also uncovered.

The presence of pottery hidden in the ground turned out to be very specific. It was clearly formed in a careless manner and fired in low temperature, as evidenced by its fragility. The walls of vessels were very thick, the bases were of a rounded shape, and the coarse surfaces were completely without any ornaments. These observations confirmed the researchers in the belief that such vessels did not play a „kitchen” function, but probably they had some „technical” purpose. The comparison of materials discovered in Tyrawa Solna with the finds from other areas of Europe, prompted archaeologists to conclude that these vessels were most likely used to obtain salt. With reference to specialist literature, such products are called *briquetage* (from the French word). Vessels were filled with brine from nearby springs

and heated, causing the water to evaporate. In order to get into the salt stored in the pot, breaking the ceramic coat was required. Therefore, it was a disposable product, hence it is assumed that manufacturers did not pay attention to keep its presence and durability, whereas the valuable salt was dried after extraction. The entire salt-making required significant amounts of fuel, i.e. wood. It is worth mentioning that the salt obtaining process took place near the area where there was an easy access to this raw material.

Another challenging task that was undertaken by the researchers as for the archaeological site at Tyrawa Solna, was the age determination of the finds. The „technical” pottery could not provide data considering this issue on its own. Fortunately, there were also fragments of vessels different from those used in salt production, which have analogies in artefacts already known by archaeologists. In addition, scientific examinations were carried out using the **radiocarbon method**. Owing to this research, the obtained results indicated that salt was already produced in Tyrawa Solna since the Late Bronze Age (around 900–800 BC). What is more, the discovery of similar „technical” pottery at several subsequent archaeological sites in the Tyrawka Valley (both in Tyrawa Solna and in Siemuszowa), as well as in nearby Hłomcza (on the other side of the San River), proves the statement that we are probably dealing with salt production on a larger scale in this area.

The aforementioned elevated concentration of settlement in the Tyrawa Valley regarding the period from prehistory to the Middle Ages and modern times – despite not very favourable environmental conditions (e.g. mountainous terrain, few areas available for crops cultivation) – may be the result of interest of salt springs by subsequent communities as well as the possibility to obtain the salt. The researchers such as Antoni Jodłowski and **Marek Gedl** wrote about the probability of its local production years ago. However, due to cooperative research undertaken in recent years by the University of Regensburg and the University of Rzeszów, these assumptions have been confirmed. Nevertheless, it is necessary to remember that it is still the preliminary stage of research on this extremely interesting topic. Still we do not know the scale of salt production in the Late Bronze Age, nor are we able to reconstruct the details as for the entire technological process. It still remains a mystery to find out who the population making salt was. Were these communities representing the so-called **Tarnobrzeg Lusatian culture** (covering the areas north of the Carpathians in the Bronze Age) or perhaps the groups with the Transcarpathian cultural traditions? In order to answer to these questions, it is necessary to intensify and extend the research.

What is more, it is worth considering whether other phases of prehistory as well as the Early Middle Ages were also periods when the salt was obtained from Tyrawa salt springs. The first historical records (written) about the village come from the fifteenth century. The name *Thirawa Salis* appears together with the year 1424. Another mention concerns the year 1431, when Władysław Jagiełło banned obtaining salt in Tyrawa Solna. In turn, the oldest de-

RADIOCARBON METHOD (C14) – an absolute method of determining the age of artefacts, discovered in 1947 by Willard F. Libby. It is based on the half-life of the radioactive carbon isotope (C14). It is possible to establish the age of charcoal, bones and other organic substances discovered during excavations.

GEDL MAREK (1934–2014) – Polish archaeologist, eminent researcher of the Bronze Age and the early Iron Age.

KELB MICHAEL – author of the list of all salty springs and information about salt production for the former Galicia and Bukovina under the Austro-Hungarian Empire (1876).

tailed data connected with the salt production and its scale relate to the nineteenth century. It was provided by **Michael Kelb** in an extremely important source coming from 1876 entitled *Die Soolequellen von Galizien*.

The tradition of obtaining salt for local needs already disappeared after the Second World War. There are still residents in Tyrawa Solna and Siemuszowa, who remember the production of salt in their childhood. It was carried out by their parents for their own needs or local trade. As the archaeological discoveries have revealed so far, this is a custom which has roots in the distant past, and further extensive research gives an opportunity to enrich the knowledge considering this sphere of cultural heritage of the borderland.

Hubert Mącik

Dr Hubert Mącik
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów

Biuro Miejskiego
Konservatora Zabytków
ul. Złota 2/20
20-112 Lublin
hubertmacik@gmail.com

Uwarunkowania prawne ochrony zabytków archeologicznych w Polsce a praktyka

Wprowadzenie

Ochrona **zabytków archeologicznych** posiada długą historię. Podobnie jak w przypadku innych zabytków, początkowo była to w większym stopniu domena prywatnych inicjatyw: kolekcjonerów zbierających starożytności, a później działań firmowanych częściej przez stowarzyszenia i inne organizacje społeczne, niż państwa (za wyjątkiem przedmiotów wykonanych ze szlachetnych metali, które traktowano jako własność monarszą). Z czasem stopniowo zauważano potrzebę budowania państwowych mechanizmów ochrony zabytków archeologicznych. W polskim systemie prawnym pierwszym aktem normującym nowoczesną ochronę zabytków był wydany 31 października 1918 roku dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury. W jego artykułach 23–27 uregulowano m.in. nakaz powiadomienia konserwatora o odkryciu zabytków archeologicznych (określonych w treści dekretu jako „wykopaliska i znaleziska”), zakazano wywozu zabytków tej kategorii za granicę oraz wprowadzono wymóg uzyskania zezwolenia ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego na prowadzenie badań archeologicznych. Od tego czasu ochrona zabytków archeologicznych jest stałym przedmiotem uwagi państwa polskiego, co znajduje odzwierciedlenie w kolejnych aktach prawnych.

Zainteresowanie państwa ochroną zabytków archeologicznych, jak również samymi badaniami archeologicznymi, miało różną formę i zakres w zależności od sytuacji politycznej i – niestety – także roli politycznej, jaką organy władzy widziały dla archeologii. Przykładem tego były choćby (niezależnie od ich niekwestionowanej wartości naukowej) tzw. badania milenijne w latach 60. XX wieku. Po transformacji ustrojowej i reformach systemu ochrony zabytków w Polsce w końcu XX i na początku XXI wieku dnia 23 lipca 2003 roku przyjęto ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Do ochrony zobowiązano organy administracji, z kolei do opieki nad zabytkami – właścicieli nieruchomości. Na tych ostatnich przerzucono w znaczącym stopniu odpowiedzialność za finansowanie badań archeologicznych, pozostających pod szeroką kontrolą administracyjną.

Zabytki archeologiczne od dekad pozostają w dużym zainteresowaniu opinii publicznej. Nowe odkrycia są zwykle szeroko komentowane w lokalnych i ogólnopolskich mediach, a same badania budzą zainteresowanie okolicznych społeczności. Dzieje się tak, nawet jeśli

dotyczą kultur, których dzisiejsi mieszkańcy, wydawałoby się, nie mogliby traktować jako własne dziedzictwo – ze względu na upływ czasu i brak ciągłości kulturowej, jak jest to w przypadku kultur **epoki brązu**. Niestety zainteresowanie społeczne nierzadko ma też formę nieprofesjonalnych i zarazem nielegalnych działań „kolekcjonerskich”, w praktyce zmierzających często do handlu zabytkami ruchomymi (łatwych z technicznego punktu widzenia ze względu na szeroką dostępność i niewielkie koszty niektórych urządzeń, takich jak wykrywacze metalu, do poszukiwania obiektów znajdujących się pod ziemią czy pod wodą).

Zabytek archeologiczny a krajobraz

Zabytek archeologiczny to pojęcie o szerokim zakresie znaczeniowym. Znajduje to odzwierciedlenie zarówno w jego definicjach fachowych, jak i definicjach prawnych. W polskim przypadku, w przepisach ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2017 r, poz. 2187 – tj. z późn. zm.), zabytkiem archeologicznym jest „zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem” (art. 3 pkt 4 ww. ustawy). Art. 6 ust. 1 pkt 3 tej ustawy stwierdza, że prawnej ochronie podlegają zabytki archeologiczne będące, w szczególności: pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa, **cmentarzyskami, kurhanami**, relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej. Jak więc wynika z przytoczonej definicji, zabytkiem archeologicznym może być zarówno zabytek nieruchomy, jak i zabytek ruchomy – o jego statusie decyduje jego charakter – fakt, że dany obiekt jest powierzchniowym, podziemnym lub podwodnych reliktem działalności ludzkiej.

Zabytki archeologiczne często są w szczególny sposób powiązane z krajobrazem kulturowym. W polskich realiach to właśnie ochrona szeroko pojętego krajobrazu kulturowego jest obecnie jednym z głównych problemów konserwatorskich, choć niekoniecznie uświadamiają to sobie sami konserwatorzy-urzędnicy, skupieni najczęściej na wydzielonych z otoczenia pojedynczych obiektach wpisanych do rejestru zabytków. Tymczasem kontekst zabytku w krajobrazie jest przecież niejednokrotnie równie istotną informacją naukową i wartością zabytkową, jak sama zachowana substancja zabytku i jego integralna forma.

W przypadku zabytków archeologicznych związek relikdów osadnictwa ludzkiego z krajobrazem jest oczywisty. Co więcej, często to właśnie działalność ludzka minionych epok doprowadziła do powstania krajobrazu w stanie takim, jakim go dziś postrzegamy. W szerszym znaczeniu krajobraz jest więc w pewnym stopniu zabytkiem archeologicznym, a jego niekontrolowane przekształcenia mogą prowadzić do umniejszenia, a nawet całkowitego zniszczenia jego wartości historycznej.

Zakres ochrony a praktyka

Określone w polskim prawie **formy ochrony zabytków** w praktyce nie odnoszą się wprost ani do charakteru, ani do potrzeb ochrony zabytków archeologicznych, chociaż oczywiście także je obejmują. W szczególności, w przypadku rejestru zabytków dla zabytków ar-

cheologicznych prowadzone są jego odrębne księgi. Można jednak zauważyć, że regulacje dotyczące ochrony zabytków archeologicznych znajdują się – ze względu na ich charakter – niejako obok katalogu form ochrony określonego w przepisach ustawy.

Przed wszystkim należy zaznaczyć, że rejestr zabytków archeologicznych, który gwarantuje teoretycznie najszerszą ich ochronę, obejmuje niewielką tylko część **stanowisk archeologicznych** stwierdzonych w terenie¹. Najczęściej są to zachowane w krajobrazie zabytki archeologiczne o wyróżniającej się formie terenowej, takie jak **grodziska**, zamczyska czy kurhany. Jednocześnie, ustawowo zabezpieczono ochroną także stanowiska nierejestrowe. Przepisy ustawy wprost nakładają na właściciela zabytku nieruchomego (także objętego ochroną w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego lub ujętego w wojewódzkiej ewidencji zabytków) obowiązek przeprowadzenia badań archeologicznych w przypadku zagrożenia planowymi robotami budowlanymi (art. 31 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). Co więcej, wszelkie badania archeologiczne, również nieinwazyjne, a także poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych (w tym zabytków archeologicznych) przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania nie mogą być prowadzone zgodnie z prawem bez odpowiedniego pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 36 ust. 1 pkt 5 i 12 ustawy). Ponadto w przypadku odkrycia przedmiotu, który może być zabytkiem archeologicznym (zarówno przypadkowego, jak i w trakcie prowadzenia robót budowlanych), istnieje obowiązek wstrzymania prac i poinformowania właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków albo wójta, burmistrza lub prezydenta miasta o znalezionym przedmiocie (art. 32 ust. 1 ustawy).

Szeroki zakres ochrony prawnej zabytków archeologicznych, obejmujący także ich poszukiwanie, wynika z ich charakteru. W szczególności z faktu, iż w większości przypadków – poza tymi obiektami, które posiadają własną czytelną formę terenową (jak grodziska lub kurhany) – nie są to zabytki „widoczne gołym okiem”. Stanowią zatem obiekty trudne do pełnego skatalogowania i przez to znacznie bardziej narażone na zniszczenie lub uszkodzenie.

Teoretycznie zakres ochrony zabytków archeologicznych w polskim prawie jest szeroki. W rzeczywistości jednak organ ochrony zabytków nie ma możliwości warunkowania zgody na prowadzenie robót budowlanych przeprowadzeniem uprzednich badań archeologicznych, jeśli zabytek nie został wcześniej wpisany do rejestru. W innych przypadkach faktycznie możliwość ingerencji konserwatorskiej pojawia się dopiero wówczas, gdy dojdzie do odkrycia przedmiotu, który nosi znamiona zabytku archeologicznego. W praktyce na tym tle z pewnością dochodzi do sytuacji, gdy – zarówno nieświadomie, jak i celowo – prowadzą-

FORMY OCHRONY ZABYTEKÓW – wpis do rejestru zabytków, wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego – art. 7 ww. ustawy.

¹ Dla przykładu, na terenie Rzeszowa do rejestru zabytków wpisanych jest 10 stanowisk archeologicznych (za: *Gminny program opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa na lata 2017–2020*, s. 144), podczas gdy w gminnej ewidencji zabytków Rzeszowa ujęto łącznie 179 stanowisk archeologicznych (za wykazem zabytków uwzględnionych w gminnej ewidencji zabytków miasta Rzeszowa, dostęp: 29.03.2018., <http://bip.erzeszow.pl/urzed-i-jednostki-miasta/wydzialurzedumiasta/bmkz>).

cy roboty budowlane nie zgłaszają odpowiednim organom odkrycia zabytków archeologicznych. Wówczas tylko obecność pracownika urzędu lub społecznego opiekuna zabytków, który powiadomi urząd o odkryciu przedmiotu o charakterze zabytku archeologicznego, daje możliwość interwencji – wstrzymania robót, a następnie przeprowadzenia odpowiednich badań ratowniczych. Istotną rolę mogą w sytuacjach takich odegrać świadomi społecznicy, zainteresowani przeszłością swojej okolicy.

Istotnym, pozytywnym co do zasady wyjątkiem są inwestycje drogowe, realizowane przez podmioty takie jak Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad lub odpowiednie Zarządy Dróg Wojewódzkich. Tryb inwestycji tego rodzaju, a także znaczące środki publiczne przeznaczane na ich realizację, pozwalają na wykonanie stosunkowo szerokiego programu badań ratowniczych na trasie przebiegu budowanej drogi. Liczne odkrycia z ostatnich lat, niejednokrotnie publikowane lub omawiane na konferencjach branżowych, dowodzą, jak istotne są badania tego rodzaju, co często bagatelizuje się w trakcie inwestycji drogowych realizowanych przez samorządy powiatów czy miast. Niestety charakter decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, która to decyzja nie jest wydawana przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, a tylko przezeń opiniowana, często umożliwia takie lekceważenie problemu badań archeologicznych².

Ochronie zabytków archeologicznych służą także zawarte w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przepisy karne. Każdy, *kto bez pozwolenia albo wbrew warunkom pozwolenia* [wojewódzkiego konserwatora zabytków], *poszukuje ukrytych lub porzuconych zabytków, w tym przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2* (art. 109c ustawy). Karze grzywny podlegają także osoby, które nie powiadomiły wojewódzkiego konserwatora zabytków albo wójta, burmistrza (prezydenta miasta) o odkryciu w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem. Dotyczy to również osób, które nie wstrzymały wszelkich robót mogących uszkodzić lub zniszczyć znaleziony przedmiot lub nie powiadomiły o przypadkowym odkryciu takiego przedmiotu (art. 115 i 116 ustawy). Niewielkie możliwości organizacyjne i kadrowe wojewódzkich urzędów ochrony zabytków w znacznym stopniu ograniczają skuteczność egzekwowania uregulowań w tym zakresie. Podobnie jest w przypadku poszukiwania zabytków przez osoby nieposiadające odpowiednich kwalifikacji do prowadzenia badań archeologicznych. Mimo formalnego braku możliwości dokonywania przez nich inwazyjnych eksploracji stanowisk, w rzeczywistości trudne jest kontrolowanie mających miejsce poszukiwań i ich skutków. Na pewno słuszne są obawy środowiska arche-

² Dobrze znanym autorowi przykładem jest przypadek budowy obwodnicy Opola Lubelskiego w ciągu drogi wojewódzkiej 747 w latach 2012–2014. Zaprojektowano przebieg drogi przez nowożytny cmentarz, o którym, mimo wcześniejszych publikacji historyków-regionalistów, służby konserwatorskie nie miały wiedzy. W trakcie badań ratowniczych, które spowodowały także przedłużenie inwestycji, odkryto pozostałości drewnianego kościoła z XVII stulecia oraz wyeksplorowano szczątki ponad 1500 osób. Szerzej sprawę opisałem w artykule: H. Mąciak, *Kościół i cmentarz pw. św. Elżbiety w Niezdowie. Słów kilka o potrzebie rzetelności badań historycznych*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, t. V, 2013(2014), s. 328–333.

ologów, że takie działania będą prowadzić w jakimś zakresie do niszczenia stanowisk, mimo zaostżenia przepisów karnych dotyczących zabytków archeologicznych.

Zabytki archeologiczne a planowanie przestrzenne

W przypadku większości zabytków archeologicznych – tych, które nie są wpisane do rejestru zabytków – najczęściej stosowaną formą ochrony konserwatorskiej są ustalenia w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego lub w decyzjach lokalizacyjnych (zgodnie z art. 7 pkt 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). Stosowanie tej formy ochrony w stosunku do zabytków archeologicznych napotyka w praktyce pewne nieporozumienia. Wynikają one z przyzwyczajień konserwatorów, czy pewnego „chciejstwa” podbudowanego – co należy zaznaczyć – dążeniem do jak najszerzego dbania o zabytek i zarazem możliwości badań zabytków archeologicznych, jednak nie zawsze w sposób zgodny z obowiązującymi przepisami, co jest później nierzadko przedmiotem kontroli organów nadzoru i sądów administracyjnych.

W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, zgodnie z art. 19 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, uwzględnia się ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru oraz innych, ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Ich ochrona polega w szczególności na ustaleniu w planach miejscowych odpowiedniego ich przeznaczenia oraz sformułowania ustaleń dotyczących zagospodarowania terenu, na którym znajduje się zabytek. Warunki ochrony ustala się poprzez określenie zakazów, nakazów, dopuszczeń i ograniczeń ich dotyczących w zagospodarowaniu terenów stanowisk archeologicznych. Co do zasady, możliwość ochrony w formie ustaleń planu miejscowego oraz decyzji lokalizacyjnych zachodzi w odniesieniu do zabytków nieruchomych ujętych w gminnej ewidencji zabytków, prowadzonej na podstawie przepisu art. 22 ust. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przez wójta, burmistrza lub prezydenta miasta.

Podstawowe znaczenie ma zatem odpowiednie rozpoznanie zasobu zabytkowego i możliwie wyczerpujące ujęcie go w gminnej ewidencji zabytków. Może to być o tyle problematyczne w odniesieniu do zabytków archeologicznych, że z samego ich charakteru często wynika trudność lub nawet niemożność ich pełnego skatalogowania przed fizycznym odkryciem podczas robót ziemnych lub budowlanych. Dotyczy to w szczególności terenów intensywnie zagospodarowanych zabudową oraz utwardzonych nawierzchniami, na których z zasady nie są możliwe badania powierzchniowe. W takich sytuacjach dużą rolę odgrywają badania historyczne, bowiem na podstawie źródeł pisanych, kartograficznych oraz ikonograficznych można w wielu przypadkach powziąć podejrzenie, iż w danym miejscu mogą się znajdować nawarstwienia kulturowe, włącznie z relikami zabudowy, cmentarzyska, itd. Dla terenu południowo-wschodniej Polski wyjątkowe znaczenie mają tu szczegółowe mapy topograficzne wykonywane w końcu XVIII i w XIX stuleciu przez austriackie wojsko oraz dokładne mapy katastralne realizowane przez austriacką administrację państwową. Zachowane źródła kartograficzne niejednokrotnie ukazują lokalizacje nieistniejących dziś w terenie, a z dużą dozą prawdopodobieństwa zachowanych w postaci warstw archeologicznych, osiedli ludzkich, fortyfikacji, a także cmentarzysk z różnych epok. Niestety, ze względu na charakter źródeł

archiwalnych, powstających w realiach naszej części Europy w szerszym zakresie dopiero od późnego średniowiecza, rzadko można na ich podstawie identyfikować stanowiska starsze niż nowożytnie i średniowieczne. Wyjątkiem są tu obiekty o charakterystycznej formie terenowej i większej skali, które bywały umieszczane na mapach (nie tylko topograficznych) jako istotne punkty w terenie, takie jak wały grodzisk czy cmentarzyska kurhanowe³.

Szczegółowe rozpoznanie źródeł archiwalnych, jako uzupełnienie badań powierzchniowych czy cieszących się ostatnio dużą popularnością (ze względu na znaczne możliwości badawcze) obserwacji fotografii lotniczych i satelitarnych oraz zdjęć ze skaningu laserowego, umożliwia szersze i dokładniejsze rozpoznanie zasobu archeologicznego, czyli potencjalnych stanowisk, jakie powinny być objęte uwagą służb konserwatorskich i – co za tym idzie – ochroną w dokumentach planistycznych.

Procesy inwestycyjne – zagrożenie i szansa dla badań zabytków archeologicznych

Współczesne inwestycje budowlane i infrastrukturalne mają nieporównanie bardziej niszczący charakter niż kiedykolwiek dotąd. Wymagania prawne – warunki techniczne, jakim powinny odpowiadać budynki, budowie drogowe czy instalacje sieciowe, a zarazem duże nagromadzenie infrastruktury technicznej, w szczególności wprowadzanej w terenach zwartej zabudowy, powodują konieczność szerokiej ingerencji w teren przy budowie. Na przykład wymogi dotyczące nośności nawierzchni powodują potrzebę wykonania odpowiedniej, głębszej podbudowy, która bardziej ingeruje w zachowane warstwy kulturowe, a mówiąc wprost – w większym zakresie je niszczy. Podobnie, coraz większa ilość pożądanego infrastruktury technicznej wymaga wykonania znacznie większej ilości przyłączy i sieci podziemnych, których przebieg powoduje dalsze zniszczenia w warstwach kulturowych, jeżeli w danym miejscu występują.

Szczególne znaczenie w tej sytuacji ma gruntowna analiza i oparty na niej proces projektowy. Dobre rozpoznanie zasobu archeologicznego, także na podstawie badań źródeł historycznych, daje możliwość takiego projektowania, aby uwzględnić ochronę potencjalnych lub stwierdzonych wcześniejszymi badaniami zabytków archeologicznych i tym samym pozostawienia możliwości ich przebadania przyszłym pokoleniom, które być może będą dysponowały znacznie lepszymi metodami badawczymi niż my obecnie. Jednocześnie, co bardzo istotne, zmiany na etapie procesu projektowego są bez porównania mniej kosztowne, nawet jeżeli wymagałyby dłuższych uzgodnień administracyjnych, niż zmiany wymuszane w trakcie realizacji inwestycji lub wydłużenie harmonogramu robót ze względu na odkryte zabytki i związaną z nimi konieczność przeprowadzenia badań.

W przypadku słabego rozpoznania obszaru inwestycji niestety nierzadkie jest, że dysponujący niewystarczającą wiedzą projektanci proponują, a konserwatorzy uzgadniają pozytywnie, rozwiązania projektowe, które w trakcie inwestycji okazują się być niszczące dla

³ Dobrym przykładem są tu zaznaczane na mapach z 1. poł. XIX wieku cmentarzyska kurhanowe w obecnych granicach administracyjnych Lublina, m.in. na Majdanie Wrotkowskim i Ponikwodzie, zaznaczone na tzw. mapie Heldensfelda, wykonanej w latach 1801–1804.

zabytków archeologicznych. Co prawda samo rozpoznanie i dokumentacja stanowiska w takiej sytuacji jest pewnym pożytkiem dla nauki z działań inwestycyjnych, jednak często harmonogram robót w trakcie inwestycji utrudnia przeprowadzenie badań w zakresie i stopniu takim, jaki byłby zasadny z punktu widzenia wartości zabytku. Z drugiej strony, odkrycie zabytków i prowadzenie badań ratowniczych wydłuża trwanie robót budowlanych. Nieporozumieniem, wynikającym z niewiedzy inwestorów, wykonawców i opinii publicznej, jest częste w takich sytuacjach obarczanie archeologów odpowiedzialnością za wydłużenie inwestycji i wzrost jej kosztów, podczas gdy to niewłaściwe przygotowanie robót, bez odpowiedniego rozpoznania przedinwestycyjnego, jest najczęściej przyczyną takich sytuacji⁴.

Świadomość społeczna – najważniejszy czynnik w procesie ochrony zabytków

Jak pokazują przytoczone wyżej przykłady, niezależnie od obowiązujących przepisów prawa i możliwości ich skutecznego stosowania podstawowe znaczenie ma świadomość społeczna. Jeżeli mieszkańcy i inwestorzy byliby odpowiednio uwrażliwieni na wartość potencjalnych zabytków archeologicznych, zapewne w większym stopniu potrafiliby zrozumieć zarówno konieczność badań, jak i wynikające z nich trudności, także finansowe. Ma to znaczenie zarówno w odniesieniu do inwestorów prywatnych, jak i instytucjonalnych, którzy dysponują środkami publicznymi. Nieświadome zniszczenia substancji zabytku potrafią być znaczne (znane przykłady rozorywania wałów grodzisk podczas prac polowych) i nieodwracalne.

Ogromne znaczenie ma szeroko pojęta edukacja na temat dziedzictwa, niewątpliwie realizowana obecnie w Polsce w sposób niewystarczający. Co prawda odkrycia archeologiczne cieszą się wśród społeczności lokalnych znacznie większym zainteresowaniem niż ustalenia historyków, czy choćby zachowane w krajobrazie zabytki architektury, jednak nawet takie szerokie zainteresowanie niekoniecznie w pełni przekłada się na właściwe zachowania w przypadku odkrycia zabytku archeologicznego. Przeciwnie, nierzadkie są sytuacje poszukiwań prowadzonych nielegalnie przez osoby prywatne, kolekcjonujące pewne rodzaje zabytków, np. militaria. Problem ten, poruszany wielokrotnie w dyskusjach fachowych i publikacjach, nie doczekał się dotychczas zadowalającego rozwiązania prawnego. Co do zasady taka działalność jest przez polskie przepisy zabroniona, jednak w praktyce słabości organizacyjne urzędów konserwatorskich powodują, że w znaczącym stopniu „poszukiwacze” umykają uwadze urzędników i policji. Z drugiej strony, nie wypracowano dotąd narzędzi możliwie szerokiego włączenia takich osób, pod nadzorem fachowym, do systemu badań archeologicznych i tym samym skorzystania z ich czasu, możliwości i środków dla szerszego rozpoznania przeszłości.

⁴ Przykładem mogą być prace prowadzone w 2017 roku w Rzeszowie przy przebudowie ulicy 3 Maja, w trakcie których odkryto istotne dla przeszłości miasta zabytki archeologiczne, takie jak część cmentarza przy kościele farnym, relikty muru wokół kościoła z początku XVI stulecia oraz nawierzchnie drewniane ulicy, pochodzące z XVII–XVIII wieku. Badania spowodowały pewne opóźnienia w realizacji inwestycji, zaś lokalne media, oprócz zainteresowania wynikami prac, podkreślały także, że to właśnie badania spowodowały zmiany w harmonogramie robót. Na szczęście wyciągnięto z tego wydarzenia właściwe wnioski, dzięki którym dalsze prace przy kolejnych ulicach historycznego centrum Rzeszowa (np. aktualnie przy ul. Kościuszki), są poprzedzane badaniami archeologicznymi.

Antoniak P., Cherka M., Elżanowski F. M., Wąsowski K. A.
2016 *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa.

Artemiuk J.
2015 Pojęcie i zakres ochrony prawnej zabytków archeologicznych w prawie polskim i w prawie międzynarodowym, „Przegląd Prawa i Administracji”, t. 100/2 (2015), s. 501–513.

Czopek S.
2000 *Wstęp do muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego*, Rzeszów.

Florek M.
1991 Zabytek archeologiczny jako element krajobrazu kulturowego, „Teka Konserwatorska. Polska południowo-wschodnia”, t. 4 (1991), s. 323–337.

Jaworska M.
2014 Ochrona zabytków w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, „Przegląd Prawa i Administracji”, t. 47 (2014), s. 85–98.

Trzciński M.
2007 Wokół definicji zabytku archeologicznego, „Ochrona Zabytków”, nr 4 (2007), s. 111–117.

Welc-Jędrzejewska J., Kulesza-Szerniewicz E., Makowska B., Stieler E., Jagielska E.
2011 *Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Poradnik dla planistów i samorządów lokalnych*, Warszawa.

Zalasińska K., Zeidler K.
2015 *Wykład prawa ochrony zabytków*, Gdańsk.

Zeidler K., Trzciński M.
2009 *Wykład prawa dla archeologów*, Warszawa.

Hubert Mącik

Dr Hubert Mącik
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów

Biuro Miejskiego
Konserwatora Zabytków
ul. Złota 2/20
20-112 Lublin
hubertmacik@gmail.com

Právne rámce ochrany archeologických pamiatok v Poľsku a prax

Úvod

Ochrana **archeologických pamiatok** má dlhú históriu. Podobne ako v prípade iných pamiatok, spočiatku bola vo väčšej miere doménou súkromných iniciatív: zberateľov zbierajúcich starožitnosti, a neskôr aktivít pod hlavičkou združení a iných spoločenských organizácií, než štátu (s výnimkou predmetov zhotovených z ušľachtilých kovov, ktoré boli vnímané ako majetok panovníka). Postupne sa zistila potreba budovať štátne mechanizmy ochrany archeologických pamiatok. V poľskom právnom systéme prvým aktom zavádzajúcim modernú ochranu pamiatok bol 31. októbra 1918 vydaný dekrét Rady Regenčnej o starostlivosti o pamiatkach umenia a kultúry. Jeho články 23–27 obsahujú, okrem iného, príkaz oznámiť konzervátorovi nález archeologických pamiatok (definovaných v dekréte ako „vykopávky a nálezy”), bol zakázaný vývoz pamiatok tejto kategórie do zahraničia a bola zavedená požiadavka na získanie povolenia ministra náboženských vierovyznaní a verejnej osvetý na vykonávanie archeologického výskumu. Odvtedy je ochrana archeologických pamiatok neustálym predmetom pozornosti poľského štátu, čo sa odráža v ďalších právnych aktoch.

Záujem štátu o ochranu archeologických pamiatok, ako aj o samotný archeologický výskum, mal rôznu formu a rozsah v závislosti od politickej situácie a, bohužiaľ, aj politickej úlohy, ktorú orgány moci videli v archeológii. Príkladom toho bol hoci len (bez ohľadu na jeho nespochybniteľnú vedeckú hodnotu) tzv. miléniový výskum v 60. rokoch 20. st. Po transformácii spoločenského zriadenia a reformách systému ochrany pamiatok v Poľsku na konci 20. a začiatkom 21. st. dňa 23. júla 2003 bol prijatý zákon o ochrane pamiatok a starostlivosti o pamiatky. Ochranu dostali ako povinnosť orgány verejnej správy, zatiaľ čo starostlivosť o pamiatky – vlastníci nehnuteľností. Na tých druhých bola v značnej miere prenesená zodpovednosť za financovanie archeologického výskumu, ktorý zostal pod rozsiahlou kontrolou verejnou správou.

Archeologické pamiatky vzbudzujú veľký záujem verejnosti celé desaťročia. Nové objavy sú zvyčajne široko komentované v miestnych a celoštátnych médiách a samotný výskum vyvoláva záujem okolitých komunít. To platí aj vtedy, ak sa to týka kultúr, ktoré by súčasní obyvatelia nepovažovali za vlastné dedičstvo – vzhľadom na plynutie času a nedostatok kultúrnej kontinuity, ako je to v prípade kultúr **doby bronzovej**. Žiaľ, spoločenský záujem ne-

zriedka má tiež podobu neprofesionálnych a zároveň nezákonných „zberateľských” aktivít, z technického hľadiska ľahkých vzhľadom na širokú dostupnosť a nízke ceny moderných zariadení na vyhľadávanie predmetov pod zemou alebo pod vodou.

Archeologická pamiatka a krajina

Archeologická pamiatka je pojem so širokým rozsahom významu. To sa odzrkadľuje tak v odborných definíciách, ako aj v právnych definíciách. V poľskom prípade v ustanoveniach zákona z 23. júla 2003 o ochrane pamiatok a starostlivosti o pamiatky (Zbierka zákonov z roku 2017, čiastka 2187 – t. j. s nesk. zm.) je archeologická pamiatka „nehnuteľná pamiatka, povrchová, podzemná alebo podvodná pozostalosť existencie a činnosti človeka, pozostávajúca z kultúrnych vrstiev a v nej sa nachádzajúcich výrobkov alebo ich stôp alebo hnuteľná pamiatka, ktorá je týmto výtvorom” (čl. 3 bod 4 uved. zákona). Čl. 6 ods. 1 bod 3 tohto zákona stanovuje, že právnej ochrane podliehajú archeologické pamiatky, ktorými sú predovšetkým: územné pozostatky pravekého a historického osídlenia, **pohrebiska, kurhany**, pamiatky hospodárskej, náboženskej a umeleckej činnosti. Ako teda vyplýva z citovanej definície archeologickou pamiatkou môže byť tak nehnuteľná pamiatka, ako aj hnuteľná pamiatka – o jej statuse rozhoduje jej charakter – skutočnosť, že daný objekt je povrchový, podzemný alebo podvodný dokument ľudskej činnosti.

Archeologické pamiatky sú často osobitne spojené s kultúrou krajiny. V poľských reáliách je vlastne ochrana široko ponímanej kultúrnej krajiny v súčasnosti jedným z hlavných konzervátorských problémov, hoci nie ako nevyhnutnosť si to uvedomujú samotní konzervátori – úradníci, sústredení najčastejšie na jednotlivé objekty vyčlenené z okolia zapísané do registra pamiatok. Pritom kontext pamiatky v krajine je predsa často rovnako dôležitou vedeckou informáciou a pamiatkovou hodnotou, ako samotná zachovaná podstata pamiatky a jej integrálna forma.

V prípade archeologických pamiatok je prepojenie reliktov ľudského osídlenia s krajinou zrejmé. Navyše často práve ľudská činnosť z minulých čias viedla k vytvoreniu krajiny v takom stave, aký dnes vnímame. V širšom zmysle je teda krajina do istej miery archeologickou pamiatkou a jej nekontrolované premeny môžu viesť k zníženiu alebo dokonca úplnému zničeniu jej hodnoty.

Okruh ochrany a prax

Formy ochrany pamiatok definované v poľskom práve sa v praxi priamo nevzťahujú ani na povahu, ani na potreby ochrany archeologických pamiatok, hoci samozrejme ich tiež zahŕňajú. Najmä v prípade registra pamiatok pre archeologické pamiatky sú vedené jeho samostatné knihy. Je však možné poznamenať, že predpisy týkajúce sa ochrany archeologických pamiatok sa nachádzajú – vzhľadom na svoju povahu – ako keby mimo katalógu foriem ochrany špecifikovaných v ustanoveniach zákona.

Zvlášť je potrebné poznamenať, že register archeologických pamiatok, ktorý garantuje teoreticky ich najširšiu ochranu, zahŕňa len nevel'kú časť **archeologických lokalít** zistených v území¹. Najčastejšie sú to zachované v krajine archeologické pamiatky so symptomatickou územnou podobou, také ako **hradiská**, hrady, či kurhany. Súčasne, zákonom je zabezpečená ochrana takisto neregistrovaného miesta. Ustanovenia zákona priamo ukladajú vlastníčkovi nehnuteľnej pamiatky (taktiež patriaceho do ochrany v miestnom pláne územného rozvoja alebo zapísaného do evidencie pamiatok vojvodstva) povinnosť výkonu archeologického výskumu v prípade ohrozenia plánovanými stavebnými prácami (čl. 31 zákona o ochrane pamiatok a starostlivosti o pamiatky). Navyše, celý archeologický výskum, tiež neinvazívny, ako aj hľadanie schovaných alebo opustených hnuteľných pamiatok (vrátane archeologických pamiatok) s použitím všetkého druhu elektronických a technických zariadení a vybavenia na potápanie nemôže byť vedené podľa zákona bez patričného povolenia vojvodského konzervátora pamiatok (čl. 36 ods. 1 bod 5 a 12 zákona). Okrem toho, v prípade nálezu predmetu, ktorý môže byť archeologickou pamiatkou (tak náhodného, ako aj počas stavebných prác), ukladá sa povinnosť zastaviť práce a informovať príslušného vojvodského konzervátora pamiatok alebo vojta, primátora alebo prezidenta mesta o nájdenom predmete (čl. 32 ods. 1 zákona).

Široký rozsah právnej ochrany archeologických pamiatok, vrátane ich vyhľadávania, vyplýva z ich povahy. Najmä zo skutočnosti, že vo väčšine prípadov – okrem tých objektov, ktoré majú vlastnú čitateľnú územnú formu (ako hradiská alebo kurhany) – nie sú to pamiatky „viditeľné voľným okom”. Ide teda o objekty, ktoré je ťažko úplne katalogizovať a tým sú oveľa viac vystavené zničeniu alebo poškodeniu.

Teoreticky je rozsah ochrany archeologických pamiatok v poľskom práve široký. V skutočnosti však nemá orgán ochrany pamiatok možnosť podmieniť vydanie súhlasu s vykonávaním stavebných prác uskutočnením predchádzajúceho archeologického výskumu, ak pamiatka nebola predtým zapísaná do registra. V iných prípadoch sa možnosť intervencie konzervátora fakticky objaví až vtedy, keď dôjde k objaveniu predmetu, ktorý nesie znaky archeologickej pamiatky. V praxi na tomto pozadí určite dochádza k situácii, keď – tak nevedomky, ako aj zámerne – tí, ktorí vykonávajú stavebné práce neoznamujú príslušným orgánom objav archeologických pamiatok. Potom len prítomnosť pracovníka úradu alebo sociálneho opatrovníka pamiatok, ktorý oznámi úradu objav predmetu charakteru archeologickej pamiatky, dáva možnosť zasiahnuť – pozastaviť práce a potom vykonať príslušný záchranný výskum. Podstatnú úlohu v takýchto situáciách môžu zohrávať vedomí spoluobčania, ktorí sa zaujímajú o minulosť svojho okolia.

Podstatnou, spravidla pozitívnou výnimkou sú cestné investície realizované takými subjektmi, ako je Generálne riaditeľstvo národných ciest a diaľnic alebo príslušné vojvod-

FORMY OCHRANY PAMIAATOK – zápis do registra pamiatok, zápis do Zoznamu dedičstva pokladov, vyhlásenie za pamätník histórie, vytvorenie kultúrneho parku, ustanovenia ochrany v miestnom pláne územného rozvoja alebo v rozhodnutí o stanovení lokalizácie verejnej účelovej investície, v rozhodnutí o podmienkach zástavby, rozhodnutí o povolení na vykonanie cestnej investície, rozhodnutí o určení umiestnenia železničnej trate alebo rozhodnutí o povolení na realizáciu investície v oblasti verejne využívaného letiska – čl. 7 uved. zákona.

¹ Napríklad, na území mesta Rzešov je do registra pamiatok zapísaných 10 archeologických nálezísk (Zdroj: *Gminny program opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa na lata 2017–2020*, s. 144), zatiaľ čo v gminnej evidencii pamiatok mesta Rzešov je zachytených celkom 179 archeologických nálezísk (Zdroj: Výkaz pamiatok zahrnutých do gminnej evidencie pamiatok mesta Rzeszów, dostupné: 29.3.2018, <http://bip.erzeszow.pl/urzad-i-jednostki-miasta/wydzialyurzedumiasta/bmkz>).

ské cestné správy. Spôsob investícií takéhoto druhu, ako aj značné verejné zdroje vyčlenené na ich realizáciu umožňujú vykonať relatívne široký program záchranného výskumu na trase, po ktorej vedie budovaná cesta. Početné objavy z posledných rokov, často uverejňované alebo diskutované na odvetvových konferenciách, dokazujú, aký dôležitý je výskum tohto druhu, čo sa často bagatelizuje počas cestných investícií realizovaných samosprávami poviatov alebo miest. Žiaľ, charakter rozhodnutia o povolení na realizáciu cestnej investície často umožňuje takéto zľahčovanie problému archeologického výskumu².

Pre zabezpečenie záujmu ochrany archeologických pamiatok slúžia taktiež trestné sadzby obsiahnuté v zákone o ochrane pamiatok a starostlivosti o pamiatky. Každý, kto bez povolenia alebo v rozpore s ustanoveniami povolenia vojvodským konzervátorom pamiatok, hľadá ukryté alebo opustené pamiatky, vrátane použitia všetkého druhu elektronických a technických zariadení a vybavenia na potápanie, podlieha pokute, trestu obmedzenia slobody alebo je zbavený slobody do dvoch rokov (čl. 109c zákona). Trestu pokuty podliehajú taktiež osoby, ktoré neinformovali vojvodského konzervátora pamiatok alebo vojta, primátora (prezidenta mesta) o náleze počas výkonu stavebných alebo zemných prác predmetu, pri ktorom existuje domnienka, že je pamiatkou. Týka sa to takisto osôb, ktoré nezastavili všetky práce, ktoré môžu poškodiť alebo zničiť nájdený predmet alebo neoznámili náhodný nález takéhoto predmetu (čl. 115 a 116 zákona). Efektívnosť právnych úprav v tejto oblasti, žiaľ, v značnej miere závisí od nevelkých organizačných a kádrových možností vojvodských úradov ochrany pamiatok. Podobne je v prípade hľadania pamiatok osobami, ktoré nemajú príslušnú kvalifikáciu na výkon archeologického výskumu. Napriek tomu, že formálne chýba možnosť, aby vykonávali invazívny prieskum lokalít, v skutočnosti je ťažké kontrolovať realizované vyhladávanie a ich výsledky. Obavy archeologických kruhov sú určite odôvodnené, že takéto kroky v istom rozsahu povedú k ničeniu lokalít napriek sprísneniu trestov týkajúcich sa archeologických pamiatok.

Archeologické pamiatky a územné plánovanie

V prípade väčšiny archeologických pamiatok – tých, ktoré nie sú zapísané do registra pamiatok – najčastejšie používanou formou konzervátorskej ochrany sú ustanovenia v miestnom pláne územného rozvoja alebo v rozhodnutiach o umiestnení (podľa čl. 7 bod 4 zákona o ochrane pamiatok a starostlivosti o pamiatky). Používanie tejto formy ochrany vo vzťahu k archeologickým pamiatkam sa v praxi stretáva s istým neporozumením. Vzniká z návykov konzervátorov alebo z istého „chcenia“ posilneného – čo je potrebné poznamenať – túžbou po čo najširšej starostlivosti o pamiatku a zároveň možnosťou výskumu archeologických pa-

² Autorovi dobre známym príkladom je prípad výstavby obchvatu mesta Opole Lubelskie pozdĺž vojvodskej cesty č. 747 v rokoch 2012–2014. Cesta bola naprojektovaná cez novodobý cintorín, o ktorom napriek predchádzajúcim publikáciám historikov – regionalistov konzervátorské úrady nemali poznatky. Počas záchranného výskumu, ktorý tiež spôsobil predĺženie investície, sa objavili pozostatky dreveného kostola zo 17. st. a exhumovali sa pozostatky viac ako 1500 ľudí. Podrobnejšie som vec opísal v článku: H. Mącik, *Kościół i cmentarz pw. św. Elżbiety w Niezdownie. Słów kilka o potrzebie rzetelności badań historycznych*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, t. 5, 2013(2014), s. 328–333.

miatok, avšak nie vždy spôsobom, ktorý je v súlade s platnými predpismi, čo je neskôr často predmetom konania orgánov kontroly a správnych súdov.

V miestnom pláne územného rozvoja, v súlade s čl. 19 ods. 1 cit. zákona, sa zohľadňuje ochrana nehnuteľných pamiatok zapísaných do registra a ostatných zaradených do evidencie pamiatok gminy. Ich ochrana spočíva najmä v stanovení v miestnych plánoch ich patričného určenia a vo formulovaní opatrení týkajúcich sa využitia územia, na ktorom sa pamiatka nachádza. Podmienky ochrany sa stanovujú špecifikovaním zákazov, príkazov, prípustnosti a obmedzení, ktoré sa pri využívaní územia týkajú archeologických lokalít. Spravidla možnosť ochrany vo forme záverov miestnych plánov a rozhodnutí o umiestnení nastáva vo vzťahu k nehnuteľným pamiatkam zaradených do evidencie pamiatok gminy, vedenej na základe čl. 22 ods. 4 zákona o ochrane pamiatok a starostlivosti o pamiatky vojtom (primátorom, prezidentom mesta).

Základný význam má potom príslušné oboznámenie sa s pamiatkou a jej čo najobsiahlejšie jej zachytenie v evidencii pamiatok gminy. Môže to byť o to problematickejšie vo vzťahu k archeologickým pamiatkam, že zo samej ich podstaty často vyplýva zložitosť alebo dokonca nemožnosť ich úplného skatalogizovania pred fyzickým nálezom počas zemných alebo stavebných prác. Týka sa to najmä území intenzívne zastavaných a spevnených dlažieb, na ktorých v princípe nie je možný povrchový výskum. V takýchto situáciách veľkú rolu zohráva historický výskum, pretože na základe archívnych, kartografických a ikonografických prameňov možno v mnohých prípadoch mať pochybnosti, že na danom mieste sa môžu nachádzať kultúrne navrstvenia, spolu s pozostatkami zástavby, pohrebiská atď. Pre územie juhovýchodného Poľska výnimočný význam majú podrobné topografické mapy zhotovené na konci 18. a v 19. st. rakúskym vojskom a presné katastrálne mapy realizované rakúskou štátnou správou. Zachované kartografické zdroje neraz ukazujú lokalizáciu dnes neexistujúcich území, a s veľkou dávkou pravdepodobnosti zachovaných v podobe archeologických vrstiev, ľudských osád, pevností, ako aj pohrebísk z rôznych období. Žiaľ, vzhľadom na charakter archívnych prameňov, vznikajúcich v reáliách našej časti Európy v širšom meradle až od neskorého stredoveku, zriedka sa dajú na ich základe identifikovať miesta staršie než z čias novoveku a stredoveku. Výnimkou sú tu objekty s charakteristickou terénnou formou a väčších rozmerov, ktoré boli zaznamenávané do máp (nielen topografických) ako podstatné body v území, ako valy hradísk, či kurhanové pohrebiská³.

Podrobné oboznámenie sa s archívnymi prameňmi ako doplnok k povrchovému prieskumu, či tešiacich sa v poslednej dobe veľkej oblúbe (vzhľadom na značné výskumné možnosti) pozorovaniam z leteckých a satelitných fotografií a záberov z laserového skenovania, umožňuje širšiu a presnejšiu identifikáciu archeologických zdrojov, čiže potenciálnych lokalít, na ktoré by mala byť sústredená pozornosť konzervátorských orgánov a – v dôsledku toho – ochrana v plánovacích dokumentoch.

³ Dobrým príkladom sú tu na mapách z prvej polovice 19. st. označované kurhanové pohrebiská v súčasných administratívnych hraniciach Lublinu, o. i. na Majdane Wrotkowským a Ponikwode, označené na tzv. mape Heldensfelda, zhotovenej v rokoch 1801–1804.

Investičné procesy – hrozba a príležitosť pre výskum archeologických pamiatok

Súčasnú stavebnú a infraštruktúrne investície majú neporovnateľne väčšiu ničivú povahu ako kedykoľvek predtým. Právne požiadavky – technické podmienky, ktoré by mali spĺňať budovy, cestné stavby, či inštalácie sietí, a pritom veľká akumulácia technickej infraštruktúry, umiestňovanej najmä v oblastiach kompaktnej zástavby, pri výstavbe nutne spôsobujú rozsiahly zásah do územia. Napríklad požiadavky na nosnosť povrchu vyvolávajú potrebu vytvoriť, hlbší základ, ktorý viac zasahuje do zachovaných kultúrnych vrstiev, a priamo povedané – vo väčšom rozsahu ich ničí. Podobne, čoraz viac požadovanej technickej infraštruktúry si vyžaduje vykonať oveľa väčší počet prípojk a podzemných sietí, ktorých priebeh spôsobuje ďalšie poškodenia kultúrnych vrstiev, ak sa vyskytujú na danom mieste.

Zvláštny význam v takejto situácii má hlboká analýza a o ňu opretý projekčný proces. Dobré oboznámenie sa s archeologickým zdrojom, taktiež na základe výskumu historických prameňov, dáva možnosť takému projektovaniu, aby bola zohľadnená ochrana potenciálnych archeologických pamiatok alebo zistených skorším výskumom, čím sa ponechá možnosť ich preskúmania budúcim generáciám, ktoré možno budú disponovať podstatne lepšími výskumnými metódami než my dnes. Súčasne, čo je veľmi podstatné, zmeny vo fáze projekčného procesu sú neporovnateľne menej nákladné, dokonca aj keby si vyžadovali dlhšie administratívne súhlasy, než zmeny vynucované počas realizácie investície alebo predĺženie harmonogramu prác vzhľadom na objavené pamiatky a spojenú s tým nevyhnutnosť vykonať výskum.

V prípade slabého oboznámenia sa s územím investície, žiaľ, nie je zriedkavé, že disponujúci nedostatočnými znalosťami projektanti navrhnu, a pamiatkári kladne odsúhlasia projekčné riešenia, ktoré v čase investície sa prejavujú ničivým účinkom na archeologické pamiatky. Je pravdou, že samotná analýza a zdokumentovanie miesta pri takejto situácii je istým úžitkom pre teóriu investičných aktivít, avšak často harmonogram investičných prác sťažuje vykonať výskum v takom rozsahu a miere, aký by si vyžadovala hodnota pamiatky. Na druhej strane, objav pamiatok a výkon záchranného výskumu predlžuje trvanie stavebných prác. Nedorozumením, vyplývajúcim z nedostatku znalostí investorov, zhotoviteľov a verejnej mienky, je časté v takýchto situáciách zvažovanie viny na archeológov za predĺženie investície a vzrast jej nákladov, pričom práve nepatričná príprava prác, bez zodpovednej predinvestičnej analýzy, je najčastejšou príčinou takýchto situácií⁴.

⁴ Príkladom môžu byť práce vykonané v r. 2017 v Rzešove pri rekonštrukcii ulice 3 Maja, počas ktorej boli objavené archeologické pamiatky dôležité pre históriu mesta, ako časť cintorína pri farskom kostole, relikty múru okolo kostola zo začiatku 16. st. a drevené povrchy ulice, pochádzajúce zo 17.-18. st. Výskum spôsobil určité oneskorenia pri realizácii investície, takže miestne médiá, okrem záujmu o výsledky prác, zdôraznili takisto, že vlastne výskum spôsobil zmeny v harmonograme prác. Našťastie sa z tejto udalosti vyvodili správne závery, vďaka čomu ďalším prácam na nasledujúcich uliciach historického centra mesta Rzeszowa (napr. v súčasnosti na ulici Kościuszku) predchádzal archeologický výskum.

Spoločenské povedomie – najdôležitejší faktor v procese ochrany pamiatok

Ako vyplýva z vyššie uvedených príkladov, bez ohľadu na platné právne predpisy a možnosť ich efektívneho uplatňovania má základný význam spoločenské povedomie. Citliví na hodnotu potenciálnych archeologických pamiatok obyvatelia a investori dokážu pochopiť tak nutnosť výskumu, ako aj z neho vyplývajúce ťažkosti, vrátane finančných. Je to dôležité tak vo vzťahu k súkromným, ako aj k inštitucionálnym investorom, ktorí disponujú verejnými financiami. Nevedomé zničenie podstaty pamiatky môže byť výrazné (známe príklady pretrhnutia valov hradísk počas poľných prác) a nenapraviteľné.

Rozsiahlo poňaté vzdelávanie o dedičstve je veľmi dôležité, nepochybne sa dnes realizuje v Poľsku nedostatočne. Je pravda, že archeologické objavy sa tešia medzi miestnou komunitou oveľa väčšiemu záujmu ako závery historikov, či hoci len zachované v krajine architektonické pamiatky, avšak ani takýto široký záujem sa nemusí úplne odzrkadliť vo vhodnom správaní sa v prípade objavu archeologickej pamiatky. Naopak, nie je zriedkavé vyhľadávanie nezákonne uskutočňované vyhľadávanie súkromnými osobami, zbierajúcimi určité druhy pamiatok, napr. vojenské predmety. Tento problém, nastolený mnohokrát v odborných diskusiách a publikáciách, zatiaľ nemá uspokojivé právne riešenie. Ak ide o princíp, tak taká činnosť je poľskými predpismi zakázaná, avšak v praxi organizačné slabiny konzervátorských úradov spôsobujú, že „hladači“ zväčša uniknú pozornosti úradníkov a polície. Na druhej strane neboli doteraz vypracované žiadne nástroje na možné široké zapojenie takýchto ľudí, pod odborným dohľadom, do systému archeologického výskumu, a tak využiť ich čas, možnosti a prostriedky na hlbšie spoznanie minulosti.

Terňa, okr. Prešov – fragment formy odlewniczej (znalezisko z osady obronnej), kultura Gáva (?). Zbiory: Tripolitana–Muzeum Regionalne w Preszowie

Terňa, okr. Prešov – fragment kadłuba (obránná osada), kultúra Gáva (?). Zbierkový fond Tripolitana - Krajské múzeum v Prešove

Terňa, Prešov, district – a fragment of the casting mould (fortified settlement), Gáva culture (?). Collection: Tripolitana – District Museum in Prešov

Terňa, pow. Prešov – amulet (znalezisko z osady obronnej), kultura Gáva. Zbiory: Tripolitana–Muzeum Regionalne w Preszowie

Terňa, okr. Prešov – amulet (obránná osada), kultúra Gáva. Zbierkový fond Tripolitana - Krajské múzeum v Prešove

Terňa, Prešov, district – an amulet (fortified settlement), Gáva culture (?). Collection: Tripolitana – District Museum in Prešov

Hubert Mącik

Legal conditions versus practice of protecting archaeological monuments in Poland

Introduction

The protection of **archaeological monuments** has a long history. As in case of other relics, initially it was mostly domain of private initiatives: usually collectors gathering antiquity, and later activities more often sponsored by associations and other social organizations than states (with the exception of objects made of precious metals, that were treated as a royal property). With time, the need to build state-owned mechanisms for the protection of archaeological monuments was gradually noticed. In Polish legal system, the first act regulating modern protection of monuments was issued on October 31, 1918, a decree of the Regency Council on the care of monuments of art and culture. Its articles 23–27 regulated, among others, the order of notifying the conservator about the discovery of archaeological artefacts (defined in the decree as „excavations and finds”), the export of objects of this category abroad was prohibited, and there was also a requirement to obtain a permission of the minister of religious denominations and public education for conducting archaeological research. Since then, the protection of archaeological relics has been a constant subject of attention of the Polish state, which is reflected in subsequent legal acts.

Interest of the state in protecting archaeological artefacts, as well as in archaeological research itself, varied in form and scope depending on the political situation and, unfortunately, also the political role that the organs of power saw for archaeology; so-called Millennium research in the 1960s (regardless of their unquestionable scientific value) may be seen as a good example of such. At the end of the 20th and the beginning of the 21st century, after the political transformation and reforms of the artefacts protection system in Poland, on 23 July 2003, the Act on Protection of Monuments and the Guardianship of Monuments was adopted. The administration authorities were required to protect, while property owners, to care for monuments. According to the act the owners were largely responsible for financing archaeological research under extensive administrative control.

Archaeological monuments for decades have been of great interest to the public. New discoveries are usually widely commented on in local and national media, and the research itself is of interest to the surrounding communities. This happens even if it concerns cultures

Dr Hubert Mącik
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów

Biuro Miejskiego
Konservatora Zabytków
ul. Złota 2/20
20-112 Lublin
hubertmacik@gmail.com

that present-day residents would not seem to treat as their own heritage due to the passage of time and lack of cultural continuity, as is the case of e.g. the cultures of the **Bronze Age**. Unfortunately, social interest is often also in the form of unprofessional and at the same time illegal collector’s activities, in practice leading to selling artifacts (easy from the technical point of view due to the wide availability and low costs of some modern equipment, e.g. metal detectors, for searching for objects located underground or underwater).

Archaeological monument and landscape

The archaeological monument is a concept with a wide range of meaning. This is reflected in both, its professional and legal definitions. In the case of Poland, in the provisions of the Act of 23 July 2003 on Protection of Monuments and the Guardianship of Monuments (Journal of Laws of 2017, item 2187 – i.e. with later changes), the archaeological monument is described as „immovable monument, being a surface, underground or underwater remnant of human existence and activity, composed of cultural layers and products or traces therein, or a movable monument being that product” (article 3 point 4 of the above-mentioned act). Article 6 paragraph 1 point 3 of this act states that archaeological relics are subject to legal protection including in particular remnants of prehistory and historical settlement, **cemeteries, mounds**, and also relics of economic, religious and artistic activity.

Archaeological monuments are often associated with the cultural landscape in a special way. In Polish reality, it is the protection of broadly understood cultural landscape that is currently one of the main conservation problems, although it is not necessarily realized by the conservators themselves, who are most often focused on individual objects inscribed in the register of monuments. Meanwhile, the context of a monument in the landscape is often an equally important scientific information and has as great historical value, as the preserved substance of the monument itself and its integral form.

In case of archaeological sites, the relics of human settlements with the landscape are obvious. What is more, it was often human activity of past eras that led to the creation of a landscape in the state as we perceive it today. In a wider sense, the landscape is, to a certain extent, also an archaeological monument, and its uncontrolled transformations can lead to diminishing or even total destruction of its historical value.

The scope of protection and practice

Forms of protecting monuments specified in Polish law in practice, they do not directly refer to the nature or to the needs of protection of archaeological monuments, although of course they also include them. In particular, in the case of the register of monuments, separate books are kept for archaeological monuments. It can be noticed, however, that regulations regarding the protection of archaeological monuments are – due to their nature – in some measure next to the catalog of forms of protection specified in the provisions of the Act.

FORMS OF PROTECTING MONUMENTS entry into the register of monuments, entry into the List of Heritage Treasures, recognition as a historical monument, creation of a cultural park, establishing protection in the local spatial development plan or in the decision on determining the location of public investment, decision on development conditions, decision on the permit for road construction , decision on establishing the location of a railway line or a decision on the permission to carry out an investment in a public use airport – article 7 of the above-mentioned act.

First of all, it should be noted that the register of archaeological monuments, which guarantees theoretically the widest protection, covers only a small part of the **archaeological sites** found in the area¹. Most often it includes archaeological monuments preserved in the landscape with a distinctive terrain form, such as **hillforts**, castles or burial mounds. At the same time, non-statutory posts are also protected by law. The provisions of the Act directly impose on the owner of an immovable monument (also covered by protection in the local spatial development plan or included in the voivodeship register of monuments) the obligation of conducting archaeological research, especially if there is a threat of planned construction works (article 31 of the Act on the Protection of Monuments and Guardianship of Monuments). Moreover, in the case of discovery of an object that can be an archaeological monument (both, accidentally or during construction works), there is an obligation to suspend work and inform the competent voivodeship conservator or commune head, mayor or city president about the found object (article 32 paragraph1 of the Act).

The wide scope of legal protection of archaeological monuments, including their search, arises from their nature. In particular from the fact that in most cases – apart from those objects that have their own legible field form (such as settlements or burial mounds) – these are not monuments visible to the naked eye. Thus, they are objects that are difficult to catalog and therefore much more exposed to destruction or damage.

Theoretically, the scope of protection of archaeological monuments in Polish law is wide. In reality, however, the monument protection authority is not allowed to condition consent to carry out construction works by carrying out previous archaeological research, if the monument has not been entered into the register beforehand. In other cases, the possibility of conservation intervention appears only when the object that bears the marks of an archaeological monument is discovered. In practice, this can certainly the situation when – both, unconsciously and deliberately – those who carry out construction works do not report the discovery of archaeological monuments to the relevant authorities. Then only the presence of an office worker or a social heritage guardian who notifies the office of the discovery of an object of an archaeological nature and gives the opportunity to intervene – to suspend the works and carry out appropriate rescue investigations afterwards. An important role in such situations can be played by conscious community workers interested in the past of their neighborhood.

An important and positive exception is road investments implemented by entities such as the General Directorate for National Roads and Motorways or relevant Voivodeship Road Offices. The mode of investment of this type, as well as significant public funds allocated for their implementation, allow to conduct a relatively broad program of rescue investigations along the route of the road being built. Numerous discoveries from recent years, often pub-

¹ For example, in the city of Rzeszów, 10 archaeological sites are entered in the register of monuments (in: *Commune program for care of monuments of the city of Rzeszów for 2017–2020*, p. 144), while a total of 179 archaeological sites have been included in the municipal register of monuments of the city of Rzeszów (in the list of monuments included in the municipal register of monuments of the city of Rzeszów, access: 29/03/2018, <http://bip.erzeszow.pl/urzed-i-jednostki-miasta/wydzialyurzedumiasta/bmkzj>).

lished or discussed at archaeological conferences, prove how important such studies are, which is often underestimated during road investments carried out by local or city self-governments. Unfortunately, the nature of decisions permitting the implementation of road investments often allows such a disregard for the problem of archaeological research².

Protection of archaeological monuments is also secured by the penal provisions contained in the Act on the Protection of Monuments and Guardianship of Monuments. Anyone who, without permission or against permit conditions of the voivodeship conservator, searches for hidden or abandoned monuments, including using all kinds of electronic and technical equipment or diving equipment, is subject to a fine, imprisonment or imprisonment of up to 2 years (article 109c of the Act). Penalties are also imposed on persons who did not notify the voivodeship conservator or the borough leader, the mayor (the president of the city) about the discovery in the course of construction or earthworks of an object, which is suspected to be a monument. This also applies to persons who did not suspend all works that could damage or destroy the found object or did not notify about the accidental discovery of such an object (articles 115 and 116 of the Act). The effectiveness of regulations in this area, unfortunately, largely depends on the limited organizational and personnel capabilities of the voivodeship offices for the protection of monuments. Similarly, in the case of searching for monuments by people who do not have the appropriate qualifications to conduct archaeological research. Despite their formal inability to carry out invasive exploration of found sites, in reality it is difficult to control such search and its consequences. It certainly seems reasonable that archaeologists are afraid that such actions will lead to partial or full sites' destruction, despite the tightening of penal regulations regarding archaeological monuments.

Archaeological monuments and spatial planning

In the case of the majority of archaeological monuments – those that are not entered in the register of monuments – the most frequently used form of conservation protection are arrangements in the local spatial development plan or location decisions (in accordance with article 7 point 4 of the Act on the Protection of Monuments and Guardianship of Monuments). The use of this form of protection in relation to archaeological monuments in practice leads to some misunderstandings. They arise from the habits of conservators, or a certain desire underpinned – which should be noted – to the most possible care for the artefacts and the possibility of researching archaeological finds, but not always in a manner consistent with applicable regulations, which is often subject to control by supervisors and administrative courts.

² An example well-known to the author is the case of building a bypass of the city of Opole Lubelskie along the regional road 747 in 2012–2014. The route was planned through a modern cemetery, which, despite previous publications by historians-regionalists, the conservation services were not aware of. During the rescue research, which also led to the extension of the investment, the remains of a wooden church from the 17th century were discovered and the remains of over 1500 people were exhumed. I have described the case more extensively in the article: H. Mącik, St. Elżbieta's church and cemetery in Niezdów. A few words about the need for reliability of historical research, „Rocznik Lubelskie Towarzystwa Genealogicznego”, vol. 5, 2013 (2014), pp. 328–333.

In the local spatial development plan, in accordance with article 19 paragraph 1 of the Act on the Protection of Monuments and Guardianship of Monuments, the protection of historical monuments recorded in the register and other ones included in the commune record of monuments are taken into account. Their protection consists, in particular, of determining in their local plans their proper treat and formulation of arrangements for the development of the area on which the monument is located. The terms of protection are determined by specifying all the prohibitions, orders, admissions and restrictions concerning them in the development of areas with archaeological sites. As a rule, the possibility of protection in the form of local plan arrangements and location decisions occurs in relation to immovable monuments included in the commune record of monuments, kept on the basis of article 22 paragraph. 4 of the Act on the Protection of Monuments and Guardianship of Monuments by the Head of the Mayor (mayor, president of the city).

Therefore, it is of fundamental importance to properly identify the historic resource and to include it as comprehensive as possible in the commune records of monuments. This may be problematic in relation to archaeological relics, as their very nature often results in the difficulty or even the inability to fully catalog them before the physical discovery during earthworks or construction works. This applies in particular to areas intensively developed with buildings and paved surfaces, where surface tests are not possible in principle. An important role in such situations plays historical research, because on basis of written, cartographic and iconographic sources in many cases one may suspect that there may be cultural stratagems in the given place, including relics of buildings, cemeteries, etc. For the area of south-eastern Poland, special topographic maps made at the end of the 18th and 19th century by the Austrian army and detailed cadastral maps implemented by the Austrian state administration are of exceptional significance. The preserved cartographic sources often show locations of human settlements, fortifications, as well as cemeteries from various eras that do not exist today in the area, but with a large degree of probability are preserved in the form of archaeological layers beneath. Unfortunately, due to the nature of archival sources, emerging in the realities of our part of Europe in a wider range only from the late Middle Ages, it is rarely to identify positions of monuments older than medieval or modern ones. The only exceptions are objects with a distinctive terrain form and larger scale such as ramparts or burial mounds, that were placed on maps (not only topographic) as important points in the area³.

Detailed recognition of archival sources, as a supplement to surface studies or recently popular (due to significant research capabilities) observations of aerial and satellite photography and laser scanning images, enables wider and more accurate identification of archaeological resources, that is, potential positions that should be included in the attention of the conservation services and – as a result – protection in planning documents.

³ A good example here are burial mounds marked on maps from the first half of 19th century located in the current administrative borders of Lublin, including on Majdan Wrotkowski and Ponikwód. They are marked on the so-called Heldensfeld map, made in 1801–1804.

**Investment processes – threat and an opportunity
for research on archaeological monuments**

Contemporary construction and infrastructure investments are of incomparably more devastating character than ever before. Legal requirements and technical conditions that should be met by buildings, road constructions or network installations, as well as a large accumulation of technical infrastructure, in particular implemented in areas of compact development, necessitate extensive interference in the construction site. For example, the requirements for the load-bearing capacity of the surface cause the need of creating a proper, deeper foundation, which interferes more with the preserved cultural layers, and, to put it bluntly, destroys them to a greater extent. Similarly, increasing amount of the desired technical infrastructure requires implementation of a much larger number of underground connections and networks, the course of which causes further damage in cultural layers, if they occur in a given place.

Thorough analysis and the project process based on it are of particular importance in this situation. Good recognition of the archaeological resource, also based on historical sources research, gives the possibility of designing in such a way as to take into account the protection of potential or previously discovered archaeological monuments and thus leave the opportunity to examine them for future generations, which perhaps will have much better research methods than we do today. At the same time, what is very important, changes at the stage of the designing process are incomparably less expensive, even if it would require more time for administrative arrangements, than the changes forced during the implementation of the investment or the extension of the works schedule due to the discovered monuments and the associated need to conduct research.

In the case of poor recognition of the investment area, it is not uncommon that designers with insufficient knowledge propose, and conservators agree on design solutions, that during the investment turn out to be destructive for archaeological monuments. It is true that the very recognition and documentation of the position in such a situation is a benefit for science from investment activities. However, often the schedule of works during the investment makes it difficult to carry out research in the scope and extent that would be justified from the point of view of the value of the monument. On the other hand, the discovery of monuments and conducting rescue research extends the duration of construction works. The misunderstanding resulting from the ignorance of investors, contractors and the public is the frequent in such situations to burden archaeologists with the responsibility for extending investment and increasing its costs, while it is the wrong preparation of works without proper pre-investment recognition, that is most often the reason for such situations⁴.

⁴ An example can be the work carried out in 2017 in Rzeszów at the reconstruction of 3 Maja Street, during which archaeological monuments significant for the past were discovered, such as part of the cemetery at the parish church, relics of the wall around the church from the beginning of the 16th century, and wooden street surfaces, from the 17th and 18th centuries. The research caused some delays in the implementation of the investment, while the local media, in addition to the interest in the results of the work, also emphasized that it was research that caused changes in the work schedule. Fortunately, the right conclusions were drawn from this event, thanks to which further work on subsequent streets of the historical center of Rzeszów (e.g. currently on Kościuszki Street) is preceded by archaeological research.

**Social awareness – the most important factor
in the process of monument protection**

As shown in the examples mentioned above, regardless of the applicable law and the possibility of their effective application, social awareness is of fundamental importance. Sensitive to the value of potential archaeological sites, residents and investors are able to understand both the need for research and the resulting difficulties, including financial ones. This is important for both, private and institutional investors who have public funds at their disposal. Unconscious destruction of the monument's substance can be significant (there are known examples of digging ramparts during field works) and irreversible.

The broadly understood heritage education is undoubtedly of great importance, unfortunately, in Poland, it is currently implemented in an insufficient way. It is true that archaeological discoveries arise much more interest among local communities than any findings of historians, or even monuments of architecture preserved in the landscape, however, even such broad interest does not necessarily fully translate into proper behavior in the event of the discovery of an archaeological find. On the contrary, it is not uncommon for searches carried out illegally by private individuals who collect certain types of relics, such as militaries. This problem, discussed many times in professional discussions and publications, has not yet had a satisfactory legal solution. As a rule, such activity is prohibited by Polish law, but in practice the organizational weaknesses of conservation offices cause that seekers largely escape the attention of officials and the police. On the other hand, no tools have been developed to include such people as widely as possible, under professional supervision, into the archaeological research system and thus take advantage of their time, possibilities and means for a wider recognition of the past.

Hažlín, okr. Bardejov – bransoleta (element skarbu), kultura Gáva (?). Zbiory: Tripolitana–Muzeum Regionálne w Preszowie

Hažlín, okr. Bardejov – náramok (depot), kultúra Gáva (?). Zbierkový fond Tripolitana– Krajské múzeum v Prešove

Hažlín, Bardejov district – a bracelet (hoard), Gáva culture (?). Collection: Archaeological Association Triglav. It

Ruská Volová, okr. Snina – bransoleta (element skarbu), kultura Gáva (?). Zbiory: Wyhorlackie Muzeum w Humennem

Ruská Volová, okr. Snina – naramok (depot), kultúra Gáva (?). Zbierkový fond Vihorlatského múzea v Humennom

Ruská Volová, Snina district – a bracelet (hoard), Gáva culture (?). Collection: Vihorlat Museum in Humenne

Dominik Porczyński

Dr Dominik Porczyński
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
dporczynski@ur.edu.pl

Muzea i kolekcje archeologiczne: między tożsamością a promocją lokalności

Urynkowanie kultury i polityki

Jednym z wyników procesu globalizacji jest przeniknięcie do sfery polityki i kultury praktyk rynkowych. W szczególności dotyczy to rozpatrywania przez instytucje polityczne i kulturalne części swoich zasobów w kategoriach produktu, który można sprzedać, a także konieczności konkutowania o uwagę odbiorców. Zmiany polityczne w Polsce po 1989 roku przyniosły także upodmiotowienie miast, wsi oraz ich mieszkańców. Samorządy, instytucje kultury oraz obywatele nie są sterowani centralnie, lecz dysponują swobodą podejmowania decyzji i wytyczania celów (oczywiście w granicach prawa). Jednocześnie muszą jednak konkutować o dofinansowanie na ich realizację. Subwencje nieraz wystarczają jedynie na zaspokojenie podstawowych potrzeb, stąd pojawia się konieczność ubiegania się o dodatkowe środki przeznaczone na określone cele przez ministerstwa, fundacje i podmioty prywatne, choć najbardziej charakterystycznym przejawem tego procesu są projekty unijne.

Wejście samorządów i instytucji kultury na rynek łączy się ze zmianą postrzegania dóbr kultury, które zostają „utowarowione”, a zatem przeniesione ze sfery wyjątkowości do sfery obrotu towarowo-pieniężnego. Wywołuje to oczywiście dyskusję między zwolennikami a przeciwnikami tego procesu. Uzasadnianie „utowarowienia” dziedzictwa, to np. wskazywanie możliwości „zarabiania” zabytków na swoje utrzymanie. Umożliwienie funkcjonowania kawiarni w kilkusetletnim budynku i wykorzystanie uzyskanego w ten sposób dochodu, np. na remont elewacji, wydaje się rozsądnym argumentem przemawiającym za popularyzacją tego rodzaju praktyk. Dyskusja nie ogranicza się oczywiście wyłącznie do architektury. Także muzea i pełnione przez nie funkcje stanowią przedmiot sporu. Rolę muzeów w ujęciu **Stephena E. Weila** można opisać słowami: *zachowywać, badać, komunikować*. Komercjalizacja łączy się przede wszystkim z ostatnim z wymienionych zadań. Dopiero bowiem udostępnienie zbiorów umożliwia generowanie dochodu, a w związku z tym pojawiają się dwa pytania: komu i w jaki sposób dać taki dostęp. Poszukując na nie odpowiedzi, rozważyć należy trzy kwestie: dostępności (czy muzeum powinno być 1- instytucją elitarną czy 2 – demokratyczną), zaangażowania (czy

WEIL STEPHEN E. (1928-2005) – amerykański prawnik, znawca z zakresu sztuki i administracji muzealnej, ekspert w dziedzinie praw autorskich i sprzedaży dzieł sztuki.

powinno ograniczać się do 3 – demonstrowania kolekcji czy 4 – aktywnie uczestniczyć w życiu społeczności lokalnej lub narodu), u r y n k o w i e n i a (najważniejsza jest 5 – realizacja celów czy 6 – zysk). Opowiedzenie się za wariantem (1) + (3) + (5) prowadzi do zarzutów o „skostnieniu” instytucji muzealnych, z kolei wariant (2) + (4) + (6) wywołuje negatywną reakcję ze strony bardziej konserwatywnie nastawionych muzealników i pojawianie się wypowiedzi o kryzysie muzeów lub ich „disneylandyzacji”. Wydaje się mimo wszystko, że realia wymuszają na instytucjach kultury działania mające na celu przyciągnięcie możliwie największej widowni, a zatem zbieranie informacji o otoczeniu, dostosowywanie oferty do potrzeb gości oraz prowadzenie działań promocyjnych.

W działaniach marketingu terytorialnego muzeum może być zarówno zasobem, który samorząd wykorzystuje do budowania swojej przewagi konkurencyjnej, jak również partnerem władz lokalnych. Rola tej instytucji w znacznej mierze zależy od zbiorów i pracowników, realizowanych działań oraz zakresu możliwości funkcjonowania, na jaki zezwala miejscowe centrum decyzyjne – ale i państwo. Istotne są również inne „bogactwa” kulturowe, którymi dysponuje samorząd, a które mogą wchodzić w zakres kompetencji muzeum. Mowa tutaj o miejscach, postaciach i wydarzeniach stanowiących obiekt zainteresowania badaczy historii, sztuki, etnografii lub archeologii. Dziedzictwo kulturowe może stanowić potencjał dla bogacenia się społeczności lokalnych i tak jest postrzegane na Zachodzie. Umiejętne wykorzystanie obiektu będącego „magnesem” dla turystów – a rozwój turystyki stanowi również jeden z wyznaczników globalizacji – powoduje rozbudowę infrastruktury noclegowej, gastronomicznej i handlowej.

Marka terytorialna: tożsamość i atrakcja

Jedną z najważniejszych funkcji XIX i XX-wiecznego muzeum było budowanie tożsamości narodowej. Gromadząc, prezentując i interpretując artefakty związane z dziejami wyobrażonej wspólnoty, muzea budowały jej reprezentatywny obraz. Dla członków narodu ekspozycja była potwierdzeniem jego długiego trwania, wielkości, potęgi i dokonań, z kolei dla innych – reprezentacją danej grupy „w pigułce”. Posługując się niekiedy stereotypami, ale ułatwiającymi porządkowanie i rozumienie świata, tworzono uproszczony wizerunek danej wspólnoty, podkreślając cechy uznawane za charakterystyczne właśnie dla niej. Można przyjąć, że muzea regionalne pełnią podobną funkcję dla społeczności lokalnych, przy czym odnosi się to głównie do tych muzeów i tych wspólnot, które mają mocne poczucie tożsamości i pewnej odrębności względem narodu. Dziedzictwo może być zatem traktowane jako potwierdzenie kulturowego bogactwa i wyjątkowości miejscowej społeczności lub być jednym z wielu przejawów kultury narodowej. Obie perspektywy niekoniecznie są względem siebie sprzeczne, niemniej jednak odnoszenie się do nich może wiele powiedzieć o sile tożsamości danej wspólnoty.

Co więcej, istotną kwestią jest harmonijne współdziałanie między politykami szczebla państwowego a społecznością lokalną w zakresie zarządzania dziedzictwem. Przykładowo dostarcza funkcjonowanie nuragów – megalitycznych budowli znajdujących się na Sardynii – jako dziedzictwa archeologicznego stanowiącego czynnik rozwoju lokalnej turystyki. Od dzie-

sięcioleci stanowią one obiekty dumy mieszkańców wyspy oraz są popularnym kierunkiem wycieczek turystów odwiedzających Sycylię. Od wielu lat stanowią one również przedmiot sporu między Sycylińczykami a reprezentantami instytucji państwowych. Dopóki opiekę nad tymi strukturami sprawowali przedstawiciele wspólnot lokalnych, stanowiły one impuls dla rozwoju lokalnego przemysłu kulturowego. Wraz z przejęciem kontroli nad nuragami przez państwo i rozwojem turystyki organizowanej przez podmioty zewnętrzne, mieszkańcy zostali odseparowani od dziedzictwa uznawanego dotąd za „swoje” i zaczęło się pogłębiać ich poczucie wyobcowania. Symbol społeczności utracił znaczenie integracyjne i stał się dla jej członków wyłącznie symbolem komercyjnym.

Rozważając problem relacji między „aktorami” lokalnymi, pozalokalnymi i dziedzictwem w kontekście marketingu terytorialnego, dochodzimy do zagadnienia marki lokalnej, która od pewnego czasu stanowi element strategii wizerunkowych gmin miejskich i wiejskich, co widać też w przypadku województwa podkarpackiego. Według **Joanny Kurczewskiej** marki lokalne *odwołują się do krajobrazu danej społeczności lokalnej, jakiegoś zestawu symboli historycznych lub współczesnych, odnoszą się do przedmiotów charakterystycznych dla lokalnej kuchni, rękodzieła czy krajobrazu*. Marki lokalne integrują społeczność lokalną, poprzez odnoszenie się do konkretnego zestawu przedmiotów budują jedność, dając poczucie dumy i zadowolenia, ale jednocześnie reprezentują wobec odbiorców zewnętrznych małe ojczyzny. Według Kurczewskiej społeczności lokalne, dzięki tworzeniu marek lokalnych, są *oryginalne, twórcze i wyraziste*.

W omawianej koncepcji autorka kładzie znaczny nacisk na przedmioty, które stanowią podstawę budowania marki. Odnosi się poprzez to do obiektów znajdujących się w przestrzeni życia codziennego członków społeczności, porządkując tym samym ich powszednie doświadczenia oraz granice ich małych ojczyzn. Rola tych rzeczy może być istotną dla kształtowania tożsamości mieszkańców i postrzegania ich przez innych. Określone wytwory sprawiają, że osoba jest widziana jako ktoś konkretny, odgrywający zdefiniowaną rolę w danej kulturze. Bycie archeologiem nie wynika z natury danej jednostki, lecz stanowi społecznie konstruowany układ tożsamości, wiedzy, przedmiotów i umiejętności posługiwania się nimi. Podobnie bycie członkiem danej społeczności manifestuje się w relacji do innych osób zamieszkujących dany obszar, ale również obiektów wyznaczających tę przestrzeń. Tożsamość mieszkańca Rzeszowa wyznaczają: układ urbanistyczny, budynki, ulice, pomniki, ale również zabytki odkrywane w trakcie wykopalisk prowadzonych na ul.

3 Maja oraz wystawiane w **Muzeum Okręgowym**. Dwie osoby tej samej płci, urodzone o tej samej porze, wychowywane w podobnych warunkach materialnych, w podobnym układzie rodzinnym i społecznym, w dwóch różnych miastach, z perspektywy statystyki mogą należeć do tej samej kategorii, niemniej jednak bycie przemysłaninem lub krośnianinem (przemysłanką lub krośnianką) to coś innego.

KURCZEWSKA JOANNA – socjolog i historyk idei, autorka publikacji z zakresu socjologii kultury, socjologii narodu, socjologii i antropologii społeczności lokalnych.

MUZEUM OKRĘGOWE W RZESZOWIE – powstałe w 1935 r., gromadzi zbiory archeologiczne, historyczne, etnograficzne i z zakresu sztuki. Główna siedziba mieści się od 1953 r. w zabytkowym XVII-wiecznym popijarskim gmachu klasztornym. W skład historycznego zespołu klasztornego wchodzi też dawna szkoła męska zakonu pijarów (aktualnie I Liceum Ogólnokształcące) oraz kościół parafialny p.w. Św. Krzyża. Adres: 35-030 Rzeszów, ul. 3 Maja 19.

BEKSIŃSKI ZDZISŁAW (1929-2005) – artysta z Sanoka, rozpoznawalny zwłaszcza za sprawą swoich mrocznych i surrealistycznych prac malarskich. W Muzeum Historycznym w Sanoku znajduje się Podkarpackie Centrum Sztuki Współczesnej im. Zdzisława Beksińskiego z największą kolekcją dzieł artysty (obrazy, reliefy, rzeźby, rysunki, grafiki i fotografie).

MUZEUM BUDOWNICTWA LUDOWEGO W SANOKU – park etnograficzny w Sanoku, jedno z najpiękniejszych i największych muzeów na wolnym powietrzu w Europie. Na obszarze 38 ha prezentowana jest kultura polsko-ukraińskiego pogranicza we wschodniej części polskich Karpat. Zgromadzono tam ponad 100 obiektów budownictwa drewnianego z okresu od XVII do XX w. (budynki mieszkalne, mieszkalno-gospodarcze i gospodarcze, obiekty sakralne, budynki użyteczności publicznej). Adres: 38–500 Sanok, ul. Traugutta 3.

URRY JOHN (1946–2016) – brytyjski socjolog, autor publikacji z zakresu socjologii turystyki i mobilności.

Tworząc marki, regionalne lub lokalne, władze często odnoszą się do obiektów funkcjonujących w ich przestrzeni. Hasło „Podkarpacie – przestrzeń otwarta” odwołuje się do specyficznego układu elementów krajobrazu. Innowacyjność Rzeszowa – „Stolicy innowacji” – to odniesienie m.in. do pojawiania się w przestrzeni miejskiej nowoczesnej infrastruktury transportowej, firm itd. „Krosno – miasto szkła” to odzwierciedlenie w marce dziedzictwa tej miejscowości: huty szkła oraz szklanych kloszy lamp naftowych. Widząc różnorodność tych form i odmiennych podejść do budowania świadomości marki (tzw. *brandingu*) warto zadać pytanie, czy ewentualnie gdzieś w tych procesach mogą znaleźć się muzea.

Muzeum i jego zbiory jako marka

Między tradycyjną koncepcją muzeum narodowego a koncepcją marki lokalnej zauważalne są pewne podobieństwa. W obu przypadkach przedmioty uznawane za istotne dla danej zbiorowości wykorzystuje się do budowania ich „symbolicznej reprezentacji”. Przywołując relację mieszkańców z obiektami

wyznaczającymi ich przestrzeń życia, turyści posługują się pewnymi uproszczonymi wyobrażeniami, które pozwalają im odróżniać np. mieszkańców Rzeszowa od mieszkańców Łańcuta. Pierwsi mieszkają przecież w stolicy województwa ze „słynnym” pomnikiem, a drudzy w miasteczku, w którym znajduje się piękny zamek. Sanok kojarzony jest z galerią obrazów **Zdzisława Beksińskiego** lub **Muzeum Budownictwa Ludowego**. Działania marketingowe mają na celu intensyfikację ruchu turystycznego w jednostce terytorialnej, a marka ma nie tylko w jasny sposób ująć charakterystykę miejscowości, odróżnić ją od innych podmiotów funkcjonujących w obszarze marketingu terytorialnego, ale również skupić na sobie uwagę turystów i skłonić ich do jej odwiedzenia.

John Urry, analizując motywację turystów do odwiedzania pewnych miejsc, sugeruje, że wybory podróżujących osób odnoszą się do relacji między codziennością a wyjątkowością. Sugeruje on, że podróżni chcą oglądać lub doświadczać:

- a) obiektów, miejsc lub wydarzeń unikatowych – można do nich zaliczyć np. Wieżę Eiffla, Empire State Building, Pałac Buckingham, Wielki Kanion, a nawet miejsce, w którym zastrzelono prezydenta Kennedy’ego;
- b) obiektów typowych – typowego niemieckiego ogródka piwnego, typowego francuskiego zamku, typowej galicyjskiej stacji kolejowej, itd.;
- c) nieznanych aspektów tego, co dotąd było uznawane za znajome – w tym miejscu Urry przywołuje muzea, które poprzez ekspozycje mogą pokazywać nieznane zwiedzającym aspekty życia zwykłych ludzi;
- d) zwyczajnych aspektów życia codziennego w nietypowych kontekstach – przykładem może być podróżowanie zachodnich turystów do krajów komunistycznych i doświadczanie tego,

że życie mieszkańców tych państw nie jest aż tak różne od ich życia;

- e) podejmowania zwyczajnych czynności w otoczeniu wyjątkowego krajobrazu;
- f) dostrzegania cech wyjątkowości w obiekcie z pozoru zwyczajnym – np. zidentyfikowanie kamienia jako meteorytu.

Na jednocześnie zawieranie się w marce elementów zwyczajności i wyjątkowości zwróciła uwagę także J. Kurczewska. Warto przy tym podkreślić, że coś, co dla miejscowych stanowi element życia codziennego, dla przyjezdnych może być czymś nowym i atrakcyjnym. Wielu spośród mieszkańców Łańcuta nie odwiedziło nigdy tamtejszego **Muzeum–Zamku**. Poprzezstają oni na spacerach w otaczającym zabytek parku, który również – poprzez częstotliwość odwiedzin – powszednie. Z drugiej strony jednak, mieszkańcy Rzeszowa – przynajmniej ci poruszający się w okolicach kościoła farnego – mogą oglądać **plan Wiedemanna** (a raczej jego namalowaną na ścianie kamienicy reprodukcję). Sam plan wydaje się nie mieć dużego znaczenia dla osób z zewnątrz, ale według muzealników jest istotny dla tożsamości rzeszowian.

Pamiętając, że muzeum może stanowić przedmiot, ale też partnera działań marketingu terytorialnego, uprawnione wydaje się założenie, że tworzenie atrakcji turystycznej może się odnosić do pierwszych trzech zaproponowanych przez Urry’ego strategii zwiedzania (czy raczej oglądania). Muzeum może zatem być przedstawiane jako obiekt sam w sobie unikatowy, bądź dysponujący w swoich zbiorach wyjątkowymi obiektami.

Dla przykładu – Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku nie jest po prostu jednym z wielu skansenów, ale jest największym w Polsce, a ponadto, powstaje w nim obiekt unikatowy: rekonstrukcja drewnianej synagogi. Unikatem – przynajmniej w skali ogólnopolskiej – jest **Muzeum Dzwonów i Fajek w Przemyślu**, ale również **Muzeum Strachów Polnych** w Sołonce.

Podróżując po województwie podkarpackim, można natknąć się również na ekspozycje typowe. W końcu pewne elementy dotyczące życia codziennego XIX-wiecznych galicyjskich chłopów lub mieszczan powielają się na wystawach muzeów regionalnych. Wprawdzie dla mieszkańców mogą one – poprzez odniesienie do własnych rodzin – stanowić przedmioty wyjątkowe, pamiątki, ale dla nieznających kontekstu lokalnego przyjezdnych artefakty te będą jednymi z wielu międlic, mundurów, fotografii członków „Sokoła”, itd. Trudno wymagać zachwyty nad kolejną oglądaną garścią wydobytych z ziemi łusek karabinowych. Z drugiej jednak strony, eksponaty i aranżacje odnoszące się do życia codziennego niosą ze sobą silny ładunek emocjonalny. Muzealnicy obserwują gości oglądających ławki szkolne, przyborniki, kałamarze i pióra, których kontakt z tymi przedmiotami skłania do wspomniania bądź własnych lat

MUZEUM–ZAMEK W ŁAŃCUCIE – jedna z najpiękniejszych rezydencji arystokratycznych w Polsce. Została wzniesiona na polecenie Stanisława Lubomirskiego w latach 1629–1642. Zespół pałacowy otacza stary, malowniczy park w stylu angielskim, w którym wznoszą się liczne pawilony i zabudowania gospodarcze. Muzeum słynie ze znakomitych wnętrz mieszkalnych oraz niezwykle interesującej kolekcji pojazdów konnych. Adres: 37-100 Łańcut, ul. Zamkowa 1.

PLAN WIEDEMANN – widok Rzeszowa z połowy XVIII w. (przez autora – Karola Henryka Wiedemanna – nazywany panoramą). Jest to najstarsze zachowane źródło ikonograficzne, bardzo dobrze ukazujące miasto – zabudowę, ogrody i ciekі wodne.

MUZEUM DZWONÓW I FAJEK W PRZEMYŚLU – oddział Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Mieści się w obrębie starego miasta, w późnobarokowej wieży zegarowej (1775–1777), której osiem kondygnacji przystosowano do funkcji wystawienniczych. Znajdują się w niej ekspozycje zabytków ludwisarstwa i fajkarstwa – wyrobów, z których Przemyśl słynął i słynie w Polsce oraz za granicą. Adres: 37-700 Przemyśl, ul. Władyczne 3.

MUZEUM STRACHÓW POLNYCH W SOŁONCE – utworzone w 1998 r. z inicjatywy nauczyciela historii Aleksandra Bielendy. Posiada w swoich zbiorach kilkadziesiąt eksponatów, w tym oryginalne strachy używane niegdyś na okolicznych polach. Oprócz strachów na wróble zdeponowano tu również strachy na dziki, lisy i samy – zaopatrzone w blaszki, puszki, rurki, wydają odstraszaające zwierzynę dźwięki. Adres: 36-042 Lubenia, Sołonka.

MUZEUM REGIONALNE W STALOWEJ WOLI – powstałe w 1997 r. Jego siedzibą jest zabytkowy budynek pałacu Lubomirskich w Rozwadowie, dzielnicy Stalowej Woli. Muzeum gromadzi zbiory z zakresu etnografii, historii i sztuki regionu dolnosańskiego. Adres: 37-450 Stalowa Wola, ul. Sandomierska 1.

szkolnych, bądź opowiadania towarzyszącym im dzieciom lub wnukom o przeznaczeniu danego przedmiotu. Nostalgia również może być towarem.

Problem może stanowić zainteresowanie zarówno mieszkańców, jak i turystów obiektami, z którymi mają oni kontakt na co dzień – architekturą współczesnych budynków, meblami, zabawkami czy zastawą stołową. Okazuje się jednak,

że zmieniając perspektywę interpretacyjną, da się z elementów codzienności uczynić coś wyjątkowego. Przedstawiając obiekty codziennego użytku jako przykłady dizajnu, zmienia się perspektywę patrzenia na nie i uświadamia złożoność – wydawałoby się – zrozumiałej rzeczywistości. W takiej optyce polskie wzornictwo przemysłowe uchwycono podczas wystawy „Made in Poland”, zorganizowanej w 2014 roku przez **Muzeum Regionalne w Stalowej Woli**. Zgromadzono na niej obiekty, *które stanowią element naszej wspólnej ikonosfery oraz zbiorowej pamięci*. Można jednoznacznie stwierdzić, że produkty Ćmielowa, Wedla, Miraculum nie są rzeczami powiązanymi wyłącznie ze Stalową Wolą, stanowią raczej element uniwersalnego doświadczenia Polaków. Wystawę zorganizowała jednak instytucja, która stanowi element wizerunku miasta i wspiera je w budowaniu marki „Miasta z przemysłowym DNA”. Przykład ten po raz kolejny dowodzi, że muzea, w tym ich zbiory, działania i pracownicy są nie tylko zasobem, ale również partnerem w samorządowych działaniach związanych z marketingiem terytorialnym.

**Zbiory archeologiczne na tle innych zbiorów
w budowaniu wizerunku i tożsamości**

Możliwość użycia zabytków archeologicznych w procesie konstruowania marki lokalnej wydaje się na pierwszy rzut oka ograniczona. Niektórzy muzealnicy twierdzą, że dla gości najbardziej atrakcyjne wystawy to te, które odnoszą się do ich własnego życia. Dlatego powodzeniem cieszą się ekspozycje etnograficzne oraz historyczne, na których znajdują się ekspozyty, jakich zwiedzający jeszcze niedawno sami używali. Mając pewną kompetencję związaną z ich użytkowaniem, mogą również o nich opowiadać, pochwalić się wiedzą o umiejętności posługiwania się cepem lub pralką „Frania”. Oczywiście nie bez znaczenia jest tutaj element nostalgii, tęsknoty za światem dzieciństwa i młodości, który już nie wróci.

Z oczywistych przyczyn muzealia archeologiczne trudno wkomponować w taki układ. Można jednak spojrzeć przez pryzmat znalezisk zarówno na życie ówczesne, ale też współczesne. Dotyczy to zarówno przedstawiania „typowych” przejawów życia człowieka paleolitycznego, neolitycznego, epoki brązu lub żelaza, jak również odkrywania nieznanych aspektów współczesności. Pomagają w tym zarówno oryginalne obiekty, pozyskane w trakcie badań, jak również

rekonstrukcje, dioramy i multimedia. Możliwość obserwowania trudu, jaki nasi przodkowie musieli włożyć w produkcję narzędzi, ubioru, żywności, uświadamia, jak wygodne i bezpieczne jest współczesne życie, ale też jak niewiele nowych obszarów życia codziennego się pojawiło. Ludzie jedzą, budują schronie-

SIMMEL GEORG (1858–1918) – niemiecki socjolog, jeden z „ojców założycieli” humanistycznego nurtu socjologii i jeden z najbardziej wpływowych socjologów wszechczasów, prekursor socjologii miasta.

nia, tworzą obiekty estetyczne. Odnosząc się do wypowiedzi **Georga Simmla**, można stwierdzić, że formy tworzące ludzkie życie pozostały te same, zmieniła się wypełniająca je treść.

Przypuszczalnie turyści odwiedzający **Karpacką Troję** chcą

przede wszystkim dowiedzieć się, jak wyglądała codzienność mieszkańców osiedla w Trzcinicy w różnych okresach jej istnienia. Organizatorzy w opisie podkreślają co prawda wyjątkowość kompleksu, niemniej jednak na terenie Polski znajduje się kilka obiektów o podobnym charakterze (Biskupin, Poznań, Ostrów Lednicki). Również na Słowacji, w Hanušovcach nad Topľou, funkcjonuje Archeopark – przedsięwzięcie będące skansenem archeologicznym, obejmujące tematycznie okres od paleolitu po wczesne średniowiecze. Wyjątkowość lub typowość Karpackiej Troi może być zatem przedmiotem dyskusji. Jest ona jednak obiektem turystycznym i gmina Jasło uznaje potencjał skansenu dla budowania swojego wizerunku, opisując go na stronie internetowej. Biorąc pod uwagę szczególnie interesującą nas tutaj epokę brązu, należy pamiętać, że zbiory z tego okresu z obszaru pogranicza polsko-słowackiego udostępniają po stronie polskiej m.in. Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, Muzeum Historyczne w Sanoku, zaś na terenie samorządowego kraju preszowskiego m.in. Muzeum Spi-skie w Lewoczy, Muzeum Podtatrzańskie w Popradzie czy Muzeum w Kieżmarku.

Analizując z kolei witryny internetowe muzeów podkarpackich, jesteśmy w stanie wyodrębnić narracje odnoszące się do pewnych standardowych dla odkrywanych kultur obiektów. Warto jednak zauważyć, że podkreślana jest na nich unikatowość niektórych artefaktów. Przykładem tego jest przemyska gemma, jedna z pięciu znanych na świecie. W momencie ewentualnego udostępnienia dołączy do niej odkryta w Chotyńcu amfora, obiekt wyjątkowy w skali kraju. Przy odpowiednim wykorzystaniu mogą się one stać archeologicznymi „celebrytami”.

Jakie jest jednak znaczenie archeologii dla społeczności lokalnych? Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy przypomnieć, że muzea nie tylko eksponują obiekty, ale również realizują samodzielnie, bądź uczestniczą w badaniach archeologicznych. Bez względu na dziedzinę, zauważalna jest tendencja do podkreślania długiego istnienia tradycji, produktu, firmy lub miejscowości. Występuje przekonanie, że im starszą dany produkt ma genezę, tym większy budzi szacunek. Odnosząc się do wypowiedzi jednego z podkarpackich muzealników – w kontekście skarg mieszkańców na utrudnienia spowodowane badaniami archeologicznymi – wykopaliska nie powinny być traktowane jako problem, ale jako przywilej, będący potwierdzeniem starożytności miasta. Zwiedzanie **stanowiska w Trepczy** stanowi jeden z elementów działań edukacyjnych realizowanych przez sanockie muzeum, a wiedza o przeszłości regionu silnie wpływa na tożsamość uczniów i poczucie dumy z faktu odkrycia kilkusetletniego grodu w obrębie ich małej ojczyzny, urozmaicając jej krajobraz. Wykopaliska na terenie miast, także te prowadzone w Rzeszowie, dostarczają – ponownie przywołując Urry’ego – nowej, ukrytej dotychczas wiedzy o wydawałoby się znanych, mijanych codziennie, miejscach. Eksponowanie znalezisk, znajdujących się nieco poniżej poziomu popularnego deptaka, poszerza obszar „rozumienia” miasta. Pokazanie nakładających się na siebie poziomów użytkowych ulicy wskazuje na kilkusetletnią ciągłość istnienia Rzeszowa, dodając w ten sposób kolejny, istotny element do zbioru przedmiotów i symboli kształtujących lokalną tożsamość mieszkańców miasta.

KARPACKA TROJA → TRZCINICA (s. 85).

Archeologia zatem nie dostarcza tylko wiedzy o przeszłości jednostek terytorialnych, ale owoce jej działań mogą stanowić spoiwo dla mieszkańców oraz atrakcję dla turystów. Kompetentne władze będą potrafiły to wykorzystać w celu zbudowania efektywnej marki lokalnej.

Ashworth G.

2015 *Planowanie dziedzictwa*, Kraków.

Clair J.

2009 *Kryzys muzeów: globalizacja kultury*, Gdańsk.

Gell A.

1998 *Art and agency. An anthropological theory*, Oxford.

Krajewski M.

2013 *Są w życiu rzeczy... Szkice z socjologii przedmiotów*, Warszawa.

Kurczewska J.

2003 Dwie ideologie lokalności z narodem w tle, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 47, z. 3, s. 131–147.

2015 Kreacje małych ojczyzn, „Societas/Communitas”, t. 19–20, z. 1–2, s. 39–64.

Levitt P.

2015 *Artifacts and Allegiances: How Museums Put the Nation and the World on Display*, Berkeley.

Odermatt P.

1996 Heritage and identity, „Archaeological Dialogues”, t. 3, z. 2, s. 131–36.

Porczyński D.

2017 Rola muzeów w budowie konkurencyjności samorządów lokalnych województwa podkarpackiego, „UR Journal of Humanities and Social Sciences”, t. 4, z. 3, s. 67–89.

Rykwert J.

2002 Kontynent jako muzeum, [w:] Purchla J. (red.), *Europa Środkowa. Nowy wymiar dziedzictwa*, Kraków, s. 93–100.

Simmel G.

2009 *Sociology: inquiries into the construction of social forms*, Leiden–Boston.

Szczerski A.

2005 Kontekst, edukacja, publiczność – muzeum z perspektywy „Nowej muzeologii”, [w:] Popczyk M. (red.), *Muzeum sztuki. Antologia*, Kraków, s. 335–344.

Szromnik A.

2012 *Marketing terytorialny. Miasto i region na rynku*, Warszawa.

Urry J.

2002 *The Tourist Gaze*, Londyn.

Vergo P.

2006 Introduction, [w:] Vergo P. (red.), *The new museology*, London.

Weil S. E.

1990 Rethinking the museum, „Museum News”, t. 69, z. 2.

Wydra K.

2014 *Made in Poland. Katalog wystawy*, Stalowa Wola.

Ostrovany, okr. Sabinov – okładzina łuku (znalezisko z osady), kultura Gáva (?). Zbiory: Tripolitana–Muzeum Regionalne w Preszowie

Ostrovany, okr. Sabinov – obłożenie łuku (sídliisko), kultura Gáva (?). Zbiorkový fond Tripolitana - Krajské múzeum v Prešove

Ostrovany, Sabinov district – a facing of the bow (settlement), Gáva culture. Collection: Archaeological Association Triglav. It

Šarišské Michaľany, okr. Sabinov
– fragment pancierza (znalezisko
z osady (?), cmentarzysko (?)), kultu-
ra Gáva. Zbiory: Instytut Historii Uni-
wersytetu Preszowskiego

Šarišské Michaľany, okr. Sabinov –
časť panciera (sídliisko (?), pohre-
bisko (?)), kultúra Gáva. Zbierkový
fond Inštitútu histórie FF Prešovskej
univerzity

Šarišské Michaľany, Sabinov district
– a fragment of the bronze armour
(settlement (?), cemetery (?)), Gáva
culture. Collection: Institute of His-
tory, University of Prešov

Dominik Porczyński

Dr Dominik Porczyński
Instytut Archeologii
Uniwersytet Rzeszowski
ul. Moniuszki 10
35-015 Rzeszów
dporczynski@ur.edu.pl

Múzeá a archeologické zbierky: medzi identitou a propagáciou lokálnosti

Trhovosť kultúry a politiky

Jedným z výsledkov procesu globalizácie je prienik do sféry politiky a kultúry praktík trhu. Zvlášť sa to týka toho, keď politické a kultúrne inštitúcie posudzujú časti svojich zdrojov v kategóriách produktu, ktorý sa dá predat', a taktiež nutnosti byť konkurenčný z pohľadu príjemcov. Politické zmeny v Poľsku po roku 1989 priniesli tiež právnu subjektivitu mestám, dedinám a ich obyvateľom. Samosprávy, kultúrne inštitúcie a občania nie sú riadení centrálné, naopak disponujú slobodou prijímania rozhodnutí a stanovovania cieľov (samozrejme v rámci legislatívy). Súčasne však musia súťažiť o dofinancovanie ich realizácie. Dotácie neraz stačia len na uspokojenie základných potrieb, preto sa objavuje nutnosť usilovať sa o dodatočné finančné prostriedky určené na konkrétne účely ministerstvami, nadáciami a súkromnými subjektmi, aj keď najcharakteristickejším prejavom tohto procesu sú projekty EÚ.

Vstup samospráv a kultúrnych inštitúcií na trh sa spája so zmenou vnímania hodnôt kultúry, ktoré sa stavajú „tovarom“, a teda prenesené zo sféry výnimočnosti do sféry tovarovo-peňažného obratu. To samozrejme vyvoláva diskusiu medzi podporovateľmi a oponentmi tohto procesu. Zdôvodňovanie dedičstva „ako tovaru“ je napr. poukazaním na možnosť „zarábať“ pamiatkami na ich vlastnú údržbu. Umožnenie prevádzky kaviarne v niekoľko storočnej budove a využitie takto získaných príjmov, napr. na renováciu fasád, sa javí ako rozumný argument pre popularizáciu takýchto praktík.

Samozrejme, diskusia sa neobmedzuje len na architektúru. Múzeá a nimi plnené funkcie sú tiež predmetom sporu. Úlohu múzeí vo vnímaní **Stephena E. Weila** možno opísať slovami: *uchovávať, skúmať, komunikovať*. Komercializácia je v prvom rade spojená s poslednou z vyššie uvedených úloh. Až prístup k zbierkam totiž umožňuje generovať príjem, a preto vznikajú dve otázky: komu a ako poskytnúť takýto prístup. Pri hľadaní odpovedí je potrebné zvážiť tri okruhy problémov: prístupnosť (či múzeum by malo byť 1. elitnou alebo 2. demokratickou inštitúciou), zapojenosť (či má byť obmedzená na 3. predstavenie zbierky alebo 4. aktívne sa zúčastňovať na živote miestnej komunity alebo národa); komercializácii (najdôležitejšie je 5.

STEPHEN E. WEIL (1928–2005) – americký právnik, znalec umenia a muzeálnej administratívy, expert v oblasti autorských práv a predaja umeleckých diel.

dosiahnuť cieľ alebo 6. zisk). Priklonenie sa k variantu (1) + (3) + (5) vedie k obvineniam zo „skostnatenia” múzejných inštitúcií, zatiaľ čo variant (2) + (4) + (6) spôsobuje negatívnu reakciu konzervatívnejšie založených múzejníkov a výskyt vyjadrení o kríze múzeí alebo ich „disneylandizácii”. I napriek všetkému to vyzerá tak, že realie vynucujú od kultúrnych inštitúcií aktivity, ktorých cieľom je pritiahnúť čo možno najširšie publikum, a spolu s tým ide zbieranie informácií o prostredí, prispôsobovanie ponuky potrebám návštevníkom a usku-točňovanie propagačných aktivít.

V územnej marketingovej činnosti môže byť múzeum zdrojom, ktorý samospráva vy-užíva na vybudovanie svojej konkurenčnej výhody, ako aj partnerom miestnych orgánov. Úlo-ha tejto inštitúcie vo veľkej miere závisí od zbierok a zamestnancov, vykonávaných aktivít a rozsahu možností fungovania, ktorý umožňuje miestne rozhodovacie centrum – ale aj štát. Podstatné sú aj iné kultúrne „bohatstvá”, ktorými disponuje samospráva a ktoré môžu pat-riť do náplne kompetencií múzea. Hovoríme tu o miestach, postavách a udalostiach, ktoré sú predmetom záujmu výskumníkov v oblasti dejín, umenia, etnografie alebo archeológie. Kul-túrne dedičstvo môže byť potenciálom pre obohacovanie miestnych komunít a tak sa to vní-ma na Západe. Vynaliezavé využívanie objektu, ktorý je „magnetom” pre turistov – a rozvoj cestovného ruchu je predsa tiež jedným z faktorov globalizácie – spôsobuje rozšírenie uby-tovacej, stravovacej a komerčnej infraštruktúry.

Územná značka: identita a atrakcia

Jednou z najdôležitejších funkcií múzea 19. a 20. storočia bolo budovanie národnej identity. Zhromažďovaním, prezentáciou a interpretáciou artefaktov súvisiacich s históriou pomyselnej komunity múzeá budovali jej reprezentatívny obraz. Pre členov národa bola výstava potvrdením jeho dlhého trvania, veľkosti, moci a úspechov, zatiaľ čo pre ostatných – reprezentáciou danej skupiny „v kocke”. Pri použití niekedy stereotypov, ale uľahčujúcich usporiadanie a pochopenie sveta, sa vytvoril zjednodušený obraz danej komunity, ktorý zdôraznil vlastnosti charakteristické vlastne pre ňu. Možno akceptovať, že regionálne mú-zeá plnia podobnú funkciu pre miestne spoločenstvá, ale to platí predovšetkým pre tie mú-zeá a tie komunity, ktoré majú silný pocit identity a určitú samostatnosť z pohľadu národa. Takto sa dedičstvo môže považovať ako potvrdenie kultúrneho bohatstva a jedinečnosti miestnej komunity alebo môže byť jedným z mnohých prejavov národnej kultúry. Obe per-spektívy nemusia byť nevyhnutne protirečivé, avšak vzťah k nim môže povedať veľa o sile identity danej komunity.

Navyše, dôležitou otázkou je harmonická interakcia medzi politikmi na úrovni štátu a miestnou komunitou v oblasti správy dedičstva. Príklad dáva fungovanie nuraghov – mega-litických stavieb nachádzajúcich sa na Sardínii – ako archeologického dedičstva, ktoré je fak-torom rozvoja miestneho cestovného ruchu. Celé desaťročia tieto objekty sú hrdosťou oby-vateľov ostrova a sú obľúbeným cieľom turistov na Sardínii. Mnoho rokov tiež predstavujú predmet sporu medzi Sardínčanmi a predstaviteľmi štátnych inštitúcií. Pokiaľ sa zástupcovia miestnych komunít starali o tieto štruktúry, tak predstavovali impulz pre rozvoj miestneho kultúrneho priemyslu. Po tom, čo kontrolu nad nuragmi prevzal štát a rozvoj cestovného ru-

chu prešiel na externé subjekty boli obyvatelia oddelení od de-dičstva, ktoré sa doteraz považovalo za „ich” a začal sa preh-lbovať ich pocit odcudzenia. Symbol spoločenstva stratil svoj integračný význam a stal sa pre jej členov výhradne obchod-ným symbolom.

Uvažovaním nad problémom vzťahov medzi miestnymi a mimolokálnymi „aktérmi” a dedičstvom v kontexte územné-ho marketingu sa dostávame k otázke miestnej značky, ktorá je už istý čas súčasťou stratégií imidžu mestských a vidieckych gmín, čo vidno tiež aj v Podkarpatskom vojvodstve. Podľa **Jo-anney Kurczewskej** lokálne značky *vzťahujú sa na krajinu da-nej miestnej komunity, nejaký súbor historických alebo súčas-ných symbolov, odkazujú na predmety, ktoré sú charakteristické pre miestnu kuchyňu, remeslo alebo krajinu*. Lokálne značky integrujú miestnu komunitu, cez vzťah ku konkrétnej skupine predmetov budujú jednotu, dávajú pocit hrdosti a spokojnosti, ale súčasne tiež predstavujú malé vlasti pre vonkajších príjemcov. Podľa Kurczewskej miestne komunity vďaka budova-niu lokálnych značiek sú *originálne, tvorivé a výrečné*.

V posudzovanej koncepcii autorka kladie veľký dôraz na predmety, ktoré tvoria základ pre budovanie značky. Vyjadruje tým vzťah k objektom nachádzajúcim sa v priestore každo-denného života členov spoločenstva, a tým aj organizuje ich každodenné skúsenosti a hra-nice ich malých vlastí. Rola týchto vecí môže byť dôležitá pre budovanie identity obyvateľov a ich vnímanie inými osobami. Špecifikované produkty spôsobujú, že osoba je vnímaná ako niekto konkrétny, kto zohráva stanovenú úlohu v danej kultúre. Byť archeológom nevyplýva z charakteru daného jednotlivca, ale predstavuje sociálne konštruovaný systém identity, ve-domostí, predmetov a schopností ich používať. Podobne, byť členom danej komunity sa mani-festuje vo vzťahu k iným ľuďom žijúcim v danej oblasti, ale tiež objektom vyznačujúcim tento priestor. Identitu obyvateľa Rzeszova vyznačujú: urbanistický systém, budovy, ulice, pamätní-ky, ale tiež pamiatky nachádzané počas vykopávkov na ul. 3. Mája a vystavované v **Okresnom múzeu**. Dve osoby toho istého pohlavia, narodené v rovnakom čase, vychovávané v podob-ných materiálnych podmienkach, v podobnom rodinnom a spoločenskom systéme, v dvoch rôznych mestách, z pohľadu štatistiky môžu patriť do tej istej kategórie, avšak byť občanom Przemyslu alebo Krosna (občiankou Przemyslu alebo Krosna) je niečo iné.

Pri vytváraní značky regionálne alebo miestne orgány často odkazujú na objekty fun-gujúce v ich priestore. Slogan „Podkarpatsko – otvorený priestor” sa odvoláva na špecifické usporiadanie prvkov krajiny. Inovatívnosť Rzeszova – „Hlavného mesta inovácií” – je vzťah o. i. k tomu, že v mestskom priestore sa objavuje moderná dopravná infraštruktúra, firmy atď. „Krosno – mesto skla” je odzrkadlením v značke dedičstva tohto mesta: sklární a sklenených tienidiel naftových lúčov. Keď vidíme rozmanitosť týchto foriem a rôzne prístupy k budova-niu povedomia o značke (tzv. branding), stojí za to pýtať sa, či sa niekde v týchto procesoch môžu nachádzať múzeá.

JOANNA KURCZEWSKA – sociológ a historik ideí, autorka publikácií z oblasti sociológie kultúry, sociológie národa, sociológie a antropológie miestnych komunít.

OKRESNÉ MÚZEUM V RZESZOVE – zriadené v r. 1935, zhromažďuje archeologické, historické, etnografické a umelecké zbierky. Hlavné sídlo sa nachádza od r. 1953 v historickej popiaristickej kláštornej budove zo 17. storočia. Do historického kláštorného komplexu patrí tiež stará muž-ská škola rehole piaristov (dnes I. všeobecnovzdelávacie lýceum) a far-ský kostol zasvätený sv. Krížu. Adresa: 35-030 Rzeszów, ul. 3 Maja 19.

BEKSIŃSKI ZDZISŁAW (1929-2005) – umelec pochádzajúci zo Sanoku, identifikovaný zvlášť svojimi ponurými a surrealistickými výtvarnými dielami. V Historickom múzeu v Sanoku sa nachádza Podkarpatské centrum moderného umenia Zdzisława Beksińskiego s najväčšou kolekciou diel umelca (obrazy, reliéfy, sochy, kresby, grafiky a fotografie).

MÚZEUM ĽUDOVÉHO STAVITEĽSTVA V SANOKU – etnografický park v Sanoku, jedno z najkrajších a najväčších múzeí pod holým nebom v Európe. Na ploche 38 ha je predstavená kultúra poľsko-ukrajinského pohraničia vo východnej časti poľských Karpát. Zhromažďuje vyše 100 objektov dreveného staviteľstva z obdobia 17. až 20. st. (obytné, obytno-hospodárske a hospodárske budovy, sakrálné objekty, budovy verejného úžitku). Adresa: 38-500 Sanok, ul. Traugutta 3.

URRY JOHN (1946–2016) – britský sociológ, autor publikácií o sociológii cestovného ruchu a mobilite.

Múzeum a jeho zbierky ako značka

Medzi tradičnou koncepciou národného múzea a koncepciou miestnej značky sú pozorovateľné isté podobenstvá. V oboch prípadoch predmety, ktoré sa považujú za relevantné pre danú komunitu, sú využité na budovanie ich „symbolickej prezentácie“. Pripomínajúc vzťah obyvateľov s objektmi určujúcimi ich životný priestor, turisti využívajú niektoré zjednodušené predstavy, ktoré im umožňujú rozlíšiť napr. obyvateľov Rzeszova od obyvateľov Łańcutu. Prví žijú predsa v hlavnom meste vojvodstva so „slávnym“ pamätníkom a druhí v mestečku, kde je krásny zámok. Sanok je spájaný s galériou obrazov **Zdzisława Beksińskiego** alebo **Múzeom Ľudového Staviteľstva**. Marketingové činnosti majú cieľ zintenzívniť cestovný ruch v územnej jednotke a značka má nielenže jasným spôsobom zachytiť charakteristiku miesta, odlíšiť ju od iných subjektov fungujúcich v oblasti teritoriálneho marketingu, ale takisto sústrediť na seba pozornosť turistov a presvedčiť ich k jeho návšteve.

John Urry, pri analýze motivácie turistov navštíviť určité miesta, naznačuje, že voľby cestujúcich sa týkajú vzťahu medzi

každodenným životom a jedinečnosťou. Naznačuje, že cestujúci chcú si pozrieť alebo zažiť:

- objekty, miesta alebo unikátne udalosti – možno k nim rátať napr. Eiffelovu vežu, Empire State Building, Buckinghamský palác, Veľký kaňon, ba aj miesto, na ktorom bol postrelený prezident Kennedy;
- typické objekty – typickú nemeckú pivovarskú záhradku, typický francúzsky kaštieľ, typickú haličskú železničnú stanicu atď.;
- nepoznané aspekty toho, čo doteraz bolo považované za známe – na tomto mieste Urry uvádza múzeá, ktoré cez expozície môžu ukázať pre návštevníkov neznáme aspekty života obyčajných ľudí;
- obyčajné aspekty každodenného života v netypických kontextoch – ako príklad môže byť cestovanie západných turistov do komunistických štátov a získavanie skúseností, že život obyvateľov týchto štátov nie je až taký odlišný od ich života;
- vykonávanie obyčajných činností v prostredí výnimočnej krajiny;
- vnímať rysy jedinečnosti v zdanlivo bežnom objekte – napr. identifikovať kameň ako meteorit.

Na súbežné zahrnutie prvkov bežného a jedinečného charakteru do značky upriamila pozornosť aj J. Kurczewska. Treba zdôrazniť, že niečo, čo je súčasťou každodenného života miestnych obyvateľov, môže byť ako niečo nové a atraktívne pre návštevníkov. Mnohí z obyvateľov mesta Łańcut nikdy nenaštívili miestne **Múzeum–Zámok**. Zastavia sa na prechádzkach v parku okolo pamiatky, ktorá časťmi návštevami zovšednie.

Na druhej strane obyvateelia Rzeszova – aspoň tí, ktorí sa pohybujú okolo farského kostola – môžu vidieť **Wiedemanno-vu vedutu** (či skôr jej reprodukciu namalovaných na stene budovy). Zdá sa, že samotná veduta nemá mimoriadny význam pre cudzincov, ale podľa múzejníkov je dôležitý pre identitu obyvateľov Rzeszova.

Vzhľadom na to, že múzeum môže byť predmetom, ale aj partnerom aktivít územného marketingu, zdá sa byť oprávnené predpokladať, že vytvorenie turistickej atrakcie sa môže týkať prvých troch stratégií návštevy (alebo skôr pozerania), ktoré navrhuje Urry. Múzeum môže byť teda prezentované ako objekt sám o sebe unikátny, alebo má vo svojich zbierkach jedinečné predmety. Napríklad – Múzeum Ľudového staviteľstva v Sanoku nie je jednoduchou len z jedným z mnohých skanzenov, ale je najväčším v Poľsku, a okrem toho vzniká v ňom unikátny objekt: rekonštrukcia drevenej synagógy. Raritou – minimálne v celopoľskom meradle – je **Múzeum zvonov a fajok v Przemysłu**, ale takisto **Múzeum poľných strašiakov** v Sołonke.

Pri putovaní Podkarpatským vojvodstvom sa dá natrafiť takisto na typické expozície. Koniec koncov, isté prvky týkajúce sa každodenného života haličských sedliakov alebo mešťanov v 19. st. sa opakujú na výstavách regionálnych múzeí. Pre obyvateľov môžu – cez vzťah k vlastným rodinám – predstavovať predmety výnimočné, pamiatky, ale pre tých návštevníkov, čo nepoznajú miestny kontext tieto artefakty budú jednými z mnohých trepačiek, uniforiem, fotografií členov Sokoła atď. Ťažko vyžadovať nadšenie z toho, že si niekto prezrie ďalšiu hrst' zo zeme vykopaných nábojníc do pušky. Avšak na druhej strane, exponáty a aranžmá vzťahujúce sa na každodenný život nesú so sebou silný emocionálny náboj. Múzejníci sledujú návštevníkov prezerajúcich si školské lavice, kresliace súpravy, kalamáre a perá, pre ktorých kontakt s týmito predmetmi je impulzom spomínať buď na vlastné školské roky, alebo hovoriť deťom alebo vnukom, ktoré sú s nimi o určení daného predmetu. Nostalgia takisto môže byť tovarom.

Problémom môže byť záujem tak obyvateľov, ako aj turistov o objekty, s ktorými sa stýkajú každý deň – o architektúru súčasných budov, nábytok, hračky, či stolný riad. Ukazuje sa však, že pri zmene interpretačnej perspektívy sa dá z prvkov každodennosti urobiť čosi výnimočné. Pri predstavovaní objektov každodenného použitia ako príkladov dizajnu, mení sa perspektíva pohľadu na ne a uvedomuje sa spleťtiosť – zdalo by sa – pochopiteľnej skutočnosti. Takouto optikou poľské priemyselné vzorkovníctvo bolo zachytené na výstave Made in Poland, pripravenej v roku 2014 **Regionálnym múzeom v Stalowej Woli**. Zhromaždili na nej objekty, *ktoré predstavujú súčasť našej spoločnej ikonosféry a kolektívnej pamäti*. Dá sa zároveň konštatovať, že produkty Ćmielowa, Wedla, Miraculum nie sú veci spojené výlučne

WIEDEMANNOWA VEDUTA – pohľad na Rzeszów z pol. 18. st. (autor – Karol Henryk Wiedemann). Ide o najstarší zachovaný ikonografický prameň, veľmi dobre zobrazujúci mesto – zástavbu, záhrady a vodné toky.

MÚZEUM ZVONOV A FAJOK V PRZEMYŚLU – oddelenie Národného múzea priemyselnej zeme. Nachádza sa vo vnútri starého mesta, v nesko-robarokovej hodinovej veži (1775–1777), ktorej osem podlaží je prispôsobených na účely výstav. Nachádzajú sa v nej expozície pamiatok zvonárstva a fajkárstva – výrobkov, ktorými bol a je Przemysł slávny doma a vo svete. Adresa: 37-700 Przemysł, ul. Władycze 3.

MÚZEUM STRAŠIAKOV V SOŁONKE – vytvorené v r. 1998 z iniciatívy učiteľa histórie Aleksandra Bielendu. Vlastní vo svojich zbierkach desiatky exponátov, a to aj originálne strašiaky používané niekedy na okolitých poliach. Okrem strašiakov na vrabce sú tu tiež strašiaky na diviaky, líšky a srny – vybavené plieškami, plechovkami, rúrkami, vydávajúce odpudzujúce zvuky. Adresa: 36-042 Lubenia, Sołonka.

REGIONÁLNE MÚZEUM V STALOWEJ WOLI – vzniklo v r. 1997. Jeho sídlom je historická budova paláca Lubomirských v Rozwadove, vo štvrti Stalowej Woli. Múzeum zhromažďuje zbierky z oblasti etnografie, dejín a umenia regiónu dolného Sanu. Adresa: 37-450 Stalowa Wola, ul. Sandomierska 1.

so Stalovou Wolou, skôr predstavujú prvok univerzálnej skúsenosti Poliakov. Výstavu však pripravila inštitúcia, ktorá je súčasťou imidžu mesta a podporuje ho pri budovaní značky mesta s priemyselným DNA. Tento príklad opäť raz dokazuje, že múzeá, vrátane ich zbierok, aktivít a pracovníkov sú nielen zásobou, ale tiež partnerom pri samosprávnych činnostiach spojených s teritoriálnym marketingom.

Archeologické zbierky na pozadí iných zbierok
pri budovaní imidžu a identity

Možnosť využiť archeologické pamiatky v procese budovania miestnej značky sa zdá byť na prvý pohľad obmedzená. Niektorí múzejníci tvrdia, že najatraktívnejšie výstavy pre návštevníkov sú tie, ktoré súvisia s ich vlastným životom. Preto sú veľmi populárne etnografické a historické výstavy, na ktorých sú exponáty, ktoré sami návštevníci používali len nedávno. Ak majú určité schopnosti v súvislosti s ich používaním, môžu tiež o nich hovoriť, pochváliť sa vedomosťami o tom, ako sa používa cep alebo práčka Frania. Samozrejme, svoj význam tu má prvok nostalgie, smútku za svetom detstva a mladosti, ktorý sa už nevráti.

Zo zrejmých dôvodov archeologické exponáty ťažko zakomponovať do takéhoto systému. Cez prizmu nálezov možno sa však pozrieť tak na vtedajší, ako aj na terajší život. Ide o prezentáciu tak „typických“ prejavov života človeka v paleolite, neolite, v bronzovej alebo železnej dobe, ako aj o odhaľovanie neznámych aspektov súčasnosti. Pomáhajú v tom tak pôvodné objekty získané počas výskumu, ako aj rekonštrukcie, diorámy a multimédiá. Možnosť pozorovať námahu, ktorú naši predkovia museli dať do výroby nástrojov, odevov a jedál, nás

vedie k tomu, aký pohodlný a bezpečný je život dnes, ale aj k záveru ako málo sa objavilo nových oblastí každodenného života. Ľudia jedia, stavajú prístrešky, vytvárajú estetické objekty. Zhodne s vyjadrením **Georga Simmela** možno konštatovať, že formy tvoriace ľudský život zostali tie isté, zmenil sa obsah ich výplne. Turisti počas prehliadky **Karpatskej Tróje** chcú predovšetkým zistiť, ako vyzeral každodenný život obyvateľov osady v Trzcinicy v rôznych obdobiach jej existencie. Organizátori síce v popise zdôrazňujú jedinečnosť komplexu, avšak na území Poľska existuje niekoľko objektov podobného typu

(Biskupin, Poznań, Ostrów Lednicki). Takisto na Slovensku, v Hanušovciach nad Topľou, funguje Archeopark – Ide o archeologický skanzen, ktorý tematicky zahŕňa obdobie od paleolitu po raný stredovek. Jedinečnosť alebo typickosť tohto miesta preto môže byť predmetom diskusie. Karpatská Trója je však turistický objekt a gmina Jasło uznáva potenciál skanzenu pre budovanie svojho imidžu, takže popisuje ho na svojej internetovej stránke. So zreteľom na dobu bronzovú, ktorá nás tu zvlášť zaujíma, treba si uvedomiť, že zbierky z tohto obdobia z oblasti poľsko-slovenského pohraničia sprístupňujú na poľskej strane o. i. Oblastné múzeum v Rzeszove, Národné múzeum priemyselnej krajiny, Historické múzeum v Sanoku, zatiaľ čo na území Prešovského samosprávneho kraja, o. i. Spišské múzeum v Levoči, Podtatranské múzeum v Poprade, či Múzeum v Kežmarku.

Pri ďalšej analýze webových stránok podkarpatských múzeí dokážeme rozoznať príbehy týkajúce sa určitých objektov štandardných pre objavované kultúry, ale zdôrazňuje sa aj jedinečnosť niektorých artefaktov. Príkladom toho je priemyská gemma, jedna z piatich známych na svete. Len čo sa ju sprístupní tak sa k nej pripojí amfora objavená v Chotyńcu, výnimočný predmet v celoštátnom meradle. Pri vhodnom využívaní sa môžu stať archeologickými „celebritami“.

Aký je však význam archeológie pre miestne komunity? Pri odpovedi na túto otázku treba pripomenúť, že múzeá nielen vystavujú predmety, ale aj realizujú samostatne alebo sa podieľajú na archeologickom výskume. Bez ohľadu na oblasť je pozorovateľná tendencia zdôrazňovať dlhú existenciu tradície, produktu, firmy alebo mesta. Objavuje sa presvedčenie, že čím staršiu genézu má daný produkt, tým vzbudzuje väčšiu úctu. Odvolávajú sa na vyjadrenie jedného z podkarpatských muzeológov – v súvislosti so sťažnosťami obyvateľov na ťažkosti spôsobené archeologickým výskumom – by nemali byť vykopávky považované za problém, ale za prednosť potvrdzujúcu starobylosť mesta. Prehliadka **lokalit v Trepczy** predstavuje jeden z prvkov vzdelávacích aktivít realizovaných sanockým múzeom a poznatky o minulosti regiónu silne vplývajú na identitu žiakov a pocit hrdosti z faktu objavenia hradiska, niekoľko sto rokov starého, v okruhu ich malej vlasti, spestrujúc jej krajinu. Vykopávky na území miest, vrátane tých, ktoré sú v Rzeszove, poskytujú – znovu pripomíname Urryho – nové, doteraz skryté poznatky o zdanlivo známych miestach, okolo ktorých každodenne prechádzame. Vystavenie nálezov, ktoré sú mierne pod úrovňou populárnej pešej promenády, rozširuje oblasť „pochopenia“ mesta. Ukázanie prekrývajúcich sa úžitkových úrovní ulice naznačuje stáročnú kontinuitu existencie Rzeszova, čím sa tak pridáva ďalší podstatný prvok do zbierky predmetov a symbolov, ktoré formujú lokálnu identitu obyvateľov mesta.

Archeológia pritom neposkytuje len poznatky o minulosti teritoriálnych jednotiek, ale plody jej aktivít môžu činiť spojivo pre obyvateľov a atrakciu pre turistov. Kompetentné orgány budú to musieť vedieť využiť s cieľom vybudovať efektívnu miestnu značku.

SIMMEL GEORG (1858–1918) – nemecký sociológ, jeden z „otcov zakladateľov“ humanistického smeru sociológie a jeden z najvplyvnejších sociológov všetkých čias, predchodca sociológie mesta.

KARPATSKÁ TRÓJA → TRZCINICA (s. 95).

Stakčín, okr. Snina – siekierka (znalezisko lužne), kultura Gáva (?). Zbiory: Wyhorlackie Muzeum w Humennem

Stakčín, okr. Snina – sekerka (ojedinělý nález), kultura Gáva (?). Zbierkový fond Vihorlatského múzea v Humennom

Stakčín, Snina district – an axe (stray find), Gáva culture. Collection: Vihorlat Museum in Humenne

Dominik Porczyński

Dr Dominik Porczyński

Instytut Archeologii

Uniwersytet Rzeszowski

ul. Moniuszki 10

35-015 Rzeszów

dporczynski@ur.edu.pl

Museums and archaeological collections: between identity and local promotion

Marketing and culture

One of the results of the globalization process is penetration of market practices into the sphere of politics and culture. This applies in particular to political and cultural institutions considering part of their resources in terms of a product that can be sold, as well as the need to compete for the attention of the recipients. Political changes in Poland after 1989 also brought the empowerment of cities, villages and their inhabitants. Local governments, cultural institutions and citizens are not centrally controlled but have the freedom to make decisions and set goals (of course within the limits of the law). At the same time, however, they must compete for funding for their implementation. Subsidies are often enough to meet only basic needs, hence the necessity to apply for additional funds allocated for specific purposes by ministries, foundations and private entities, although the most characteristic manifestation of this process are EU projects.

Entry of local governments and cultural institutions to the market is associated with change in the perception of cultural goods, which become „commodified”, and therefore transferred from the sphere of uniqueness to the sphere of commodity and money trade. This, of course, evokes a discussion between supporters and opponents of this process. Justifying the „commodification” of heritage is, for example, indicating the possibility of „earning” by the monuments for their own maintenance. Enabling operation of a café in a several-hundred-year-old building and using the income obtained in this way, e.g. for façade renovation, seems to be a reasonable argument for popularizing such practices. Of course, the discussion is not limited to architecture. Museums and their functions are also a matter of dispute. The role of museums in **Stephen E. Weil’s** terms can be described in words: *to preserve, to study, to communicate*. Commercialization is primarily connected with the last of the tasks listed above. Only the access to the collections allows to generate income, and therefore arise two questions: to whom and how to give such access. When looking for answers, three issues should be considered: accessibility (whether the museum should be an 1. elite or 2. democratic institution), involve-

WEIL STEPHEN E. (1928–2005) – American lawyer, expert in the field of art and museum administration as well as in the field of copyright and the sale of works of art.

ment (should it be limited to 3. demonstration of the collection, or 4. actively participate in the life of the local community or nation), marketing (the most important is 5. achieving goals or 6. profit). Opting for variant (1) + (3) + (5) leads to accusations of „ossification” of museum institutions, while option (2) + (4) + (6) causes a negative response from more conservative museologists and statements about the crisis of museums or their „disneylanding”. It seems, after all, that realities force cultural institutions to attract the widest audience possible, thus collecting information about the environment, adapting the offer to the needs of guests and conducting promotional activities. In terms of territorial marketing, a museum can be both, a resource that a local government uses to build its competitive advantage, as well as a partner for local authorities. Its role depends to a large extent on the collections and employees, the activities carried out and the scope of the possibilities of functioning, which the local decision-making center allows – but also the state. Of great importance are also other cultural riches that the local government possesses and that may fall within the scope of the museum’s competence including places, figures and events that are the object of interest to researchers in history, art, ethnography or archeology. Cultural heritage can be a potential for enrichment of local communities and this is how it is perceived in the West of Europe. Skilful use of the object being a „magnet” for tourists – and the development of tourism is also one of the determinants of globalization – causes the expansion of accommodation, catering and commercial infrastructure.

A territorial brand: identity and attraction

One of the most important functions of the nineteenth and twentieth-century museum was to build a national identity. By gathering, presenting and interpreting artefacts related to history of visualized community, museums built its representative picture. For the members of a nation the exhibition was a confirmation of its long duration, size, power and achievements, while for others – representing the group in question in a nutshell. Sometimes using stereotypes, but facilitating the ordering and understanding of the world, a simplified image of a given community was created, emphasizing also the features considered characteristic of it. It can be assumed that regional museums perform similar function for local communities, but this applies mainly to those museums and those communities that have a strong sense of identity and a certain separateness towards the nation. Thus, heritage can be treated as a confirmation of the cultural richness and uniqueness of the local community or be one of many manifestations of national culture. Both perspectives are not necessarily contradictory, but referring to them one can say a lot about the strength of the identity of a given community.

Furthermore, harmonious interaction between state-level politicians and the local community in the field of heritage management is also an important issue. An example is provided by the functioning of nuraghes – megalithic buildings located in Sardinia – as archaeological heritage being a factor of the development of local tourism. For decades, the ancient buildings have been the pride objects of the island’s inhabitants and a popular destination for tourists visiting Sardinia. For many years they have also been the subject of a dispute between the

Sardinians and representatives of state institutions. As long as the representatives of local communities were looking after these structures, they were an impulse for the development of the local cultural industry. While after the control nuraghs had been taken over by the state and the development of tourism had been organized by external entities, the residents were separated from the legacy that had been considered „their” so far and began to deepen their sense of alienation. The symbol of the community lost its integrative meaning and became exclusively a commercial symbol for its members.

Considering the problem of relations between local and outside „actors” and heritage itself in the context of territorial marketing, we come to the issue of a local brand, which for some time has been part of the image strategies of urban and rural municipalities, which is also evident in the Podkarpackie voivodeship. According to **Joanna Kurczewska**, local brands *refer to the landscape of a given local community, some set of historical or contemporary symbols, to objects characteristic of local cuisine, handicrafts or landscapes*. Local brands integrate the local community, by referring to a specific set of objects they build unity giving a sense of pride and contentment, but also represent small homelands to external recipients. According to Kurczewska, local communities thanks to building local brands are *original, creative and expressive*.

In this concept, the author puts a lot of emphasis on the objects that form the basis for brand building. In this way it refers to objects in everyday life of the community members, thus organizing their everyday experiences and the boundaries of their small homelands. The role of these objects can be important for building the identity of the inhabitants and perceiving them by others. Specified products make the person perceived as someone specific, playing a defined role in a given culture. Being an archaeologist is not due to the nature of a given individual, but it is a socially constructed system of identity, knowledge, objects and the ability to use them. Similarly, being a member of a given community is manifested in relation to other people living in a given area, but also objects defining this space. The identity of the inhabitant of Rzeszów is determined by: urban layout, buildings, streets, monuments, but also artefacts discovered during excavations carried out on the 3-go Maja 3 Street and exhibited at the **District Museum**. Two people of the same sex, born at the same time, raised in similar material conditions, in a similar family and social system, in two different cities, from the perspective of statistics may belong to the same category, nevertheless being an inhabitant of Przemyśl or Krosno are two different things.

While creating regional or local brands, authorities often refer to objects functioning in their space. The slogan „Podkarpace – open space” refers to the specific arrangement of landscape elements. Rzeszów’s innovation – „Capital of innovation” – is a reference, among others, to the emergence of modern transport infrastructure, companies, etc. in the urban space. „Krosno – the city of glass” is a reflection of the city’s herita-

KURCZEWSKA JOANNA – sociologist and historian of ideas, author of publications in the field of sociology of culture, sociology of the nation, sociology and anthropology of local communities.

DISTRICT MUSEUM IN RZESZÓW (MUZEUM OKRĘGOWE W RZESZOWIE) – established in 1935, gathers archaeological, historical, ethnographic and art collections. Since 1953 the head office has been located in a historic 17th century, previously Piarists monastery building. The historical monastery complex also includes the former male school of the Piarist order (currently High School nr 1) and the parish church of St. Cross. Address: 35-030 Rzeszów, ul. May 3 19.

BEKSIŃSKI ZDZISŁAW (1929-2005) – Polish artist from Sanok recognizable especially thanks to its dark and surrealistic paintings. In The Historical Museum in Sanok there is Zdzisław Beksiński Podkarpackie Center of Contemporary Art with the largest collection of the artist’s works (paintings, reliefs, sculptures, drawings, graphics and photographs).

OPEN-AIR MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE IN SANOK (MUZEUM BUDOWNICTWA LUDOWEGO W SANOKU) – an ethnographic park and one of the biggest and most beautiful open air museums in Europe. In the area of 38 ha, the culture of the Polish-Ukrainian borderland in the eastern part of the Polish Carpathians is presented. Over 100 wooden buildings (residential, economic, sacral and public) from the period of 17th to 20th century were gathered there. Address: 38-500 Sanok, ul. Traugutta 3.

URRY JOHN (1946–2016) – British sociologist, author of publications concerning the field of tourism and mobility sociology.

ge in its brand: glassworks and glass lampshades of oil lamps. Seeing the diversity of forms and different approaches to building brand awareness (the so-called branding), it is worth asking whether any museums may be found somewhere in these processes.

The museum and its collections as a brand

There are some similarities between the traditional concept of the national museum and the concept of a local brand. In both cases, subjects considered relevant to the community in question are used to build their „symbolic representation”. Recalling the relationship of inhabitants with objects determining their living space, tourists use some simplified ideas that allow them to distinguish, for example, the inhabitants of Rzeszów from the inhabitants of Łańcut. The first, after all, live in the capital of the province with the „famous” monument, and the second in the town with a beautiful castle. Sanok is associated with a gallery of paintings by **Zdzisław Beksiński**

or the Open-Air Museum of Folk Architecture. Marketing activities are aimed at intensifying tourist traffic in a territorial unit, and the brand should not only clearly capture the characteristics of the town, distinguish it from other entities operating in the area of territorial marketing, but also focus the attention of tourists and make them visit it.

John Urry, analyzing the motivation of tourists for visiting certain places, suggests that their choices relate to the relationship between everyday life and uniqueness. He suggests that travelers want to watch or experience:

- a) unique objects, places or events, such as the Eiffel Tower, the Empire State Building, Buckingham Palace, the Grand Canyon, and even the place where President Kennedy was shot;
- b) typical objects – a typical German beer garden, a typical French castle, a typical Galician railway station, etc .
- c) unknown aspects of what was previously considered as familiar – Urry here invokes museums that, through exhibitions, can show unfamiliar aspects of ordinary people’s lives;
- d) ordinary aspects of everyday life in atypical contexts – an example of this is the process of Western tourists travelling to communist countries and experiencing the fact that the life of the inhabitants of these countries is not so different from their own;
- e) taking ordinary activities in the surrounding of an exceptional landscape;
- f) perceiving the features of uniqueness in a seemingly ordinary object – for example, identifying a stone as a meteorite.

J. Kurczewska also drew attention at the simultaneous inclusion of elements of ordinariness and uniqueness in the brand. It is worth emphasizing that something that is an element of everyday life for the locals may be something new and attractive for visitors. Many of Łańcut residents have never visited the local **Museum–Castle**. They are content with walks

in the park surrounding the monument, which, being visited frequently, also loses its charm. On the other hand, the inhabitants of Rzeszów – at least those moving around the parish church – can see the **Wiedemann’s plan** (or rather its reproduction painted on the wall of the building). The plan itself does not seem to have much significance for outsiders, but according to museum workers it is important for the identity of the inhabitants of Rzeszów.

Bearing in mind that a museum can be not only an object, but also a partner of territorial marketing activities, it seems legitimate to assume that the creation of a tourist attraction can refer to the first three strategies of visiting (or rather watching) proposed by Urry. Therefore, the museum can be presented separately as an unique object on its own, or a place presenting unique objects in its collections. For example – the Folk Architecture Museum in Sanok is not just one of many open-air museums, but it is also the largest one in Poland, additionally, it also presents a unique object in its collection as a wooden synagogue is being reconstructed there. Unique – at least on a national scale – are **the Museum of Bells and Pipes** in Przemyśl, but also **the Museum of Scarecrows** in Sołonka.

Travelling around the Podkarpackie Voivodeship, you can also come across typical exhibitions. After all, some elements concerning everyday life of 19th-century Galician peasants or townspeople are replicated at exhibitions of regional museums. Admittedly, for the residents, the objects and souvenirs can be of unique character as they are related to their families, but for visitors who do not know the local context, these artefacts will be one of many linen crushers, uniforms, photographs of Sokol members, etc. It is difficult to demand admiration while watching another handful of rifle shells extracted from the ground. On the other hand, exhibits and arrangements referring to everyday life carry a strong emotional charge. The museologists observe the visitors watching school benches, toolkits, inkwells and pens: their contact with these old objects prompts them to recollect their own school years, or even tell stories about the purpose of a given object to accompanying them children or grandchildren. Nostalgia can also be a commodity.

There may be a problem to arouse interest in both, residents and tourists in the facilities they have contact with on a daily basis – contemporary architecture, furniture, toys or tableware. It turns out, however, that by changing the perspective of interpretation, it is possible to turn elements of everyday life into something special. Presenting objects of everyday use as examples of design, make the visitors change their perspective of looking at them and

MUSEUM–CASTLE IN ŁAŃCUT (MUZEUM–ZAMEK W ŁAŃCUCIE) – one of the most beautiful aristocratic residences in Poland. It was erected on the orders of Stanisław Lubomirski in 1629–1642. The palace complex is surrounded by an old, picturesque park in the English style, in which there are numerous pavilions and farm buildings. The museum is famous for its excellent residential interiors and an extremely interesting collection of horse-drawn vehicles. Address: 37-100 Łańcut, ul. Zamkowa 1.

WIEDEMANN PLAN – view of Rzeszów from the mid-18th century (by the author – K. H. Wiedemann – called the panorama). It is the oldest preserved iconographic source, showing the town very well – buildings, gardens and watercourses.

MUSEUM OF BELLS AND PIPES IN PRZEMYŚL (MUZEUM DZ-WONÓW I FAJEK W PRZEMYŚLU) – a branch of the National Museum in Przemyśl. It is located within the old town, in a late-baroque clock tower (1775–1777), which eight floors have been adapted to the exhibition functions. There are expositions of objects connected with bell-founding and pipe-cutting – handicrafts from which the city was and still is famous for, in Poland and abroad. Address: 37-700 Przemyśl, ul. Władycze 3.

MUSEUM OF SCARECROWS IN SOŁONKA (MUZEUM STRACHÓW POLNYCH W SOŁONCE) – established in 1998 on the initiative of the history teacher Aleksander Bielenda. The institution has several dozens of exhibits in its collection, including original scarecrows once used in the surrounding fields. Additionally the museum gathers also objects equipped with metal plates, cans, tubes and making repellent sounds to scare other animals like boars, foxes or deer. Address: 36-042 Lubenia, Sołonka.

REGIONAL MUSEUM IN STALOWA WOLA (MUZEUM REGIONALNE W STALOWEJ WOLI) – established in 1997. It is located in a historic building of the Lubomirski Palace in Rozwadów, a district of Stalowa Wola. The museum collects artefacts in the field of ethnography, history and art of Lower San river region. Address: 37-450 Stalowa Wola, ul. Sandomierska 1.

makes them aware of the complexity – seemingly – understandable reality. In such an optics, Polish industrial design was captured within the exhibition „Made in Poland”, organized in 2014 by **the Regional Museum in Stalowa Wola**. There were collected objects *being an element of our common iconosphere and collective memory*. It can be clearly stated that the products of Ćmielów, Wedel or Miraculum are not exclusively related to Stalowa Wola, but rather are part of the univer-

sal experience of Poles. However, the exhibition was organized by an institution that is part of the city’s image and supports it in building its brand called „City with industrial DNA”. This example proves once again that museums, including their collections, activities and employees are not only a resource, but also a partner in self-government activities related to territorial marketing.

Archaeological collections in comparison to other collections in building image and identity

The possibility of using archaeological monuments in the process of constructing a local brand seems to be limited at first glance. Some museologists say that the most attractive exhibitions for guests are those that relate to their own lives. That is why the ethnographic and historical exhibitions, presenting exhibits, similar to that visitors have used only recently, are very popular. Having some competence related to their use, they can also talk about them, show their knowledge about the ability to use a flail or washing machine „Frania”. Of course, not without significance is the element of nostalgia, longing for the world of childhood and youth, which will not come back.

For obvious reasons archaeological exhibits are difficult to integrate into such a system. You can, however, look through the prism of finds on both, contemporary life as well as life of that time. This concerns both, the presentation of „typical” manifestations of life of Paleolithic, Neolithic, Bronze or Iron Age man, as well as the discovery of unknown aspects of the present. In this process both, original objects acquired during research as well as reconstructions, dioramas and multimedia are helpful. The ability to observe the difficulty that our ancestors had to put in the production of tools, clothing and food, makes us aware of how comfortable and secure life is today, but also how few new areas of everyday life have appeared. People eat, build shelters, create aesthetic objects. Referring to statements by **Georg**

Simmel, it can be claimed that the forms that make up human life have remained the same, the content filling them has changed. Presumably, tourists visiting the **Carpathian Troy**, first of all want to find out what the everyday life of the inhabitants of the Trzcinica housing estate looked like in different periods of its existence. In its description, organizers underline the uniqueness of the complex although there are several similar facilities in Poland (Biskupin, Poznań, Ostrów Lednic-

ki). Also in Slovakia, in Hanušovce nad Topľou, there is the Archeopark – a project that in fact is an archaeological open-air museum covering the period from Paleolithic to the early Middle Ages. The uniqueness or the typical character of this place can therefore be discussed. However, Carpathian Troy is a tourist object and Jasło municipality describing this open-air museum on its own website recognizes potential of the museum to build local image. Taking into account the Bronze Age which is of our particular interest here, it should be mentioned that the collections from this period from the Polish-Slovak border area, are exposed i. a. in the District Museum in Rzeszów, the National Museum of the Przemyśl Land or the Historical Museum in Sanok on the Polish side and in the territory of local government of the Prešov region in Slovakia i. a. in Spis Museum in Levoca, Podtatranské Museum in Poprad or the Museum in Kežmarok.

Analyzing, in turn, the websites of Podkarpackie museums, one is able to single out narratives referring to certain standard for discovered cultures, but there is also emphasized the uniqueness of some artefacts. As an example it may serve the engraved gem from Przemyśl, one of only five known in the world. In case of making it available, it would be joined by the amphora discovered in Chotyniec, an exceptional facility within the country. With appropriate approach they can become archaeological „celebrities”.

But what is the significance of archeology for local communities? In order to answer this question, it should be remembered that museums not only exhibit objects, but also implement them on their own or participate in archaeological research. Regardless of the field, there is a tendency to emphasize the long existence of a tradition, product, company or town. There is a belief that the older the product has the genesis, the greater the respect. Referring to an expression of one of the Podkarackie museologists – in the context of residents’ complaints about the difficulties caused by archaeological research – excavations should not be treated as a problem, but as a privilege confirming the antiquity of the city. Visiting the **site in Trepcza** is one of the elements of educational activities carried out by the Sanok Museum, and the knowledge of the region’s past strongly affects the students’ identity and pride in the discovery of a centuries-old city within their small homeland, diversifying its landscape. Excavations in cities, including those conducted in Rzeszów, provide – again evoking Urry – a new, previously hidden knowledge of seemingly known places that people pass every day. Exhibiting finds that are slightly below the level of the popular promenade extends the area of „understanding” of the city. The demonstration of the overlapping utility levels of the street indicates the centuries-long continuity of Rzeszów’s existence, adding this way another important element to the collection of objects and symbols shaping the local identity of the city’s residents.

Archeology, therefore, does not only provide knowledge about the past of territorial units, but the effects of its activities can be a binder for residents and an attraction for tourists. The competent authorities will be able to use this to build an effective local brand.

SIMMEL GEORG (1858–1918) – a German sociologist, one of the founding fathers of the humanist mainstream of sociology and one of the most influential sociologists of all time, the precursor of the city’s sociology.

CARPATHIAN TROY → TRZCINICA (s. 103).

INDEKS

ANTROPOMORFICZNY – 107	KULTURA TRZCINIECKA – 84
ARCHEOLOGIA – 13	KURCZEWSKA JOANNA – 169
ARCHEOLOGICZNE ZDJĘCIE POLSKI (AZP) – 130	KURHAN – GRÓB KURHANOWY – 83
BEKSIŃSKI ZDIZSŁAW – 170	LUDY MORZA – 36
BIRYTUALIZM – 84	MACHNIK JAN – 86
CHRONOLOGIA (SYSTEM CHRONOLOGICZNY) – 15	MATERIAŁY TYPU WARZYCE – 112
CMENTARZYSKO – 37	METODA RADIOWĘGŁOWA (C14) – 133
DATOWANIE ABSOLUTNE – 81	MONTELIUS OSKAR – 32
DEPOZYT (SKARB) – 59	MUZEUM BUDOWNICTWA LUDOWEGO W SANOKU – 170
DIABŁA GÓRA – 129	MUZEUM DZWONÓW I FAJEK W PRZEMYSŁU – 171
EKUMENA – 78	MUZEUM OKRĘGOWE W RZESZOWIE – 169
ENEOLIT – 31	MUZEUM REGIONALNE W STAŁOWEJ WOLI – 172
EPOKA BRĄZU – 14	MUZEUM STRACHÓW POLNYCH W SOŁONCE – 171
EPOKA NEOLITU – 78	MUZEUM-ZAMEK W ŁAŃCUCIE – 171
FORMY OCHRONY ZABYTKÓW – 145	NOWOŻYTNOŚĆ (OKRES NOWOŻYTNY) – 130
GEDL MAREK – 133	OBSYDIAN – 78
GÓRY SŁONNE – 129	OKRES NOWOŻYTNY (NOWOŻYTNOŚĆ) – 130
GRÓB BEZPOPIELNICOWY – patrz hasło: GRÓB JAMOWY – 83	OSADA OBRONNA (GRÓD) – 34
GRÓD (OSADA OBRONNA) – 34	OSADA OTWARTA – 59
GRUPA JASIELSKA – 108	PARCZEWSKI MICHAŁ – 130
GRUPA PLESZOWSKA – 106	PAULÍK JOZEF – 36
HORYZONT SKARBÓW – 59	PERIODYZACJA – 32
INHUMACJA – 84	PLAN WIEDEMANNNA – 171
JODŁOWSKI ANTONI – 130	POLA POPIELNICOWE
KANELUROWANIE – 107	(KRAĞ/KOMPLEKS KULTUR PÓL POPIELNICOWYCH) – 35
KARPACKA TROJA (TRZCINICA) – 85	POSSELT MARTIN – 130
KELB MICHAEL – 133	REINECKE PAUL – 32
KIMMEROWIE (KIMEROWIE) – 37	SIMMEL GEORG – 172
KOSTRZEWSKI JÓZEF – 79	SKARB (DEPOZYT) – 59
KRAĞ/KOMPLEKS KULTUR PÓL POPIELNICOWYCH – 35	STANOWISKO ARCHEOLOGICZNE – 13
KREMACJA – 32	SYSTEM CHRONOLOGICZNY (CHRONOLOGIA) – 15
KRZEMIEŃ – 55	SZŁAK BURSZTYNOWY – 33
KULT SOLARNY – 33	TARNOBRZESKA KULTURA ŁUŻYCKA – 83
KULTURA ARCHEOLOGICZNA (UGRUPOWANIE KULTUROWE) – 18	THOMSEN CHRISTIAN J. – 31
KULTURA CERAMIKI SZNUROWEJ – 34	TOKARSKI ANTONI – 129
KULTURA GAVA – 36	TREPCZA – 108
KULTURA KYJATYCKA – 110	TRZCINICA (KARPACKA TROJA) – 84
KULTURA ŁUŻYCKA – 57	UGRUPOWANIE KULTUROWE (KULTURA ARCHEOLOGICZNA) – 18
KULTURA MADZIAROWSKA – 34	URRY JOHN – 170
KULTURA MIERZANOWICKA – 55	WCZESNA EPOKA ŻELAZA – 37
KULTURA MOGIŁOWA, KRAĞ KULTUR MOGIŁOWYCH – 35	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE – 129
KULTURA NAGYRÉV – 55	WEIL STEPHEN E. – 167
KULTURA OTOMAŃSKA	ZABYTEK ARCHEOLOGICZNY (ŹRÓDŁO ARCHEOLOGICZNE) – 13
(OTOMANI, OTOMANI-FÜZESABONY) – 34	ZNALEZISKO LUŻNE – 80
KULTURA PILIŃSKA – 36	ZOOMORFICZNY – 107
KULTURA PUCHARÓW DZWONOWATYCH – 34	ŹRÓDŁO ARCHEOLOGICZNE (ZABYTEK ARCHEOLOGICZNY) – 13
KULTURA SUCIU DE SUS – 36	

INDEX

ABSOLÚTNE DATOVANIE – 92
ANTROPOMORFNÝ – 117
ARCHEOLÓGIA – 19
ARCHEOLOGICKÁ KULTÚRA – 23
ARCHEOLOGICKÁ LOKALITA – 19
ARCHEOLOGICKÁ PAMiatKA
(ARCHEOLOGICKÝ PRAMEŇ) – 19
ARCHEOLOGICKÁ SNÍMKA POLSKA – 136
ARCHEOLOGICKÝ PRAMEŇ
(ARCHEOLOGICKÁ PAMiatKA) – 19
BEKSIŇSKI ZDIZŚŁAW – 180
BEZURNOVÝ HROB (JAMOVÝ HROB) – 93
BIRITUALIZMUS – 94
DEPOT (POKLAD) – 67
DIABLA GÓRA – 135
DOBA BRONZOVÁ – 20
EKUMÉNA – 90
ENEOLIT – 39
GÁVSKA KULTÚRA – 44
GEDL MAREK – 137
GÓRY ŚŁONNE (ŚŁONNE HORY) – 135
HORIZONT DEPOTOV – 67
HRADISKO (OBRANNÁ OSADA) – 42
CHRONOLÓGIA (CHRONOLOGICKÝ SYSTÉM) – 21
CHRONOLOGICKÝ SYSTÉM (CHRONOLÓGIA) – 21
INHUMÁCIA – 94
JAMOVÝ HROB (BEZURNOVÝ HROB) – 93
JANTÁROVÁ CESTA – 41
JASIELSKA SKUPINA – 117
JODŁOWSKI ANTONI – 135
KANELOVANIE – 116
KARPACKA TROJA (TRZCINICA) – 95
KARPATSKÁ MOHYLOVÁ KULTÚRA,
STREDODUNAJSKÁ MOHYLOVÁ KULTÚRA – 43
KELB MICHAEL – 137
KIMMERIOVIA (KIMERIJCI, KIMEROVIA) – 44
KOSTRZEWSKI JÓZEF – 91
KREMÁCIA – 40
KULTÚRA SUCIU DE SUS – 43
KULTÚRA ŠNÚROVEJ KERAMIKY – 42
KULTÚRA ZVONCOVITÝCH POHÁROV – 42
KURCZEWSKA JOANNA – 179
KURHANOVÝ HROB – 93
KYJATICKÁ KULTÚRA – 118
LUŽICKÁ KULTÚRA – 65
MAĎAROVSKÁ KÚLTURA – 42
MACHNIK JAN – 96
MATERIÁLY TYPU WARZYCE – 119
MIERZANOWICKÁ KULTÚRA – 63

MONTELIUS OSKAR – 40
MORSKÉ NÁRODY – 44
MÚZEUM ĽUDOVÉHO STAVITEĽSTVA V SANOKU – 180
MÚZEUM STRAŠIAKOV V SOŁONKE – 181
MÚZEUM ZVONOV A FAJOK V PRZEMYŚLU – 181
MUZEUM-ZAMEK W ŁAŃCUCIE – 180
NAGYRÉVSKA KULTÚRA – 63
NEOLIT – 90
NOVOVEK (OBDOBIE NOVOVEKU) – 136
OBDOBIE NOVOVEKU (NOVOVEK) – 136
OBRANNÁ OSADA (HRADISKO) – 42
OBSIDIÁN – 90
OKRESNÉ MÚZEUM V RZESZOVE – 179
OKRUH/KOMPLEX KULTÚR POPOLNICOVÝCH POLÍ
(POPOLNICOVÉ POLIA) – 43
OTOMANSKÁ KULTÚRA
(OTOMANI, OTOMANI-FÜZESABONY) – 42
OTVORENÁ OSADA – 67
PARCZEWSKI MICHAŁ – 136
PAULÍK JOZEF – 44
PAZÚRIK – 64
PERIODIZÁCIA – 40
PILINSKÁ KULTÚRA – 43
PLESZOWSKÁ SKUPINA – 116
POHREBISKO – 44
POKLAD (DEPOT) – 67
POPOLNICOVÉ POLIA
(OKRUH/KOMPLEX KULTÚR POPOLNICOVÝCH POLÍ) – 43
POSSELT MARTIN – 136
RÁDIOKARBÓNOVÁ METÓDA (C14) – 137
RANÁ DOBA ŽELEZNÁ – 44
RANÝ STREDOVEK – 135
REGIONÁLNE MÚZEUM V STALOWEJ WOLI – 181
REINECKE PAUL – 40
SIMMEL GEORG – 182
SOLÁRNY KULT – 41
TARNOBRZESKÁ LUŽICKÁ KULTÚRA – 94
THOMSEN CHRISTIAN J. – 39
TOKARSKI ANTONI – 135
TREPCZA – 117
TRZCINICA (KARPACKA TROJA) – 95
TRZCINIECKA KULTÚRA – 94
URRY JOHN – 180
VOĽNÝ NÁLEZ – 92
WEIL STEPHEN E. – 177
WIEDEMANNOVA VEDUTA – 181
ZOOMORFNÝ – 116
ŽIAROVÝ HROB – 40

INDEX

ABSOLUTE DATING – 100
ANTHROPOMORPHIC – 123
ARCHAEOLOGICAL ARTEFACT/MONUMENT
(ARCHAEOLOGICAL SOURCE) – 25
ARCHAEOLOGICAL CULTURE – 29
ARCHAEOLOGICAL SITE – 25
ARCHAEOLOGICAL SOURCE
(ARCHAEOLOGICAL ARTEFACT/MONUMENT) – 25
ARCHAEOLOGY – 25
BARROW – 102
BEKSIŇSKI ZDIZŚŁAW – 188
BELL BEAKER CULTURE – 50
BIRITUALISM – 102
BRONZE AGE – 26
CEMETERY – 53
CHRONOLOGICAL SYSTEM (CHRONOLOGY) – 27
CHRONOLOGY (CHRONOLOGICAL SYSTEM) – 27
CORDED WARE CULTURE – 50
CREMATION – 47
CULTURAL GROUPING (ARCHAEOLOGICAL CULTURE) – 29
DEPOSIT (HOARD) – 74
DIABLA GÓRA – 139
DISTRICT MUSEUM IN RZESZÓW – 187
EARLY IRON AGE – 53
EARLY MEDIEVAL PERIOD – 139
ECUMENE – 98
ENEOLIT – 47
FLINT – 69
FLUTING – 122
FORTIFIED SETTLEMENT (HILLFORT) – 50
GÁVA CULTURE – 52
GEDL MAREK – 141
HILLFORT (FORTIFIED SETTLEMENT) – 50
HOARD (DEPOSIT) – 74
HORIZON OF HOARDS – 73
INHUMATION – 102
ISOLATED FIND (STRAY FIND) – 100
JASŁO GROUP – 123
JODŁOWSKI ANTONI – 140
KELB MICHAEL – 142
KOSTRZEWSKI JÓZEF – 99
KURCZEWSKA JOANNA – 187
KYJATICE CULTURE – 125
LUSATIAN CULTURE – 71
MACHNIK JAN – 104
MAĎAROVCE CULTURE – 50
MIERZANOWICE CULTURE – 69
MODERN PERIOD (MODERN ERA) – 140

MODERNITY ERA (MODERN PERIOD) – 140
MONTELIUS OSKAR – 47
MUSEUM OF BELLS AND PIPES IN PRZEMYŚL – 189
MUSEUM OF SCARECROWS IN SOŁONKA – 189
MUSEUM-CASTLE IN ŁAŃCUT – 189
NAGYRÉV CULTURE – 69
NEOLITHIC – 98
OBSIDIAN – 98
OPEN SETTLEMENT – 73
OPEN-AIR MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE
IN SANOK – 188
OTOMANI CULTURE
(OTTOMÁNY, OTOMANI-FÜZESABONY) – 50
PARCZEWSKI MICHAŁ – 140
PAULÍK JOZEF – 52
PERIODIZATION – 47
PILINY CULTURE – 52
PIT BURIAL (URNLESS BURIAL) – 122
PLESZÓW GROUP – 122
POLISH ARCHAEOLOGICAL RECORD (AZP) – 140
POSSELT MARTIN – 140
RADIOCARBON METHOD (C14) – 141
REGIONAL MUSEUM IN STALOWA WOLA – 190
REINECKE PAUL – 47
SIMMEL GEORG – 190
ŚŁONNE MOUNTAINS (GÓRY ŚŁONNE) – 139
SOLAR WORSHIP – 47
STRAY FINDS (ISOLATED FIND) – 100
SUCIU DE SUS CULTURE – 52
TARNOBRZEG LUSATIAN CULTURE – 102
THE AMBER ROAD – 47
THE CARPATIAN TROY (TRZCINICA) – 103
THE CIMMERIANS – 53
THE SEA PEOPLES – 52
THOMSEN CHRISTIAN J. – 47
TOKARSKI ANTONI – 139
TREPCZA – 123
TRZCINICA (THE CARPATIAN TROY) – 103
TRZCINIEC CULTURE – 103
TUMULUS CULTURE – 51
URNFIELD CIRCLE/COMPLEX (URNFIELDS) – 51
URNFIELDS (URNFIELD CIRCLE / COMPLEX) – 51
URNLESS BURIAL (PIT BURIAL) – 102
URRY JOHN – 188
WARZYCE TYPE MATERIALS – 126
WEIL STEPHEN E. – 185
WIEDEMANN PLAN – 189
ZOOMORPHIC – 123

Interreg
Polska-Stowacja

